

PETRUS DATHEEN
LEVENSSTRIJD EN LEVENSWERK

Door

B. J. W. DE GRAAFF

Eerste uitgave 1938

Waraan toegevoegd:

MISLUKTE BEMIDDELING "INDER SAECKEN DER EXCELLENTIE JEGENS
PETRUM DATHENUM"

door drs. W. Punt

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2008

INHOUD

1. INLEIDING
 2. IN DE LIJST VAN DE TIJD
 3. IN DUISTERNIS GEBOREN EN OPGEVOED
 - Doopplechtigheid
 - De eerste jeugd
 - Naar het klooster
 - Geruchten
 - “Dat kunt gij niet”
 - Uit het klooster
 - Emigranten
 - In Engeland
 - De Engelse oefentijd
 - Benedicta
 - In Duitsland
 - In zorg en strijd
 - Een noodkreet
 - Frankenthal
 4. VIER JAREN RUST EN ARBEID DES VREDES
 - Verweerschrift
 - De liturgie der Gereformeerde kerken
 - De Psalmberijming
 - In de wapenrusting Gods
 5. HET AANLICHTEN VAN EEN NIEUWE DAG
 - Hagepreken en Beeldenstorm
 - De hand aan de ploeg
 - Tweeërlei inzicht
 - Vreemde moeilijkheden
 6. BIJ FREDERIK DE VROME
 - Tweeërlei beginsel
 - apologie
 - strijd over de tucht
 7. IN AANRAKING MET DE WEDERDOPERS
 - a. Tweeërlei wederdopers
 - b. opening twistgesprek
 - c. weinig resultaat
 8. TOEN DE DAGERAAD OPGING
 - Successen 1572
 - Beproeving
 - Drukke jaren
 - Nieuwe zorgen, 1576
 9. EEN STUK VADERLANDSE GESCHIEDENIS
 10. NA HET FRANSE VERRAAD
 11. ALS EEN HERT GEJAEGHT
 12. DATHEENS PSALMBERIJMING
 13. NASCHRIFT
- MISLUKTE BEMIDDELING "INDER SAECKEN DER EXCELLENTIE JEGENS PETRUM DATHENUM"**, door drs. W. Punt

1. INLEIDING

*„Van Zijn groot-daden wil ick doen vermaan,
Die onze God hiervoormaels heeft gedaan.”*

't Is eind maart 1588.

Een plechtige begrafenis schrijdt door de straten van de Oost- Pruisische stad Elbing. Er wordt blijkbaar een algemeen geacht burger ten grave gedragen. Een grote schare volgt de droeve stoet vanaf het woonhuis van de gestorvene tot de „Peerlekercke" waar de magistraat zelf hem een graf heeft doen maken.

De magistraat heeft meer gedaan. Ze heeft een ervaren beeldhouwer besteld en deze heeft een zerk gemaakt waarin de figuur van de gestorvene van „den hoofde tot den voeten uit" is uitgebeiteld.

't Is een voornaam burger, die men ten grave draagt.

Een geneesheer en tevens leraar aan het stedelijk gymnasium.

Toch heeft de gestorvene nog niet lang in Elbing gewoond. Slechts een goed jaar. Voor dien was hij een balling, die van de ene stad naar de andere trok, „als een hert gejaeght". De stad Staden heeft hem uitgebannen. De stad Dantzig heeft haar poorten voor hem gesloten. Een groot jaar geleden heeft hij hier in Elbing rust gevonden.

Hier was hij geëerd en in aanzien.

Zijn naam is beroemd over een groot deel van westelijk Europa.

Hij is ... neen hij wàs. Want na een jaar van rust in deze stad Elbing, heeft „de Hoeder Israëls" de voortgejaagde pelgrim tot Zich genomen in de eeuwige rust van het hemels Jeruzalem.

Hij was een dichter en een geleerde. Hij was een rijkbegaafd kanselredenaar, maar bovenal, hij was Nederlands grootste reformator der 16^e eeuw.¹

De klokken van de Peerlekercke luiden zwaar.

Hun roep galmt over de stad met plechtige ernst. De stoet nadert de grote vooringang van de kerk, waardoor men reeds zovelen heeft ingedragen. Achter de laatste volger van deze droeve stoet, sluit zich de zware deur en de plechtigheid in het bedehuis begint.

Geen woord van hetgeen daar gesproken is. heeft de historieschrijver ons bewaard. De zerk, waarop de gestorvene was uitgebeeld, bestaat niet meer. Niemand in Elbing weet thans nog de plaats te wijzen, waar de aarde tot zich genomen heeft het stoffelijk overschot van de beminde vreemdeling. Dat is niet erg. Zo is 's werelds loop, door God bepaald. Maar dat Nederland, het vaderland van deze balling en ook het land, dat zeer veel aan hem verschuldigd is, zich grotendeels zijn naam en werk niet meer herinnert, is wel erg.

Niet erg voor de gestorvene, die in onaantastbare heerlijkheid bij God is, maar voor Nederland zelf.

Het is onze schade en schande tevens.

Het is geen verzuim aan hem, maar een verzuim aan ons en onze kinderen, als we zijn naam en arbeid niet gedenken.

Want deze man, deze Nederlander, die einde maart 1588 zo eervol in Elbing werd begraven, is: Petrus Datheen.

In de Elbingse analen staat zijn grafscript vermeld, hetwelk aldus heeft geluid:

¹ Joh. Decavele, heel deskundig historicus noemt Guide de Brès en Maarten Micron Nederlandse Reformatoren. “De eerste protestanten in de Lage Landen”; inleiding.

„Anno 1588 d. 17 Martii ist in Gott entschlafen der achtbare and hochgelerhrte Herr Petrus Dathenus, doctor theologiae et medicinae; der Seele Gott gnade.“

In het jaar 1588, op 17 maart is in den Heere ontslapen de achtbare en hooggeleerde Heer Petrus Dathenus, dokter in de theologie en medicijnen. God zij zijn ziele genadig.

Van deze Petrus Dathenus volgt hier het levensverhaal.

Diep in het hart van de mens is behoefte om iemand of iets te vereren. Zo heeft God de mens gemaakt en het is Zijn bedoeling dat de mens Hem verheerlijken zal, want daartoe heeft Hij zijn scheepsel geschapen. De mens beantwoordt, na de zondeval, in geen enkel opzicht meer aan het doel, dat God aan hem gesteld heeft. De ongehoorzaamheid van onze eerste voorouders, Adam en Eva in het paradijs, was in de diepste grond niet anders dan revolutie. De mens zelf wil de plaats van God innemen. Wij willen de leugenbelofte van de Vader der leugenen aan onszelf vervullen en „als God zijn“.

Vandaar dat wij ook niet „God onze Schepper op het hoogst willen verheerlijken“, maar daarvoor in de plaats een mens stellen, die wij de hulde onzer bewondering brengen. Deze mensverering is afgoderij.

Helaas wordt deze afgoderij vaak bedreven onder schone schijn. Wij weten voor deze etensverheerlijking vaak zulke mooie verontschuldgingen te vinden. Soms wel verontschuldgingen met een vrome klank. Geen wonder! De vorst der duisternis helpt ons maar wat gaarne bij deze dingen. Wij mogen zijnentwege alle heilige en grote mensen der aarde verheerlijken zoveel we willen, als we God slechts vergeten. Bij het schrijven van de levenshistorie van Datheen, de grote reformtor der Nederlanden, hebben wij ten volle beseft dat de zonde van „etensverheerlijking“ hier zeer na aan de deur ligt.

Als we ons menselijk gevoel laten gaan, vervult ons terstond een grote bewondering voor de geloofsheld, voor de begenadigde dichter en prediker, voor de hoogbegaafde theoloog, voor de felle en onomkoopbare Calvinist. En het is slechts één stap van geoorloofde bewondering tot ongeoorloofde verering.

Wij schrijven dit boek niet met het doel u in bewondering te doen neerknielen voor de mens Petrus Datheen, die zoveel heeft gedaan voor de uitbreiding van het Koninkrijk Gods.

Ons doel is de figuur van Datheen meerdere bekendheid te geven. Ons doel is de tijd in herinnering te brengen, waarin God mannen als deze reformator heeft voortgebracht. Ons doel is, tot inkeer te komen bij het herdenken van zoveel, dat God „hier voormaels heeft gedaen“; opdat een heilige jaloersheid bezit van ons neme, opdat een drang in ons geboren worde, door Gods genade gewekt, in het voetspoor der vaderen te treden.

Veel grote mannen lieten een zinspreuk na.

Petrus Datheen niet. Doch hij heeft meer nagelaten, namelijk een levensspoor, dat als voorbeeld dient, hoe een kind Gods in de beroering der tijden in Gods kracht staande blijft.

Dat levensspoor staat in de historie der kerk vermeld. Wij willen het aan het Nederlandse volk verhalen en *verborgenheden overvloedig uitstorten vanouds her, die wij gehoord hebben en onze vaders ons verteld hebben. Wij zullen het niet verbergen voor haar kinderen, voor het navolgende geslacht, vertellende de loflijkheden des Heeren, die Hij door Zijn knecht Petrus Datheen gedaan heeft opdat zij hun hoop op God stellen en Zijn daden niet vergeten, maar Zijn woorden bewaren.*

Dat is het doel van ons schrijven.

Gestorven in ballingschap is onze grote reformator in de kerkhistorie van ons vaderland nog een balling. Niet in de wereld der wetenschappelijke historie beoefening. Daar neemt Datheen een niet kleine plaats in. Maar ons volk kent Datheen niet.

Datheen is in zijn leven vaak belasterd. Laster der Wederdopers hield Dantzig's poorten gesloten voor de bijna zestigjarige grijsaard. Ook thans houdt laster nog menig hart gesloten voor de nagedachtenis van hem. Men tracht Datheen voor te stellen als een woelziek dweper, die het de geliefde „Prince van Orangien" maar lastig maakte. Zo is het niet. Al wederom is het hier de historische wetenschap, die Datheen reeds lang in ere heeft hersteld.

Het is de moeite waard het leven van Datheen te kennen. Hij immers staat ons, Nederlandse gereformeerden veel nader dan Zwingli en Luther, ja ook dan menig held of kunstenaar uit ons eigen historie. Hij is onze Datheen. Onze gereformeerde Datheen. „Gereformeerd in hart en nieren."

Hij is de man, die ons gereformeerde volk psalmen gaf in onze eigen taal.

Hij is ... maar nee, laat ons een en ander bewaren tot het levensverhaal zelf. Dat zal u zeggen, wie hij was: Een mens. Een zwak mens. Een zondaar, met een Petrus-natuur, die het ene moment, ja schier alle momenten van zijn leven zijn lichaam wil offeren om de ere zijns Meesters te verdedigen, maar die een ander moment haast ten dode wankelt. Een rijk begenadigd mens. Vriend en raadsman van vorsten, begaafd met groot redenaarstalent en een fijne dichtersziel. Een moedig mens maar bovenal: een bekeerd mens. Een kind Gods.

Na lezing van zijn levensverhaal zal het u niet verwonderen dat hij belasterd is, ja dat hij nog belasterd wordt. Evenmin zal het u langer bevreemden, dat in het Nederland van onze dagen geen plaats is voor de nagedachtenis van deze rechtvaardige.

Onze tijd telt zijn helden hij tientallen. Ons volk vereert de groten zijner historie op velerlei wijze. Maar Datheen vindt geen plaats onder hen. Dat is geen wonder Onze tijd heeft geen plaats voor Datheens overtuiging.

Onze tijd is vóór alle dingen: soepel. En soepel was Datheen in genen dele. Datheen was een man van de bijbel. Van de gehele bijbel: van het rijke, volle evangelie der genade, maar ook van rotsvaste overtuiging, van scherp omlinjende beginselen.

Voor deze Datheen is bij de meesten van ons geen plaats. Wij zijn daartoe te ver afgeweken van de beginselen, die in Datheens tijd, ons volk de kracht des geloofs gaven.

Moge het verhaal van Datheens leven er toe leiden, dat menig Nederlander, die zich gereformeerd noemt tot zelfonderzoek gebracht worde en, ziende eigen verre afwijking, de God aller genade smeekt om uitstorting van Zijn Geest in dezelfde mate, als toen Petrus Datheen zich stelde tegen de wassende vloed van Rooms on- en bijgeloof, maar zich ook stelde, tegen de geliefde prins van Oranje en de gevestigde mening van de vooraanstaande geloofsgenoten.

Dit laatste is de tragiek van zijn levensloop geweest. Hierin is hij begrepen door het volk Gods, maar hierin is hij verworpen door de vooraanstaande personen van zijn dagen.

Hij kon om des gewetens wil geen duimbreed wijken. Hij kende slechts één verdraagzaamheid en wel de genade van Jezus Christus. De verdraagzaamheid van Godsdienstpolitiek was hem een gruwel. Daardoor heeft de laster vrij spel gekregen om hem tijdens zijn leven te bedroeven en om na zijn dood zijn gedachtenis te besmeuren.

Wij zullen niet trachten alles, wat Datheen gedaan heeft, goed te praten. Het zou onze

Datheen onwaardig zijn en bovenal God ontarend, die ons in hem een mens gegeven heeft, geen engel.

Wij willen een eerlijk historisch verhaal van zijn leven geven, maar daarmee is zijn nagedachtenis gezuiverd van de blaam, waarmee onwetendheid en kwade gezindheid hem besmeurd heeft.

Dan gaat ook in vervulling, hetgeen Datheen zelf op het titelblad van zijn psalmberijming schreef:

*„Door de tijd brengt God, d' oprechte waarheid
Uit donkre helen in de klaerheid.”*

2. IN DE LIJST VAN DE TIJD

Hij heeft ieder ding schoon gemaakt op Zijn tijd.

De tijd te kennen, waarin iets gebeurt, is van onschatbaar belang. De tijden veranderen. Niet in hun diepste grond. Alle voortsnellende eeuwen door, is er een verdorven aarde, bewoond door zondaren, geweest. En dat zal zo blijven tot de jongste dag. Maar in veel opzichten zijn de tijden van elkaar verschillend.

Evenmin als de werking van Gods Geest in ieder land even sterk is, evenmin is ze dat in de verschillende perioden van de tijd.

De tijd van ons verhaal is er een van een zeer sterke werking van Gods Geest en dus ook van de duivel. Het is ontzettend, maar waar: als God werkt, werkt de duivel ook. Dat is de ondervinding van Gods kind in zijn persoonlijk leven en dat leert ons ook de geschiedenis van Gods kerk.

Ons verhaal begint ongeveer in 1531.

Veertien jaar geleden heeft een jonge monnik van de orde der Augustijnen zijn 95 stellingen gespijkerd op de deur van Wittenbergs slotkapel. De hamerslag, waarmee hij spijker na spijker in het solide hout van de kerkdeur dreef, klonk onheilspellend hol tussen de altaren, schilderijen en heiligenbeelden. En de weergalm van die hamerslag bereikte zelfs de Paus op zijn onfeilbare kathedraal en de machtige Habsburger op zijn troon.

Heel de wereld daverde van die hamerslag. De 95 stellingen, door de pas ontdekte drukpers vermenigvuldigd, door gretig verlangende volkeren verspreid, door heilbegerige zielen gelezen, vonden in korte tijd hun weg door Europa, hun weerklink in de harten der Christgelovigen en hun instemming zelfs bij gekroonde hoofden. De Roomse kerk beefde op haar grondvesten. Paus en keizer sloten verbonden om de voortgroeïende reformatie te stuiten. Monnik en priester, soldaat en rechter trokken te velde tegen de „nye lere". Brandstapel, schavot, kerkenhol en martelwerktuig werden te hulp geroepen.

Voorzeker het was een geweldige tijd.

Deze tijd is ook geweest de geboortetijd van het Nederlandse volk. Historici en taalgeleerden zijn het er over eens dat er vlak na 1500 pas sprake kan zijn van hét Nederlandse volk. Ons volk is een rijkbegenadigd volk. Dat blijkt uit haar historie. God heeft ons boven anderen gezegend niet gaven van verstand en gemoed. Het is niet buiten Zijn bestel dat ons volk geboren is op een plaats waar Germaan en Romaan elkaar raken. Wij zijn een gemengd volk. Wij genieten het voorrecht van beide rassen af te stammen. Het is ook niet buiten Gods bestel dat juist vlak voor de aanvang van de nieuwe geschiedenis ons volk zich in de rij van andere volken als zelfstandige natie gaat openbaren. Het is kennelijk dat God ons volk heeft uitverkoren zeer speciaal de dragers van het reformatorisch beginsel van Calvin, naar het woord Gods, te wezen.

Ons volk heeft daartoe de geestelijke en later ook de materiële gaven ontvangen.

Toch zou het beeld, dat ons volk van die dagen vertoont, niemand van ons bevredigen en zeker niet als een model volksbeeld gelden voor het Calvinistisch levensideaal.

Blijkens oude liederen en verhalen, blijkens oude historisch betrouwbare gegevens, was ons volk vlak voor de reformatie een luidruchtig volk. Levenslustig, tot op het brooddronken toe. Juist dat volk verkoos God de Heere in Zijn vrijmachtig welbehagen, de drager te worden van de zuiver Bijbelse, reformatorische beginselen.

Daartoe heeft God ons volk bereid. Het dartele, onstuimige, weinig ernstige volk, het

volk van werkers en strovers, van vrijheidminnende democraten zal evenwel een diepe lijdensschool moeten doorlopen. Het zal als volk het lot delen van de enkeling, die onder zijn medemensen een last Gods te vervullen krijgt. Het zal bespot, geplaagd, vernederd worden. Het zal zijn land gedrenkt zien met het bloed van zijn meest geliefde zonen en dochteren. Door vuur en zwaard zal het lijden, verstrooid en verjaagd zullen zijn kinderen in de vreemde moeten zwerven, maar door alles heen zal het zegevierend uit de strijd te voorschijn komen.

1531. Het is tien jaar geleden dat de Rijksdag te Worms de leer van Luther veroordeelde. Het is vijf jaar geleden dat de eerste Noord-Nederlandse martelaar de dood zijn prikkel en de het haar overwinning betwistte. Het is acht jaar geleden, dat de heide jonge Brusselse monniken verbrand werden, omdat ze Christus als de algenoegzame Heiland beleden.

Het is het jaar, waarin nieuwe en scherpere plakaten werden afgekondigd, waarin bepaald was dat alle kotters zouden gedood worden; de mannen met het zwaard, de vrouwen „met de put“, d.w.z. levend begraven.

Het is het jaar, waarin het vierde tiental jaren der Reformatie-eeuw begint. Het tiental, waarin het schijnt, dat de Inquisitie het pleit gewonnen heeft. Een grote schrik heeft zich van de gelovigen meester gemaakt.

De voorgangers zijn verbrand, verdronken, opgehangen. De eenvoudigen zijn verstrooid. Karel V en Leo X schijnen het pleit gewonnen te hebben. Een nacht, zwarter dan ooit daalt over de Nederlandse kerken. Niet alleen in Nederland. Ook in Spanje, Polen, Italië en Frankrijk ligt de hervorming lam geslagen. Daar is in die eeuw de kerk Gods ondergegaan in bloed en tranen.

De tijd tussen 1530 en 1540 is wel de allerdonkerste uit heel de tijd der vervolging.

Toch is het in Nederland niet gegaan zoals in Polen, Italië, Frankrijk en Spanje.

God heeft de Nederlandse kerk gered.

3. IN DUISTERNIS GEBOREN EN OPGEVOED

Dat zij werden beschaemt /

Die daer 't welck niet betaemt)

Tot beelden zijn gevloten

En dienen de afgoden.

Psalm 97 : 4; berijming Petrus Datheen

In het noorden van Frankrijk, niet ver van de Belgische grens, ligt het vriendelijke oude stadje Kassel.

Voorheen was het een Vlaams stadje en behoorde het tot de Zuidelijke Nederlanden. Het wisselend grensspel der historie heeft het thans bij Frankrijk gevoegd, maar de taal, die de bewoners spreken is nog het Vlaams.

Het ligt te midden van welige landouwen en vette weiden in het vruchtbare Frans-Vlaanderen. Schilderachtig is liet, met zijn bochtige straatjes en stille pleintjes, met zijn mooie oude gevels en zijn grote kathedraal: de O.L. Vrouwe Kerk.

Vlak bij het stadje ligt de Kasselberg. Honderdzeventig meter verheft haar top zich boven de omgeving. De voet van de berg is bedekt met weiden en akkers, die 's zomers en in de herfst als een veelkleurig kleed de brede bergglooiingen bedekken.

De weiden vooral, strekken zich hoog tegen de tamelijk steile hellingen uit. Daarboven zijn de bossen niet hun oude statige bomen en hun dichtgroeïende struiken. De geschiedenis van Kassel gaat terug tot in de grijze oudheid. Hier, bij deze berg, die het landschap geheel beheerst, bouwden reeds de Romeinen hun „castello". De berg van Kassel is de voornaamste in heel de verre omgeving.

De berg heeft zijn geschiedenis. En die geschiedenis is vergroeïd met de historie van het vriendelijk stadje. Eeuwen zijn gekomen en gegaan. Mensengeslachten werden geboren, groeïden op en stierven. De mensen hebben gewerkt en gedacht, geleefd en gestreefd, ieder op zijn manier in het stadje en de verre omgeving, maar de berg nam in ieders leven en gedachten een eigen plaats in.

Jonge mensen wandelen in hun vrije uren naar de berg. Kinderen spelen op de berg en ouden, die niet meer goed lopen kunnen, staren vaak naar de berg met peinzende blik. In de omtrek van die berg is gestreden. Bitter en verwoed. De horden der Germanen bestormden het Romeins Castello en in het jaar 1071 verdedigde Robrecht, graaf van Vlaanderen in de nabijheid van deze berg zijn onafhankelijkheid tegen de Franse koning.

Nu is het 1531. Heel Vlaanderen, Holland, Brabant en Limburg zuchten onder de vervolging. De plakaten worden jaarlijks verscherpt. Geruchten van afschuwelijke terechtstellingen der „kettters" worden telkens door ooggetuigen bevestigd.

De schrik slaat de inwoners van Kassel om het hart. Verleden jaar was het de opzienbarende terechtstelling van **Teunis Teeksoon** te 's Hage in Holland en nu pas weer het afschuwelijk voorval in Limburg, waar een heel huisgezin, man, vrouw, twee schoonzoons en twee dochters wegens hun afkeer van het Pausdom werden verbrand.

Zulke verhalen doen in al hun afschrikwekkendheid de ronde.

De burgers van Kassel beven en sidderen.

De gelovige rooms-katholieken maken telkens het teken des kruises en prevelen hun gebeden tot de heilige maagd. Degenen, die sympathiseren met de „Lutherye" of die in 't geheim aanhangers zijn van „de nye" leer, vragen zichzelf twijfelmoedig af, wat dit alles toch te beduiden heeft.

Men is het er over eens, dat de reformatie in de Nederlanden maar een kleine kans

heeft.

De burgers van Kassel zogen 't elkaar, dat het gedaan is met de hervorming. In bloed en tranen is ze ondergegaan.

EEN DOOPPLECHTIGHEID

Daar loopt een man door Kassels straten. Zijn gezicht straalt van vreugde. Naast hem loopt een baker, die veilig ingepakt het pas geboren kindje draagt. Een paar familieleden en kennissen volgen de gelukkige vader naar de kerk, waar de pastoor reeds wacht en de koster als getuige bij de doopplechtigheid zal optreden.

't Is **Pieter Daten**, die zijn eerste kind ten doop gaat houden.

Als de kleine groep mensen om het doopvont geschaard staat, neemt de vader het kindje over uit de handen van de baker. De pastoor sprenkelt enkele waterdruppels op het voorhoofd van het pas geboren ventje en zegt: „*Pieter, ik doop u in den naam des Vaders en des Zoons en des heiligen Geestes, Amen.*” Daarmee is de korte plechtigheid afgelopen.

Daten offert zijn penningen in het offerblok, groet meneer pastoor en de koster en gaat met familie en kennissen terug naar zijn huis, waar het kleintje in de kraamkamer gebracht wordt en de gasten, naar de gewoonte van die dagen een overvloedig doopmaal gebruiken, waarbij men de vader de beste wensen doet toekomen voor zijn oudste zoon.

Nu is het avond. Familie en kennissen zijn weg. 't Wordt rustig in het huis en in het stadje. Vanaf de hoge toren klept het Angelus. Vrouw Daten maakt het teken des kruises over haar eerste kindje. Haar blijde moederogen bezien de kleine tere handjes en de zijzachte haartjes. Haar blik omvat heel het lieve kleine wezentje. Ze denkt, wat wellicht alle moeders der wereld denken, bij het aanschouwen van hun eerste kind: „Wat zal er van dit kindeke worden?”

De Angelus beëlklok zwijgt. De avond daalt, de nacht komt. Voorbij is de dag dat, in het dóór en dóór roomse Kassel, uit eenvoudige burgerouders geboren is: Petrus Datheen.

De koster vergeet het ventje in te schrijven, de pastoor eveneens. Er worden immers tientallen knaapjes geboren en gedoopt. Niemand in Kassel weet, dat in hun midden een man geboren is, wiens naam door al de Nederlanden heen genoemd zal worden. Een man, die met de vorsten der aarde zal omgaan, hun raadsman en vertrouwde zal zijn. Een man, die een zeer werkzaam aandeel zal hebben in het fel bewogen leven van zijn dagen.

God weet het. Hij, Die vóór de wereld werd gegrondvest, reeds bepaald had, dat de kleine Pieter Daten eenmaal zou opgroeien tot de grootste Nederlandse hervormer.²

DE EERSTE JEUGD

Van de jeugd van de kleine Pieter weten we niets.

Natuurlijk heeft zijn vader hem „ter schole gesteld”. Zo luidde het gebod van Keizer Karel V, tevens heer van de Nederlanden.

Vast staat, dat de kleine Pieter een begaafde leerling is geweest en dat hij al heel vroeg de lust openbaarde naar een klooster te gaan.

Wij, protestanten uit de 20e eeuw kunnen ons onmogelijk zuiver indenken wat het voor gelovige roomse ouders zeggen wilde, dat hun oudste zoon geestelijke wilde worden.

Het klooster en de geestelijke stand was voor de rooms-katholiek alles. Nu was het

² Deze titel past niet bij Datheen. Joh. Decavele noemt in de eerste plaats Guide de Brès en daarna Maarten Mictron de Hervormers van Nederland. “De eerste protestanten in de Lage Landen; inleiding.

met sommige kloosters die dagen treurig gesteld. Vooral in andere landen. In Nederland waren in die dagen voorbeeldige kloosters. Bekend is het, dat vooral in de Augustijner kloosters de hervorming het eerst is begonnen. Ja, reeds lang voor Maarten Luther zijn grote geloofsdaad te Wittenberg verrichtte, giste het al in vele Nederlandse kloosters, waar de morgenschemering van de dageraad der Reformatie reeds gloorde. Is het niet veelzeggend dat, toen de machtige Karel V te Gent geboren werd, onder de vele en kostbare doops geschenken ook een Bijbel was met als bijschrift: „onderzoek de Schriften". Deze Bijbel was gegeven door de abten der Nederlandse kloosters. Toen dan ook, in later jaren, de Inquisitie zijn moordend werk in de Nederlanden begon, moest ze de strijd vooral aanbinden tegen de kloosters. Menig monnik, menig pastoor in de Noordelijke Nederlanden predikte reeds heel vroeg het Evangelie, ontdaan van menselijke bijvoegselen. Dat de kleine Pieter Daten naar het klooster wilde, was een bewijs dat de Heere reeds in hem werkte. God ging de kleine Pieter voorbereiden voor zijn veel omvattende taak.

NAAR HET KLOOSTER

Van Kassel over Poperingen naar Yperen is niet zo heel ver. Vader Pieter Daten loopt het met zijn zontje. 't Is een ernstige tocht, die ze maken. Het besluit is gevallen. Pieter gaat naar het klooster der Karmelieten in de stad Yperen.

Yperen is een grote bloeiende stad, waar de polsslag van het leven heel wat sneller klopt, dan in het landelijke Kassel.

Yperen is de stad van het kantklossen en de lakenweverijen. Een industriestad is het bij uitnemendheid, maar ook een stad van wetenschap en kunst, centrum van laat middeleeuwse cultuur zowel in geestelijk als materieel opzicht.

Een stad met veel kerken, scholen en kloosters.

Vader en zoon Daten wandelen door het schone, merkwaardige Vlaanderenland naar de stad.

Door het land, waar al zo vaak is gestreden, waarvan de welige akkers zo vaak reeds door vreemde legers zijn vertreden. Het land, dat eeuwen na dezen het slagveld zal zijn van de vreselijke wereldoorlog. Men zal een gedeelte van dit land clan Niemandland noemen, doch het zal zijn een grote Godsakker, waar vele duizenden mensen in verderfelijke gezaaid zullen worden. Mensen uit vreemde, verre werelddelen, mensen uit andere landen naast de zonen van het mooie Vlaanderenland. Ze zullen daar liggen en wachten tot het bazuingeschal van de jongste dag.

Pieter Daten wandelt naast zijn vader voort door 't stroomgebied van den IJzer. Hij weet niet dat hij naar 't klooster gaat, om voorbereid te worden voor een grote geweldige strijd. Een strijd tegen kloosters en heiligenbeelden, een strijd vóór de Koning der Kerk. Een strijd, die in Vlaanderen verloren, maar noordelijker in de Nederlanden gewonnen zal worden, mede door zijn arbeid.

Nu is het nog de roomse jongen, die blij verlangend uitziend naar het moment, dat de kloosterpoort der Karmelieten zich achter hem zal sluiten.

Weldra staan ze voor het oude klooster met zijn hoge, grijze muren. Vader laat de klopper op de poortdeur vallen en een oude monnik opent het getraliede luikje in de zware deur.

Het gezicht van de oude poortwachter verheldert, wanneer hij hoort, dat het Pieter Daten is, die zijn zoon zal laten inschrijven als *novice*; iemand, die een proeftijd in het klooster doormaakt. De berichten over de jonge Pieter, door de pastoor uit Kassel verstrekt, zijn gunstig. Het Karmelietenklooster opent zijn poort en de monnik verschijnt in de opening om Pieter in te laten. De prior spreekt met hem en houdt hem de plichten van een novice voor. Pieter aarzelt niet. Hij aanvaardt zijn lot en als 's

avonds de grote kloosterpoort dichtvalt achter zijn vader, als hij alleen achter blijft in het klooster, dan is de periode van zijn eerste jeugd afgesloten en begint een nieuw tijdperk, een tijd van studie en gebed.

IN HET KLOOSTER

Men verlatiniseert zijn naam tot *Petrus Dathenus*. IJverig studeert hij: talen, theologie, muziek en zang, maar vooral kruidkunde en geneeskunde. De broeders van het Karmelieter klooster zijn de heel- en geneesmeesters der streek. Pieter leert van hen wonden verbinden, geneeskrachtige kruiden bereiden, zieken verplegen en pijnen verlichten.

Zo wordt hij onderwezen in al de wijsheid der monniken. Hij wordt gevormd onder Gods leiding om later te kunnen doen, waartoe hij geroepen zal worden.

Hoewel dikke muren de kloosterbroeders van de wereld scheidden, hoewel strenge tucht het leven der Karmelieters bond tot strenge ingetogenheid en het contact met de buitenwereld zeer gering was, drong toch wel het een en ander, van hetgeen de Zuidelijke Nederlanden in beroering bracht, tot binnen het klooster door.

Voor Petrus Dathenus althans is juist in het klooster het licht der reformatorische waarheid opgegaan. Van het zielproces, dat hij heeft moeten doormaken om daartoe te komen, weten wij niets.

Het is zeer opmerkelijk, dat Datheen daarvan in zijn brieven en andere geschriften nooit vertelt. Hij heeft er vast en zeker niet mee te koop gelopen. Dat was een zaak tussen God en zijn ziel. Maar een grote strijd is het geweest. Een bange worsteling.

GERUCHTEN

Er was onder de Vlaamse „kettters" een nieuwe kracht komen werken. In de jaren tussen de geboorte van Datheen en het moment, dat hij naar het klooster is gegaan scheen het, of de vlam in de harten van de aanhangers der hervorming gedooft was. Nu laaide die vlam weer op. Een nieuwe geest werd over hen vaardig. Vooral in de Zuidelijke Nederlanden. Ook de landsregering merkte het. In 1540 vaardigde de keizer weer nieuwe plakكاتen uit. In een van die plakكاتen werd uitdrukkelijk geconstateerd, dat de Hervorming weer opleefde.

Hoe kwam dat? 't Was de invloed van Calvijn, die zich hier liet gelden. Calvijn paste bij onze volksaard. Calvijn zou de man zijn, die ons volk bezielen kon tot een krachtsontplooiing, enig in de historie der mensheid.

Zocht Luther voornamelijk steun bij de vorsten, Calvijn richtte zich rechtstreeks tot het volk. Het Calvinisme was democratischer en de Zuidelijke Nederlanders waren van huisuit democraat.

Calvijn was steiler, strenger in zijn opvattingen, absolueter in zijn afwijzing van alles, wat slechts zweemde naar Rome. Het is dan ook het Calvinisme geweest, dat de muur vormde, waartegen het bloederig

onrechtmatig geweld van Koning en Paus, zich te pletter gelopen heeft. Calvijn leerde, dat het geoorloofd was het zwaard op te nemen, zelfs tegen zijn eigen vorst als deze aantastte het heilig erfdeel Gods: de godsdienst naar het geweten.

Deze Calvijn sprak tot de Zuid-Nederlandse volksziel. Calvijn had niets, van het ons volk zo vreemde fanatisme der Wederdopers, maar ook niet van het onbijbels weerloze der Mennonieten.

De nijvere middenstand van ons volk, geboren bij het wapengedruis der Kruistochten, gegroeid in de felle strijd van Hoek en Kabeljauw, rijk geworden door noeste arbeid en fortuinlijke handel, vormde het meest voor vrijheid voelend deel van het vrijheid

minnend Nederlandse volk.

Geen paus kenden ze zeggingschap toe over hun geweten. Slechts voor God konden deze fiere mannen klein zijn. Slechts Zijn woord had voor hun geweten bindende kracht.

Geen wonder dat de leer van de strenge hervormer van Genève hen tot in het diepst der ziel aangreep en begeesterde tot krachtige daden. Ja, toch een wonder, een Goddelijk wonder, dat het luchthartige volk van enkele 10-tallen jaren terug, nu reeds rijp was om de gedachten van deze grote hervormer uit te dragen, er voor te strijden, er zijn beste zonen en dochteren voor te brengen op schavot en brandstapel.

Het tweede deel van de felle tweekamp der Nederlandse hervorming brak aan.

Het eerste deel was, we zagen het, ongeveer 1530 verloren. Macht en onrecht hadden getriomfeerd. 't Scheen in ons land te gaan, zoals het in Polen, Spanje en Italië is gegaan, waar de kerk Gods door Satans geweld verbannen werd.

Het tweede deel van de geweldige strijd zou evenwel voor ons land, onder de gunst Gods, een overwinning worden.

Het gedaver van deze strijd drong ook door tot in de stille kloosters ... ook in het klooster der Karmelieten te Yperen .. ook tot het hart van de jonge monnik, Petrus Datheen. Ze zullen onderling, de novices en de monniken wel veel gepraat hebben over het nieuwe „gevaar“, dat de heilige Moederkerk dreigde. Ze zullen hun gebeden wel verdubbeld hebben tot hun talloze heiligen om toch de ketterij te stuiten.

Menig monnik en ook Petrus Datheen wel, zal in zijn hart getwijfeld hebben, of de methode, die de moederkerk volgde tot bekering en behoud der afgewekenen, de juiste was.

Ongetwijfeld is Petrus Datheen van ganser harte rooms-katholiek geweest. Vóór zijn bekering was hij zoekende en hij heeft, als Luther en zo vele anderen, gezocht zijn zaligheid te verdienen door een leven van plichtsbetrachting, boete en gebed. Hij zocht in de weg der roomse kerk.

Het is geen wonder, dat het de bloedige stem der vervolging is geweest, die hem tot nadenken heeft gebracht of de roomse kerk wel de ware was en haar leer de juiste.

Yperen was, in het tweede deel der Nederlandse hervormingsstrijd, het toneel van een moedige vervolging. De geruchten daarvan drongen in het Karmelieter klooster door en hadden grote invloed op het hart, vooral der jeugdige monniken. Ze volgden in spanning het verloop van het gebeuren, telkens als een ketter veroordeeld werd. En het manhaftig standhouden der kettters maakte diepe indruk op hun ontvankelijke gemoederen. Ze konden zich niet ontworstelen aan de gedachte, dat deze „kettters“ iets bezaten dat zij misten. En dat „iets“ kon wel het „ene nodige“ zijn. Zo maakte vooral de houding van **Maarten, een schoenmaker van Yperen**, diepe indruk.

Gevangen genomen, in de kerker geworpen, op de pijnbank gelegd, bedreigd met de vuurdood, wist Maarten van geen wijken.

Maarten was slechts enkele jaren ouder dan Petrus Datheen en de andere jonge monniken in het klooster. Ze kenden Maarten. Wat zullen ze in spanning het verloop van dit gebeuren hebben gevolgd. Maarten hield vol met een standvastigheid en een geloofskracht, die op het gemoed van een jongen als Petrus Datheen gewerkt moet hebben als een aansporing tot zelfonderzoek, of er wel iets ter wereld zou zijn, waarvoor hijzelf goed en bloed over zou hebben. Maarten week niet en daarom werd Maarten terecht gesteld. Bij deze terechtstelling deed zich een incident voor.

“DAT KUNT GIJ NIET”

Maarten is tot de vuurdood veroordeeld. Op de markt zal de straf worden voltrokken.

Duizenden stromen samen om getuige te zijn van dit „schouwspel“.

Er is een vreemde stilte op de markt onder de menigte. Een beklemmende stilte. Ginds staat de brandstapel met de paal hoog opgericht in 't midden. Er om heen staat de stadswacht met hellebaard en rapier gewapend.

De mensenmenigte zwijgt. 't Is een vreemd onheilspellend zwijgen. Het is het Vlaamse volk, dat staar en wacht en straks toe moet zien, dat een harer zonen door beulshanden naar de brandstapel zal worden geleid.

De hoge oude huizen van het marktplein omvangen de vreemde stilte, die doordringt tot in de kamers van de deftigste burgers en van de magistratspersonen.

Hoofd Even een gerucht. Schoutendienaars maken ruim baan. Men leidt de ketter voor. Even rinkelen de hellebaarden. Er dreunen militair een paar stappen. Even dreigt de stilte verbroken te worden.

Monniken omringen de veroordeelde. Ze houden hem als laatste kans, die de moederkerk biedt, het crucifix voor. Een gebaar ... één knieval ... Maarten weigert. Zelfs geen zweem van strijd tekent zich op zijn gezicht af. Maarten heeft lang voor dezen gestreden en in Gods kracht overmocht.

De stilte op het marktplein wordt dieper. 't Is het Vlaamse volk dat zijn adem inhoudt bij dit gebeuren ...

Een monnik spreekt. Duidelijk klinkt zijn stem in de vreemde stilte. Hij geeft de ketter nog een laatste kans. Hij schildert de pijnen en smarten van de vuurdood.

Maarten glimlacht en met heldere stem spreekt hij over de hoofden heen, maar tot de harten van zijn volk: *„er is geen vergelijking mogelijk tussen dit vuur en het eeuwige; na kort lijden zal ik de immerdurende vreugde genieten ...“*

De stilte wordt, onder Maartens woorden, volmaakt. Het volk hoort één harer zonen zeggen, wat in veter harten leeft.

De monnik gaat verder. Hij verdoemt Maarten met de fel onbarmhartige woorden, die de kerk ten laatste nog heeft voor haar verstoten kind.

Op het moment dat de monnik Maartens ziel verdoemt en overgeeft aan de eeuwige smarten der het ... klinkt luid op uit de stilte van het ontroerde volk: *„Dat kunt gij niet!“* Helder en klaar als een trompetstoot klinken die woorden. De monnik aarzelt een moment. Een siddering vaart door het volk, dat even zijn stilte verbroken heeft.

Dan gaat alles verder, zoals de kerk had vastgesteld. Het vuur brandt. De takken knetteren. Maartens stof verteert.

Het volk wacht zwijgend in ontroerende stilte. Even heeft het gesproken. Een kort woord, maar het heeft zijn eigen stem verstaan.

„Dat kunt gij niet!“ Zo voelt het volk het, zo weet het volk het en zo is het. Geen monnik kan Maartens ziel verdoemen. Het volk heeft gelijk.

Geen macht ter wereld zal het volk zijn kerk ontnemen. „Dat kunt gij niet“ zal het zegge]] tegen keizer en paus. Bij Maartens brandstapel heeft het verder gezwegen. Lang zal het niet meer zwijgen. Het volk wacht op mannen des geloofs, die het aanvoeren zullen. Dan zal het volk opstaan. De stilte van Maartens brandstapel zal overgaan in een gedruis van wapenen en het volk zal klaar en duidelijk tegen heel de wereld zeggen: „Dat kunt gij niet!“ Maar het volk wacht op mannen. Op helden, die voor zullen gaan ...

UIT HET KLOOSTER

Even buiten Yperen in het klooster der Karmelieten staat een jonge monnik voor het kleine vensterspleetje van zijn cel.

Hem is ter ore gekomen wat het volk bij Maartens brandstapel heeft gezegd.

Hij heeft zoveel gehoord de laatste jaren en zoveel gedacht. Nog blijft hij in het

klooster. De strijd in zijn binnenste is nog niet volstreden. Hij gaat verder met zijn studiën en zelfkastijdingen. Hij zoekt ... hij zoekt ... Maar de dingen, die gebeurd zijn laten hem niet los. Een machtige drang komt in hem werken en eindelijk verlaat hij het klooster.

Dat is een geloofsdaad geweest van de 18 á 19-jarige Karmeliet. Spot en smaad trotserend, een prachtige toekomst verwerpend, komt hij openlijk voor zijn overtuiging uit. De liefde van Christus brandt in hem en dringt hem het heerlijk evangelie der vrije genade te brengen aan zijn volk.

Hij toont terstond een begaafd prediker te zijn. Te Kortrijk, Poperingen en Kassel treedt hij op, verkondigend de zuivere waarheid Gods, ontdaan van menselijke versierselen. Hij draagt Calvijns beginselen tot het Nederlandse volk.

Hij is voorbestemd een harer aanvoeders te worden. Mede onder zijn leiding zal het „Dat kunt gij niet" voor het Nederlandse volk diepe betekenis krijgen.

De vijand van Gods Kerk kan het niet. Hij zal het Nederlandse volk van Yperen, Poperingen, Kassel, Brugge, Gent en heel Vlaanderen verjagen. Hij zal het goeddeels verbranden en verdrinken. Hij zal zijn steden doen vervallen zijn handel doen kwijnen, zijn industrie vernietigen. Maar hij kan niet doven het vuur van het geloof of uitroeien de liefde van dat volk voor het zuiver Evangelie.

Als de vijand de plakaten verscherpt, als de brandstapels talrijker worden, als de vijand het leven van dat volk tracht te vernietigen, dan verlaat het volk zijn geliefd Vlaanderen. Dan zwerft en doolt het in de vreemde tot het eindelijk in Noordelijker deel van hetzelfde Nederland rust vindt.

Gent, Brugge, Yperen, Kortrijk en meer Vlaamse steden zijn in die jaren ontvolkt. Vlaanderen is hierdoor arm en vervallen geworden. Ontstellend zijn de historieberichten daaromtrent.

Vlaanderen wordt door het hevig optreden der moederkerk een schaduw van wat het was geweest. Het Nederlandse volk verlaat liever huis en hof, dan dat het duldt, dat Keizer en Paus bezit nemen van hun heiligste eigendommen: het woord Gods en de vrije consciëntie.

Geweldig verval van het welvarende Vlaanderen is daarvan het gevolg. De stad Yperen verliest door de geloofsvervolging bijna al haar kapitaalkrachtige burgers. Werkeloosheid en armoede zijn daarvan het gevolg. De hoge geestelijkheid zelf verklaart in 1545 dat er in de voormaals nijvere stad drieëntwintighonderd bedeeden zijn.

Gent, tot voor kort een wereldstad, Kuiten dan Parijs, heeft in 1543 slechts 25 bedrijven in gang. Bittere armoede en ellende heerst er. Antwerpen daarentegen, waar de toestanden voor de protestanten veel gunstiger zijn, groeit en bloeit. Een betrouwbaar geschiedschrijver verhaalt, dat in Antwerpen destijds per dag meer zaken werden gedaan dan in Genua (een grote handelsstad in Italië) in een jaar. Maar ook Antwerpen wordt niet met rust gelaten. Als Gent, Brugge en Yperen zieltoegend aan de voeten van de Inquisitie liggen, begint de vervolging in Antwerpen. 't Staat in *Antwerpens kronieken* van 1544 aldus vermeld: „Doen wierden 't Antwerpen veel mensen gevangen, ende velen ontlieden 't in Ingelant."

EMIGRANTEN

„Ontlieden 't" zegt Antwerpens kroniek. Dat is tekenend. Er zit in „ontlopen" iets lafs. Bij 't gevaar vandaan lopen doet geen held.

„Sterven op de laatste schans". „De garde sterft, maar geeft zich niet over." Zó staan in ons denken de uitdrukkingen van helden gegrift. Helden vluchten niet. Christenen wel? Vreemd doet dat aan, Soldaten op het slagveld sterven liever voor een aards

ideaal, dan dat ze vluchten. Calvinisten „ontliepen 't". Hoe kan dat?

Er waren ook in Nederland mensen, die niet wilden vluchten, Zij zagen in het uitwijken laakbare geloofszwakheid. Ze noemden het plichtsverzaking, als de kinderen Gods zich aan het gevaar onttrokken. Dat waren de Anabaptisten. Ze zochten liever de dood, dan dat ze hem ontvloden. Het martelaarsboek levert ons daarvan treffende bewijzen. Er zit iets verhevens in hun gedachtegang.

De Calvinisten „ontliepen 't" omdat ze bijbelse Christenen wilden zijn, wien bevolen is: „wanneer zij u dan in deze stad vervolgen, vliedt in een andere"

Ogenschijnlijk past het vluchten juist niet bij de geestesgesteldheid van de Calvinist. Doch juist bij hem gaat alles er aan, als hij weet dat God iets eist, Niet zijn zaligheid staat voorop, maar de ere Gods. Voor die ere Gods beklimt hij het schavot, maar voor die ere Gods tracht hij ook zijn leven te redden. Want zijn leven is van God en „het dunkt hem" zo schrijft Cooltuyn,³ een bekend gelovige uit die dagen, „geen vroomigheid roekeloos te zijn. Want daarmee toont de mensch niet God lief te hebben, maar daarmee doet hij zijn Schepper leed, die hem immers mogelijk tot wat anders voorzien heeft."

Zo dacht de Calvinist op grond van Gods woord. Zijn leven is zijn Godsgeschenk en hij weet niet, wat God hem nog te doen geeft. Daarom verdedigt hij dat leven met het zwaard en zo nodig ook met de schijnbaar laffe vlucht.

Ook Datheen emigreert naar Engeland.

IN ENGELAND

De staatkundige en kerkelijke bestanden in Engeland waren in het begin der 16e eeuw zeer verward.

In 1509 had Hendrik VIII, bijgenaamd „Blauwbaard", de troon beklommen. Engeland was, tot die tijd toe in alle opzichten de mindere van de machtige Nederlanden. Het volk was niet zo welvarend en zeker niet zo ontwikkeld. Er heersten in Engeland nog toestanden, die in de Nederlanden reeds lang tot het verleden behoorden. Hendrik VIII was een schitterend vorst, die een hoge staat voerde, wetenschappen en kunsten beschermde en vriendschappelijk omging met mannen als Erasmus, de geleerde Rotterdamse humanist.

Hendrik VIII was overtuigd Katholiek, doch stichtte in Engeland een zelfstandige kerk omdat de Paus weigerde zijn huwelijk met Catharina van Arragon te ontbinden. Er kan dus in dit opzicht niet gesproken worden van een reformatie in Engeland, slechts een „los van Rome" beweging deed de zgn. Anglicaanse Kerk ontstaan.

Deze Hendrik VIII stelde zijn rijk open voor de in Nederland vervolgdde protestanten. Niet omdat hij in hen broeders zag om het geloof vervolgd, maar die zijn rijk ten goede zouden komen. Het was politiek van een berekenend vorst, Met dit al was het toch de gunste Gods over zijn opgejaagd volk, dat zij, zij het dan ook tijdelijk, in Engeland rust vonden voor het hol van hun voet.

Beoogde Hendrik VIII slechts de materiële welvaart van zijn volk, „de nijvere werkers, die een spoorslag voor zijn onderdanen zouden zijn in den wedstrijd der volken", oefenden grote invloed uit op de doorwerking der zuiver reformatiegedachten,

Als Hendrik VIII in 1547 sterft en zijn zoon Eduard VI in naam de troon bestijgt, wordt de reformatie der kerk in Calvinistische geest, met kracht ter hand genomen. In Engeland nodigt men dan de kopstukken der reformatie uit over te komen en leiding te geven.

³ Cornelis Cooltuyn (... - plm. 1567), leermeester van o.a. Jan Arents, Albert Gerrits en Pieter Cornelis. Vooral bekend is evenwel zijn boek »Evangalie der Armen".

Verschillenden geven gehoor aan Engels roepstem, o.a. ook á Lasco.⁴ Als á Lasco in Engeland werkt, komt Datheen, verdreven uit zijn geboortestad, in Engeland aan.

DE ENGELSE OEFENTIJD

Datheen begint zijn loopbaan in Engeland als boekdrukker. Dit moet ons niet bevreemden. In een klooster leerde men allerhande handwerk en speciaal de boekdrukkunst stond er in de eerste jaren na haar uitvinding in hoge ere.

Datheen toont hier een eigenschap, die hem heel zijn leven zal blijven sieren. Hij is ijverig. Hij wil niet van het gegeef leven. Hij wil niet speculeren op de goedgeefsheid van zijn medebroeders, die toch hoogst waarschijnlijk een jongeling met Diakens gaven en ondervinding, wel zouden voorzien van het nodige, als hij hun zijn bevindingen verhaalde. Datheen moet een begeerte gehad hebben naar het heilig predikambt. Maar hij heeft zich niet op de voorgrond gedrongen. Hij heeft gewacht tot God hem de deur ontsloot. Zolang arbeide hij de nederige arbeid van boekdrukker.

Niet lang duurt het of Datheen valt op. de opzieners der gemeente zien wat in hem en nodigen hem uit „tot het bevljtigen van zich in de kennisse der H. Schrift, opdat hij mettertijd tot het leeraarsambt bequaam worde". Deze woorden worden door Datheen opgevat als een roepstem Gods en hij geeft zich geheel en al. Hij studeert hij de leraars der Engelse gemeente, meest geleerde theologen van Europa's vasteland. Tot zijn leraren hebben ook á Lasco en de ouderling Utenhove⁵ behoord. Heel duidelijk blijkt uit dit alles, dat Datheen een door God geroepen dienstknecht was. Gods kerk nodigde hem uit zich voor te bereiden op het predikambt.

Datheen heeft met ijver en liefde gestudeerd.

Er was in Londen een eigenaardig gebruik in de Gemeente Gods. Men had daar de zgn. „profetieën". Dat waren bijeenkomsten van de gemeenteleden, die wel iets hadden van onze catechisatie. De leden van de protestantse kerken waren in vele opzichten zeer onkundig in de heilige schrift. Ze kwamen uit de roomse kerk, die — vooral in die dagen — haar gewone leden weinig leerde. De roomse kerk immers onderscheidt „leken" en „geestelijken"; en, al gaat de diepere betekenis van deze onderscheiding verder dan „onkundigen" en „kundigen", toch onderrichtte de roomse kerk haar leden niet, zoals in 't algemeen gesproken de protestantse kerk dat wel deed. Het is van algemene bekendheid dat de Bijbel zelf in die dagen voor de rooms-katholieke leek een met zeven zegelen gesloten boek was. Het beginsel der Calvinisten bracht mee dat volgens Gods bevel „de schriften onderzocht moesten worden." Op meerdere plaatsen zegt Paulus: „broeders, ik wil niet dat gij onwetend zijt." Om de leden der gemeente te onderwijzen werden zgn. profetieën gehouden.

Het voornaamste had een groot percentage der kerkleden: *het levend geloof*. Juist daardoor zal de taak van de predikanten om te onderwijzen wel een dankbare zijn geweest.

We kunnen ons slechts bij benadering voorstellen, welke heerlijke uren de leraren op deze profetieën met hun gemeente hebben doorgebracht. Verdreven van huis en haard, wonende in een geheel vreemd land, was er al een gewone band des vleses die de leden der Vluchtelingenkerk bond. 't Verkwikte hen elkaar op gezette tijden terug te zien en te horen spreken in de taal van hun aards vaderland. Nauwer werd de ziele-aanraking als ze elkaar vonden in de „tale Kanaäns" sprekende over „de grote werken

⁴ Johannes á Lasco (1499-1560), Pools kerkhervormer, stond onder invloed van Melanchton. Voor Nederland zijn vooral zijn geschriften over de Kerkorde en Liturgie van blijvende invloed.

⁵ Jan Utenhove (ca. 1520-1565) evenals Datheen, van Vlaamse afkomst. Vooral is hij bekend als vertaler van het Nieuwe Testament en als Psalmberijmer.

Gods" aan hun zielen gedaan. Maar tot ongekende hoogten steeg hun zielsverrukking als een der geliefde leraars het woord nam en hen ontsluiten ging de schatkamers van het Woord Gods. Als á Lasco, Delaenus,⁶ Micronius of Utenhove, mannen van grote kennis en brandend van liefde tot de Heiland, hen onderwezen, kwam er spanning in de ziel en al lerende groeide het verlangen zo veel mogelijk te weten van die God de Vader, die Heiland, die Heilige Geest, ter wille waarvan ze smaadheid en vreemdelingschap verdroegen.

Wij kunnen ons dat niet meer goed voorstellen.

Wij zijn in dat opzicht rijk gezegend, maar we zijn aan die zegeningen gewoon geraakt. Wij zijn niet meer verwonderd. Het voert ons niet steeds tot dankbaarheid. Er komt een zondige sleur in dit alles.

Maar de harten der gelovigen uit die dagen waren brandende om zoveel mogelijk kennis te verzamelen. Het is een geweldige tijd geweest. Niet alleen in Engeland. Ook in Duitsland en Frankrijk, overal werkte Gods Geest in sterke mate. Het was de tijd, waarin werd opgesteld de Heidelbergse Catechismus, de Geloofsbelijdenis en menig deel van onze Liturgie. De tijd ook, waarin Utenhove, Marnix en Datheen hun psalmen dichtten.

Maar zover zijn we nog niet met ons verhaal.

Datheen heeft, het spreekt vanzelf, trouw de profetieën bezocht. Op donderdagavond werden de populaire profetieën gehouden in de landstaal voor het volk. Hier spraken niet de predikanten alleen. De geweldige gebeurtenissen van de laatste jaren had de kerk teruggebracht tot haar gedaante van de eerste tijd. De ouderlingen spraken ook en de diakenen. De gewone gemeenteleden hadden het recht vragen te stellen en kritiek te oefenen. Wat een heerlijk opgewekt geestelijk leven is de drijfveer geweest tot deze uitingen van gemeenschap der heiligen.

Op gevaar af enigszins af te dwalen van ons onderwerp, willen we hier de Calvinisten van Nederland ergens op wijzen. Vooral dat deel van hen, dat de studie voor de predikant verwerpt. Er zijn eenvoudige Christenen, die alle wetenschappelijke opleiding voor a.s. predikanten verwerpen als onnodig, ja soms als ongeoorloofd. Zo dachten in Datheens dagen de Anabaptisten. Die hielden ook hun profetieën. Maar hoe! 1 Korinthe 14 geeft een duidelijk beeld, waartoe de bijeenkomsten van Christus' kerk kunnen ontaarden. De Anabaptisten lieten iedereen toe de schrift uit te leggen, „te profeteren". Ze zeiden door De Geest geleid te worden. Mannen als Calvijn en Zwingli zijn daar kras tegen opgetreden. Deze wilden niets weten van het optreden van ongestudeerde gemeenteleden. Maar anderzijds wilden de Calvinisten der 16e eeuw, met name die der Waalse gemeenten, met hun profetieën aantonen, hoe overvloedig de gaven des Geestes zijn en hoe rijk God Zijn kerk zegenen kan door het eenvoudige woord van mannen, onderwezen in de schriften. Op deze wijze zal Christus' kerk nooit van dienaren des Woords verstoken zijn.

Behalve dat donderdags de volksprofetieën gehouden werden, hield men 's maandags en 's woensdags in de 'Jezustempel' „wetenschappelijke profetieën". Hier werden de lessen in het Latijn gegeven en deze wetenschappelijke bijeenkomsten dienden speciaal tot opleiding van de dienaren des Woords.

De bekende á Lasco besprak het Nieuwe Testament en Delaenus, een bekend Hebraïcus, behandelde het Oude Testament.

Op deze wetenschappelijke profetieën is ook Petrus Datheen opgeleid tot predikant. Het ging de Londense vluchtelingenkerk heel goed. Er was een opgewekt geestelijk

⁶ Wouter Delaenus een der eerste hervormde predikers in Zeeland, naast Micron stichter van de Londense gemeente. Hij was tegen de instelling van doopgetuigen en het kniebuigen bij het Avondmaal.

leven en de gemeente kwam het ideaal der oude kerk zeer nabij. Utenhove schrijft: „dat onze Nederlantsche natie voor desen tijd oyt Ghemeynte ghehadt heeft, daerin dwoort Gods so louterlick ghepredict is gheweest, de sacramenten so oprechtelik uutgherecht ende de Christelicke straefve so neerstelick ende ghetrouwelick gheoeffent syn gheweest, als in die onze.”

God gaf naar Zijn Woord in de weg van deze gehoorzaamheid genade en ere.

Zo hoog stond de Nederlandse vluchtelingenkerk bij de Engelse regering aangeschreven, dat deze een wet uitvaardigde, dat het lidmaatschap van deze kerk noodzakelijk was voor een vreemdeling, om zich in Londen te vestigen.

Kort duurde deze voorspoed. ‘t Is of God deze haast ideale openbaring der onzichtbare kerk wil bewaren voor afval. In de officiële erkenning der regering zit tevens het grote gevaar van totale afglijding. Ook kerkelijk gesproken zijn het sterke benen, die de weelde kunnen dragen.

6 juli 1553 stierf Eduard VI. Dat was een menselijkerwijs gesproken onherstelbaar verlies voor de reformatorische kerken in Engeland. Melanchton schreef dat „de grote en algemene droefenis der gereformeerden verklaarbaar is.” Geen wonder. Want de troonopvolgster was Eduards halfzuster Maria Tudor, de latere vrouw van de algemeen bekende Filips II. „Maria de bloedige” heeft de historie haar genoemd. Ze was streng Rooms-katholiek en onder haar regime brak in Engeland een hevige geloofsvervolging uit.

„Wanneer men u vervolgt in deze stad, vliedt in een andere” zeiden de pas tot rust gekomen ballingen. Ze maakten zich gereed hun nieuwe vaderland, ter æe Gods wederom vaarwel te zeggen, om een ander op te zoeken.

Een goede gelegenheid bood zich weldra aan.

In Denemarken regeerde Christiaan II, een voorstander der reformatie en een goed vriend van Eduard VI. Daarop vestigden de ballingen hun oog.

Half september lagen in Londens haven een tweetal Deense scheepjes, „De Moor” en „De kleine kraai”.

De Nederlandse gereformeerden zagen hierin de leiding Gods en besloten deze kans niet voorbij te laten gaan. Met de gezagvoerders werd een overeenkomst aangegaan en honderd vijfenzeventig (175) leden der vluchtelingenkerk scheepten zich in. A Lasco, Micron en Utenhove gingen met de vertrekkenden mee. Als we deze dorre opsommingen der historiegegevens nalezen, komt in ons hart een diepe ontroering.

Doch alleen, wanneer we ons de moeite gunnen een heldere voorstelling te vormen van het geweldig ingrijpend gebeuren kunnen we iets beseffen van hetgeen deze helden voor hun geloof over hadden. Wij leven veilig in onze huizen. Wij hebben vrijheid om God te dienen naar Zijn woord.

Deze mensen werden voortgejaagd van 't ene deel der wereld naar het andere. Ze moesten hun broodwinning, hun eervolle plaats in de samenleving, hun vrienden en verwanten verlaten. Voor de tweede maal reeds. En wat wisten ze van de toekomst?

17 september blaast een gunstige wind. De ballingen schepen zich in. Aan de wal staan bekenden en familieleden. Zeilen worden gehesen, ankerkettingen knarsen om de lier daar gaan ze langzaam, geruisloos glijden de vaartuigen door het water van de Theems. Datheen is niet onder hen. Datheen blijft 'net de anderen nog achter. Er is ook geen plaats voor allen.

Tot Gravesend volgen velen der achterblijvenden de scheepjes en daar, waar de Theems zijn wateren stort in de onafzienbare vlakke der Noordzee, nemen de broeders afscheid. Geen pen is in staat de ernst van dit moment te beschrijven. Er zijn banden gelegd. Geen onzer kan beseffen welke banden. Banden des bloeds, banden van

aardse liefde, banden van de hoogste orde, die de mens op aarde kent, die door God Zelf zijn gelegd door de verdiensten *Jesu Christi* en bewust geworden zijn door de gemeenschap van de Heilige Geest. Het afscheid op Gravesend is van diep aangrijpende ernst. Men drukt elkaar de hand. Men omhelst elkaar. Men groet elkaar met omfloerste stem. Die blijven, verkeren in haast onmiddellijk doodsgevaar, levend onder een vorstin, die het bloed harer onderdanen zoekt. Die gaan — een barre winter in een vreemd land wacht hen — een onzekere toekomst tegemoet.

In de open lucht knielen allen neer- Er is in deze bittere ellende één troost. Hetzelfde geslacht waarvan hier vele tientallen neerknielen zal deze troost weldra aldus formuleren:

„ ... Dat ick met lyf ende ziele beyde in 't leven ende sterven/niet myn/maar myns getrouwe Zaligmakers Jesu Christi eigen ben/ ...” Zo heeft dat geslacht het gevoeld. In zulke nood zijn deze woorden geboren. Woorden, die wij lezen en zeggen in onze rustige kamers en geordende kerken ...

Onder het aangrijpend gebed van á Lasco dringt het tot de droeve gemeente door: ... *ende also bewaert/dat sonder den wille mijns Hemelsche Vaders/ geen haar van mijn hoofde vallen kan ...*

Voor het vertrek plaats vindt, spreidt een der predikanten zijn handen zegenend uit en de woorden weerklinken: *„De genade des Vaders en de liefde des Zoons en de gemeenschap des Heiligen Geestes zij en blijve met u allen. Amen.”*

Dan gaat de gemeente uiteen. Een deel naar 't vreemde, onbekende land, een wisselvallige toekomst in.

Een deel terug naar Londen, waar de bloedige Maria hen wacht ... Maar onbevreesd. Ze weten, dat, waar ze gaan, God met hen gaat en waar ze blijven, God met hen blijft. Onder de achterblijvenden bevindt zich ook Petrus Datheen.

We hebben tot nu toe weinig van Datheens persoonlijk leven meegedeeld. We hebben gemeend door een overzicht te geven van de algemene gebeurtenissen der Nederlandse vluchtelingenkerk in Londen, ook Datheens verhaal geschreven te hebben. Immers Datheen was tot die tijd niet meer dan een gewoon kerklid. Een man, die wel reeds hier en daar zal zijn voorgedaan in de dienst des Woords, maar die in geen geval een leidende figuur was. Zijn meeleven met de kerk, zijn roeping om predikant te worden, zijn volgen van de wetenschappelijke profetieën toont, dat hij met hart en ziel behoort heeft tot de kerkgemeenschap. Hij heeft haar lotgevalen gedeeld, als balling en gewoon kerklid. Pas later tekent zich zijn figuur als reformator duidelijk onderscheiden van de anderen af.

BENEDICTA

In Engeland is Datheen getrouwd. Als dan ook „De Moor” en „De kleine kraai” Engeland verlaten, blijft Datheen met zijn vrouw achter. Op ongeveer tweeëntwintigjarige leeftijd heeft Datheen de vrouw ontmoet, die met hem lief en leed van het leven heeft gedragen. Het is *Benedicta*, die eerst als non heeft geleefd in het klooster van *Clarisse*. Overgegaan tot het protestantisme heeft ze Datheen ontmoet en van dat ogenblik af zijn deze beide levens één geweest.

Deze gewezen non uit de rustige orde der *Clarissen* heeft het veelbewogen leven van Datheen meegemaakt. Het leven van hoge hoogten en diepe diepten op alle gebied.

Wij weten niet wat voor een vrouw het is geweest.

De geschiedenis zwijgt over haar. Maar dat zwijgen is welsprekend. Na het lezen van Datheens levensverhaal staan we een moment verbaasd, dat er zoveel in een leven kan gebeuren. Zoveel goeds en zoveel kwaads.

Dan staan we verwonderd dat eenzelfde mens zulke tijden van voorspoed en zulke

momenten van rampspoed heeft kunnen meemaken. Dan rijst onze verwondering, als we opmerken welk een eer de ene periode gegeven heeft en welke smaadheden een ander tijdperk bracht. Maar onze verbazing groeit tot ontsteltenis, als we opmerken hoe diep deze man des geloofs vallen kon, verstrikt in de netten van on- en bijgeloof.

Dat alles heeft Benedicta meegemaakt en de geschiedenis zwijgt over haar.

Ze heeft beleefd, dat haar man de gevierde prediker was, maar ook dat hij de afvallige genaamd werd; ze heeft gedeeld in zijn glorie toen hij als vriend en raadsman van vorsten, verantwoordelijke zendingen te vervullen kreeg, maar ook werd zij met hem veracht toen hij, naar hij meende, om Gods wil op moest treden tegen de geliefde Prins van Oranje. Ze heeft tijden van rijkdom gekend, toen Datheen zelfs eigen huizen hem kopen, maar ook tijden van armoede toen hij in een vreemd land als heel- en geneesmeester op moest treden om een schamel stuk brood voor de zijnen te verdienen. Ze heeft hem telkens afgestaan aan de goede zaak. Jaren aanéén, en ze zwijgt, ze draagt en dient.

Ze voedt haar kinderen op en ze heeft dat in de kracht Gods goed gedaan, want de vier, waarvan de geschiedenis ons de lotgevallen vermeldt, zijn allen waardige leden van kerk en maatschappij geweest. De regel Gods: leer de jongen de beginselen naar de eis zijns wegs en als hij ook ouder zal geworden zijn, zal hij daarvan niet afwijken, had in het gezin van Benedicta geen uitzonderingen.

We kunnen geen feiten uit het leven van deze vrouw meedelen; ze heeft geleefd in de schaduw van haar grote man, wie zij naar het Woord Gods een hulpe was als tegenover hem. Dat is haar eer.

IN DUITSLAND

Na de vlucht uit Engeland, die ook voor Datheen en de andere gereformeerden nodig bleek, treedt Datheen weldra zelfstandig op de voorgrond en verkrijgt dus het verhaal van zijn leven meer dan tot hier toe een persoonlijk karakter.

Vooraf dienen evenwel enkele opmerkingen gemaakt over de algemene toestand van het Duitsland van die dagen. Het is namelijk niet zo, als wij bij oppervlakkige studie van de kerkgeschiedenis vermoeden. In menig beknopt overzicht van de historie van de kerk staat: ... doch in Duitsland, speciaal in Oost-Friesland, werden de arme ballingen liefdevol opgenomen. Er wordt dan gewezen op de stad Emden, die, toen de alleen zaligmakende moederkerk haar kinderen ter dood bracht, op geheel andere wijze een moederkerk is geworden voor Nederland.

We zien dan deze zaak zo, alsof het Lutherse Duitsland zijn Calvinistische broeders spontaan en liefderijk hielp in hun strijd tegen het gemeenschappelijk gevaar.

Dit nu is niet geheel juist. Het grootste deel der Lutherse predikanten nam een afwijzende houding aan. Zo was het, zo is het, zo blijft het in de strijdende kerk op aarde. De figuur van de gezegende Heiland verrijst voor ons geestesoog. Hij heeft Zijn ogen gericht naar de hemel. Zijn Hogepriesterlijke handen heft hij op naar de aanspraakplaats van Gods heiligheid en hij smeekt: Vader ik wil dat ze allen één zijn, die Gij mij gegeven hebt.

Het getal van toen was slechts zeer klein. Maar Hij, onze Hoogste Profeet, zag op dat moment het voortsnelen der eeuwen. Hij zag toen reeds de groei van Zijn kerk. Hij zag het bloed en de tranen Zijner gunstgenoten dierbaar in Zijn ogen als de vijand hen besprong, maar Hij zag ook de verbreking, de verscheuring, de scheiding der broeders en dat smartte Hem en daarom smeekt Hij, in ontferming bewogen, dat Zijn Koninkrijk één zij.

Hier op aarde wordt dat niet vervuld. Hier vereten en verbijten elkaar de broeders. Hier zien zij telkens „enen, die U met ons niet volgt." Ze letten er niet op dat hij toch

in des Heilands naam grote krachten doet, maar omdat hij „met ons" niet volgt is het oordeel klaar en dat mensenoordeel is een ander dan het Goddelijke van Jezus: „Verbiedt hem niet" dat even later gevolgd wordt door de vermaning: „en houdt vrede onder elkander."

Over het algemeen zijn de Lutherse predikanten hardvochtig opgetreden tegen de uit Nederland komende vluchtelingen. In Emden niet. We kunnen moeilijk de verleiding weerstaan ten voordele van Emden enkele historische bijzonderheden mee te delen. We volstaan evenwel, om niet al te ver van ons onderwerp af te dwalen, slechts met de uitdrukkelijke mededeling dat Eindhoven veel meer voor de zaak van het protestantisme heeft gedaan, dan we mis voor kunnen stellen. Emden is in de volle zin des woords geweest „*d'herberge der kerke Cristi*".

Datheen zal met zijn Engelse gade ongeveer in 1554 in Emden zijn aangekomen. Emden was een stad van drukkers en uitgevers. Bekend zijn de verschillende Emdense Bijbelvertalingen. Hier heeft de typograaf Datheen vast en zeker werk gevonden.

Latere brieven van hem aan Emdens kerkenraad wijzen er op dat zijn bekendheid met de broeders verre van oppervlakkig was.

Officiële berichten over Datheen vinden we pas terug omtrent de periode van zijn verblijf in Frankfurt.

Het is in de zomer van 1555 en te Frankfurt a. d. Main.

De Nederduits Gereformeerde Kerk houdt haar kerkenraadsvergadering. De geleerde, in kerkhistorisch opzicht zo bekend geworden, à Lasco, leidt de vergadering. Het gaat over het beroepen van een predikant. De tijd is daar in menig opzicht rijp voor.

Frankfurt is een Lutherse stad. In de laatste tien à twaalf jaren zijn verschillende pogingen ondernomen voor de om het geloof verjaagden, binnen Frankfurt een veilig toevluchtsoord te vinden. Maar de Frankfurters en, o schande, de Lutherse predikanten vooral, hebben zich geruime tijd heftig verzet de arme verjaagde broeders en zusters op te nemen. Bij het lezen van dergelijke feiten, moet schaamte het aangezicht van ons protestante Christenen bedekken. Omdat de vluchtelingen Calvinist waren, weigerde de Lutherse stad hen te ontvangen. De Lutherse predikanten spraken van ketters, van scetaristen, van sacramentariërs.

Maar nu, in 1555 is er verbetering gekomen. Een jaar eerder was een groep Calvinistische Walen onder leiding van de scherpzinnige Valerandus Pollanus uit Engeland gevlucht, in Frankfurt a. d. Main aangekomen, en dank zij de geschiktheid van Pollanus om met de magistraat te onderhandelen, ook toegelaten. Deze Walen waren lakenwevers. IJverige mannen, die hun vak verstonden en op maatschappelijk gebied onbetwist een aanwinst waren voor de bloeiende handels- en industriestad.

Een groep energieke, voortvarende industriëlen uit Frankfurt raad hadden hei verzoek van Pollanus gesteund en ze hadden er tot nu toe geen spijt van. Frankfurt was een aantal kundige, nuttige burgers rijker geworden.

Door deze omstandigheid viel het bedoelde fabrikanten gemakkelijk zoveel invloed op Frankfurt regering uit te oefenen, dat in september van het vorig jaar de raad besloot dat alle, om de religie verdreven vluchtelingen, binnen Frankfurt muren een veilig toevluchtsoord konden vinden, mits ze tot een der vluchtelingenkerken toetraden. Van deze gelegenheid werd ruimschoots gebruik gemaakt. Van alle zijden toog men naar de bloeiende stad aan de Main, waar behalve gewetensvrijheid ook nog talloze andere mogelijkheden waren een goed bestaan te vinden.

Toen zijn ook vele Nederduits sprekende Nederlanders in Frankfurt gearriveerd. Meest allen waren het wevers. Mannen met flinke vakkennis en in de lijdensschool des levens gevormde sterke karakters. Hun kunde werd, blijkens bescheiden uit

Frankfurt archieven, als een aanwinst in materieel opzicht, beschouwd.

Nu is het in de zomer van 1555. A Lasco is in Frankfurt gearriveerd. Het is zijn doel, de tot nu toe naast elkaar levende Nederlanders tot één kerk te institueren.

A Lasco is een man van organisatie. Hij, de uit Engeland verdreven Pool kent de kracht van de broederband. De grote geestelijke broederband, die de verjaagden om de gelove bindt. Hij spreekt er van in de raadsvergadering der pas geïnstitueerde kerk. Hij dringt met klem aan tot het beroepen van een predikant. Een Nederlands herder en leraar moet er zijn. Op zijn advies beroept de jonge gemeente Petrus Datheen. (Eerst werd Caspar v. d. Heyden beroepen, die bedankte.) Datheen vertoefde toen in Emden. Als Datheen in Emden het beroep ontvangt, is er in zijn hart en in dat van zijn vrouw grote dankbaarheid. Datheen is nog jong. Pas 24 of 25 jaar.

Zijn vrouw is ook nog jong. Verkiest God, de grote Hoeder der schapen, hem nu reeds om in een deel van Zijn wijngaard te arbeiden? Vol moed trekt Datheen naar Frankfurt. Een pracht arbeid wacht hem daar. Hij komt in een jonge gemeente, die nog geheel gevormd moet worden. Hij kan dat doen naar eigen inzicht, steunend op de Openbaring Gods en winst doende met de ervaring van mannen als Micron, Delaenus en á Lasco.

Micron, die gelijktijdig met Datheen in Londens vluchtelingenkerk was geweest, staat als predikant te Norden. Hij wordt uitgenodigd de verdere organisatie ter hand te nemen rot de jonge predikant tot zijn dienstwerk in te leiden.

Gaarne voldoet Micron aan dat verzoek. Hij komt. En reeds 13 september 1555 wordt de eerste officiële dienst van de Nederduits Gereformeerde vluchtelingenkerk te Frankfurt gehouden. Micron gaat er voor en bevestigt Petrus Datheen als predikant. Wonderlijk zijn Gods wegen.

Als de kerkdienst afgelopen is en de Nordense dominee met Petrus Datheen mee gaat naar diens pastorie, zullen heel wat gedachten door het hart van deze beide mannen zijn gegaan. En als later op de avond Micron in de gastvrije woning van dominee Datheen zit en vrouwe Benedicta hem bedient ... als de veiligheid en de rust tot hen spreekt en de blijdschap in hun harten groeit tot dank aan God zou dan niet het onheil zwangere moment van Gravesend in herinnering gekomen zijn? Zouden alle drie zich niet met een angstige huiver herinneren, hoe onmogelijk toen de toekomst scheen. En nu ... een onuitsprekelijke dankbaarheid vervult hun ziel.

Datheen en zijn vrouw Veilig binnen Frankfurt muren, met een taak Gods begiftigd, om herder en leraar te zijn van Zijn gemeente in deze stad.

Micron predikant te Norden; ja, God heeft wel alle dingen ten beste beschikt. Het woeden van de vijanden heeft voor een tijd geen macht over hen. In Gravesend hadden ze zich eerbiedig gebogen om de zegen te ontvangen van God de Vader, de Zoon en de Heiligen Geest.

Hun geloof had hun toen de verzekering gegeven, dat God met Zijn genade en geest nimmer van hen wijken zou. Hun geloofsoog had het gezien ook, waar hun aardse oog niets dan zorgen en moeite kon ontwaren.

Nu ziet ook hun vleselijk oog dat zonder de wil van hun Hemelse Vader geen haar van hun hoofd vallen kan.

Jammer dat we niet meer van deze eerste tijd van Frankfurt gemeente weten. Was Jan Utenhove ook in Frankfurt? Of een der andere geloofshelden uit Londen? We weten het niet. We weten alleen, dat Datheen

niet „grote ijver, met onverwoestbare moed en met ingespannen kracht" aan zijn werk is begonnen zodat hij, naar getuigenis zijner tijdgenoten: „zijn volksgenoten door zijn werkkraft en voorbeeldig Godsvertrouwen bezielde tot nieuwe krachtsontwikkeling

en door zijn hartverkwikkende predicaties opbouwde in het allerheiligst geloof." De geschiedkundigen vermelden, dat Datheen een groot kanselredenaar en ijverig herder was.

Het lot van Petrus Datheen schijnt zich geheel ten goede gewend te hebben. Omstreeks deze tijd wordt hem zijn oudste dochter Christina geboren. De gelukszon schijnt. 't Zijn voor Datheen en Benedicta heerlijke dagen. 't Is een oase in hun levenswoestijn. Helaas is de rust kort van duur.

Hoe opmerkelijk is het dat wij van iemands goede dagen weinig kunnen verhalen. Wij weten u van de tijd van rust in Datheens leven dan ook verder niets te vertellen.

Pas als de troebelen komen en de onrust begint, geeft de historie ons weer stof. 't Schijnt wel of het gebeuren in tijd van voorspoed de moeite van het onthouden niet waard is. Het is in ons eigen leven ook zo. De mijlpalen zijn meest: ziekten, ongelukken, sterfgevallen. Geen wonder dus, dat vaak een geheel verkeerd beeld van iemands leven gevormd wordt. Grote schakels in de levensketting worden overgeslagen. De dagen, waarvan Datheen later zou dichten, dat ook voor het uitwendige leven komen in haast iedere levensschets op de tweede plaats:

„ Want ons God is, vriendelijk en goed

Een Zon en Schild tot ons behoed,

Die ons geeft eer ende genade ... Psalm 84:6, Datheen

Zorgen, moeiten, zonden en dwaasheden trekken meer aandacht dan hun tegenstellingen. De eerste maanden slechts van hun leven in Frankfurt zijn zo „vriendelijk en goed" geweest.

IN ZORG EN STRIJD

Van alle kanten kwamen zorgen en moeiten op de jonge predikant aan. Hij verkeerde met zijn gemeente in een heel bijzondere omstandigheid. Zij waren in Frankfurt vreemdelingen en bijwonen, en dat zouden ze al gauw ondervinden. Frankfurt had niet in de eerste plaats haar poorten geopend voor de arme verjaagden om des gewetens wil, maar voor de nijvere stand van wevers, die de stoffelijke welvaart hunner stad verhogen zou.

Verder was Pollanus, tot het bereiken van zijn doel: de vluchtende Walen binnen Frankfurt te krijgen meer „listig als de slangen" dan „oprecht als de duiven" geweest. Hij had het inderdaad doen voorkomen, alsof de vervolgdgen, die onderdak vroegen „van uwen Lutherschen religie zijn."

Hevig was de verontwaardiging der Lutherse predikanten toen de vluchtelingenkerken zich weldra ontloopten als „Calvinisten", als „Sacramentariërs".

Geen wonder, dat alle twijfel dien aangaande op hield, toen Petrus Datheen predikant werd. Die was op en top Calvinist. Daarbij kwam niet weinig jaloersheid der predikanten, toen ze merkten in welk een eer en aanzien de predikanten der vluchtelingenkerken geraakten. Datheen als bezielend redenaar en groot geleerde maakte naam in de stad. En ... *eer is teer*, vooral dominee's eer.

Als reden van hun verontwaardiging gaven de Lutherse predikanten op, dat de nieuw opgerichte kerken ketterse gevoelens leerden. Het is bekend dat de gereformeerde opvatting van het avondmaal duidelijk met die van Luther verschilt. Luther verwierp wel de offergedachte van Rome, waarbij geleerd wordt dat brood en wijn wezenlijk veranderen in vlees en bloed van Jezus Christus, maar legt er wel de nadruk op dat brood en wijn tekenen zijn, waarin het vlees en bloed van Christus werkelijk tegenwoordig zijn.

Met grote beslistheid verwerpt Calvijn deze gedachte en dus ook, verwierpen de gereformeerden deze Lutherse opvatting. Eigenlijk is het dus begrijpelijk, dat de

Lutherse predikanten Datheen een ketter vonden en zij — volkomen in overeenstemming met de geest van die tijd — deze ketterij moesten weren.

Helaas weigerden zij met Datheen en zijn mannen een „twistgesprek" te voeren. Maar dat ze begonnen met haat te zaaien en wantrouwen te wekken bij de regeling van de stad, getuigt van liefdeloosheid. Hierbij hadden ze de steun van een groot deel van de burgerij. Het bleek, dat de vreemdelingen vaak veel bekwamer handwerklieden waren dan de Frankfurters. Ook dat zette kwaad bloed.

Het is echter wel diep treurig, in een tijd toen alom de brandstapels rookten, zoveel vleselijke overleggingen een rol te zien spelen in kerkelijke zaken. Zo weinig broederlijke liefde te ontwaren bij de zonen der reformatie onderling.

Deze dingen hebben het ontvankelijk gemoed van Petrus Datheen diep geschokt. Veel te ver voert het eensdeels van ons onderwerp af, de Frankfurtse twisten nader te bezien. Doch anderszins noopt ons de omstandigheid, dat Datheen zelf midden in deze twisten staande, haast tot radeloosheid bracht, er dieper op in te gaan.

De scheiding tussen Lutherse en Calvinisten werd met de dag scherper. Frankfurt was voor de komst van Pollanus en zijn Walen een geheel Lutherse stad (voor zover het 't protestantisme betreft). Begrijpelijk is het, dat het toenemen van de invloed van De Calvinistische ideeën de Lutherse predikanten verre van aangenaam was. Maar hun handelwijze ten opzichte van hun medebroeders, de gereformeerde predikanten is toch zodanig geweest, dat de historie ons hier overduidelijk leert, dat niet speciaal de Calvinisten als onverdraagzaam mogen worden betiteld. Hier zijn het althans voor de volle honderd procent de Lutherse.

Heftig was hun actie tegen Datheen en de zijnen. Het college der Frankfurter predikanten zond motie op motie, brief op brief aan de stadsregering om deze te prikkelen harde maatregelen te nemen tegen de Calvinisten.

Minderwaardig is de toon in deze stukken, kruiperig tegenover de regering en venijnig jegens de vreemdelingen. De inhoud van de brieven is van eentonige gelijkvormigheid en getuigt meer van taai volhardingsvermogen dan van scherpzinnigheid. Dezelfde beschuldigingen vinden de historievorsers in al deze brieven terug. De vreemdelingen worden beschuldigd van ketterij, wat de avondmaalsviering betreft, van halsstarrigheid wat de doop betreft en van oneerlijkheid.

De laatste beschuldiging zag op Pollanus en zijn Walen en kon moeilijk tegen Datheen en de zijnen in het geding worden gebracht. Wat de avondmaalsviering betrof kwam natuurlijk het groot verschil tussen Luther en Calvijn tot uiting en wat de doop betrof was het aldus gesteld: De Calvinist leert, dat de doop het zegel van het genadeverbond is en dat kinderen van gelovige ouders reeds in het genadeverbond zijn opgenomen, voor ze het teken aan hun voorhoofd ontvangen.

Datheen stond het standpunt van Calvijn krachtig voor. Een mens gaat niet verloren, omdat hij niet gedoopt is, maar omdat het niet tot het eeuwige leven verkoren is. De Frankfurter predikanten leerden, dat de doop onmisbaar is ter zaligheid. Ze gingen daarin veel verder dan Luther. Nu hadden Datheen en de zijnen machtige verdedigers in de raad der stad en het viel de predikanten niet makkelijk Datheen onmogelijk te maken. Maar de twist en vinnige tegenwerking van de predikanten gaf Datheen handen vol werk. Hevig gingen de predikanten ook op de preekstoel tegen Datheen en de zijnen te keer. Ze noemden hen de rustverstoorders der stad. Ze slingerden in de meest grove bewoordingen vaak de ongerijmdste beschuldigingen naar het adres der gereformeerden. Hun enigst liefdeloos streven was om de rustig werkende vredelievende gereformeerden aan de kaak te stellen als ketterse dwepers.

Datheen vroeg een twistgesprek aan. Wij weten, dat dit gewoonte was in die dagen. Ernstige kwesties, die een volk beroerden werden meerdere malen in een twistgesprek

beslecht. Datheen brandde van verlangen in het openbaar de beschuldigingen van de hand te wijzen. Doch de predikanten wachtten zich wel met de jonge goedgeschoolde begaafde Calvinist in het krijt te treden. Ze wisten, ongeacht wie als overwinnaar uit het woordduel te voorschijn zou komen, dat in ieder geval Datheen gelegenheid zou krijgen de vele valse beschuldigingen, aan het adres van de emigranten gericht, te weerleggen.

EEN NOODKREET

Dat Datheen een zware tijd doorgemaakt heeft, blijkt wel uit de brieven van hem aan Emdens kerkenraad gericht.

24 februari 1557 zond hij een lange brief aan Emdens kerkenraad. Hij vraagt of deze hem „etlicke treffelicke ende in gemeinen dienst der kercken wel gheoefende mannen" wil zenden. Datheen heeft hulp nodig in zijn strijd. 't Wordt hem te zwaar. Uit deze brief blijkt, dat hij reeds eerder aan Emdens kerk om hulp heeft gevraagd en dat blijkbaar vergeefs.

De toon van Datheen brief is diep bewogen. We leren door dit schrijven een blik slaan in de ziel van de mens Datheen, die angstig is en geen kracht genoeg bezit om tegen de vele vijanden van zijn gemeente en tegen de hem haast over het hoofd groeiende moeilijkheden van het ambt, te strijden.

Het lezen van deze brief brengt ons de mens Datheen zeer nabij. O nee, hij is geen harde onverzettelijke dweper. Hij is een man, die gloeit van liefde voor de „kercke Christi". Een man, die zeggen durft: ik kan het niet alleen, help mij. De zaak van Christus lijdt er onder als ik het alleen moet doen. Er is een angstige zorg in dat schrijven omtrent zijn geliefde gemeente, de kudde van Jezus Christus aan zijn te zwakke krachten toevertrouwd. Het is de angstkreet van een eenzame strijder, die niet langer eenzaam durft te zijn. het is een hartekreet.

Hij voert een tiental argumenten aan waarom er „trefflicke" mannen moeten komen. Deze argumenten zijn van een naïviteit, die ontroert. Hij zegt dat zijn ouderlingen niet bekwaam en bedreven genoeg zijn om hem ter zijde te staan. Vooral ook omdat ze alleen de Nederlandse taal spreken. Geen Latijn, zelfs geen Frans zijn ze machtig. Telkens als ik op moet komen voor mijn kerk, hetzij bij de regering der stad, hetzij tegenover de Duitse predikanten, hetzij tegenover vertegenwoordigers van allerlei sekten: „so vinde ick my gans ende gaar alleen" of, een eind verder, „dat ick eenpaarlijck zoo allene bin," of „dat ick in 't verantwoorden qualick geholpen bin".

Vooral ook het achtste argument is zo tekenend: „*wanneer ick kranck bin ...*".

Al deze zorgen overstelpen Datheen en zijn uitdrukkingen in deze brief getuigen zo van een teer gemoed en een grote liefde, dat het haast absurd lijkt, dat onvolledige historiekennis deze man stempelt als een harde, hoekige Calvinist.

Nogmaals: hier spreekt een mens, een „hulpbehoevend mens om Christus' wil". Een, die de eer van God zo lief is, dat hij de zoetste tonen te voorschijn roept om zijn „seergheminde broeders in Jesu Christi onzer Heere" tot hulp en bijstand aan te manen.

Luistert: ... “dat onze gemeente zonder ophouden dit van U begeert, overmits dat ze nergens geen toevlucht weet te vinden dan bij Ulieden met den welke zij door Gods genade een gelijk gelove verkregen heeft.”

Toch spreekt in deze brief ook een man. Een die durft. Het is immers de tweede maal dat hij hetzelfde vraagt en de eerste maal was het vergeefs. Welnu dan. Het is niet voor zijn gemak, of om zijn eer. Emdens kerkenraad heeft uitvluchten gezocht. Dat vindt Datheen zo ernstig, dat hij een wijle de zoete smeektoon varen laat en desnoods recht en flink de waarheid durft zeggen. Fier! Op de man af! „ een iegelijk van U heeft

wat voorgewend en zich verontschuldigd" schrijft hij.

„Maar, mijn lieve broeders is dit genoeg dat gij wat voorgewend hebt? Zal het u verontschuldigen in het gericht van Christus dat gij uitvluchten hebt bij de mensen. Weet gij, dat God het hart en de, nieren doorzoekt? Hebben ook de verontschuldigungen kunnen baten degenen, die tot de bruiloft genodigd waren?”

Kijk, zo spreekt Datheen. Dat is mannentaal.

Zo kan hij de kerkenraad van Emden aanspreken, de kerkenraad, die hem kent en die hem dermate kent, dat ze dit van hem gezegd wil zijn en zich naar aanleiding van zijn ernstige woorden bezint en ook zijn verzoekt inwilligt.

Het is wel een bewijs, hoe hoog de jeugdige Datheen staat aangeschreven.

Hoe verder de brief vervolgt, hoe meerder gloed de woorden van deze dichter krijgen. Het vloeit hem merkbaar rechtstreeks uit het hart. Het wel angstige hart, geschokt door het veelvuldig alleen staan, maar ook het voelende hart. Het hart dat vast gelooft te vragen en te pleiten in Christus' naam. 't Is zelfs of er noodzaak in de woorden ligt om Emdens kerkenraad, om haar zelfswil te waarschuwen.

Fel is de toon als hij zegt: „... en hulpe ons weigert — niet ons, Ja Christo" en even verder de gezochte uitvluchten noemt: „ze zijn te klein en te onwaardig dan dat ze van zulke mannen zouden worden voortgebracht”.

Daar kan Emdens kerkenraad het mee doen.

Zoals we reeds zeiden, Emden heeft hulp gezonden. We beëindigen onze opmerkingen over deze brief met een klein citaat uit het laatste deel. Het is het tiende argument, dat dienen moet om de „treflicke" mannen uit Emdens kerkenraad te bewegen over te komen naar Frankfurt.

„Ten tienden, ick zoude tot voorderinge der Nederlanders geern wat schrijven tot groote begeerte van vele uit den Nederlanden, waarvan ick nu verhinderd ben, overmits ick nu overal de eerste en de laatste wezen moet”.

Denk eens in. Dat schrijft de man, die voor Nederlands kerk eens zou schrijven zijn heerlijke psalmen, die voor Nederlands kerk zou vertalen de Heidelbergse Catechismus en grotendeels de Liturgie van deze kerken zou samenstellen.

De begeerte tot al die arbeid woont al in het hart van de jonge predikant. Niet zo scherp omljnd als wij dat, na de voltooiing, kunnen neerschrijven, maar in zijn wording. Die begeerte is, de geschiedenis heeft het geleerd, een stem Gods. Het verlangen om te schrijven laat hem niet met rust en hij kan niet, „overmits hij overal de eerste en de laatste wezen moest”.

Gelukkig zendt Emdens kerkenraad hulp.

Datheen haalt verlicht adem. Zijn alleen-zijn is uit. Hij neemt zijn vaardige pen terstond op en bedankt Emdens kerkenraad. Uit dit schrijven halen wij slechts één zin aan. Alleen omdat ook deze zin zo tekenend is voor het karakter van Datheen.

„... dies wij U. L. hertgrondelyck bidden, dat gij ons schrijven niet voor ongoed wilt afnemen, maar veel meer door de liefde in 't beste keeren: want hij quam uit eenen ijver, die zoo wij verhoppen, niet onchristelijck was”.

De toestand in Frankfurt wordt met de dag spannender. De houding van de Lutherse predikanten wordt zo heftig, dat Datheen slechts één oplossing ziet en dat is niet klem aandringen op een twistgesprek.

Bij deze gelegenheid gunt de historie, de opmerkzame lezer harer feiten, een nieuwe blik in het karakter van Datheen. Voordat hij serieuze pogingen in 't werk stelt het twistgesprek tot stand te brengen, bereidt hij dat nauwgezet voor en vraagt wederom hulp. Ditmaal vraagt hij hulp van zijn geleerde collega ds. Micron. Hij zendt dit verzoekschrift door middel van een ouderling en een diaken van zijn gemeente. Deze

moeten zijn schrijven nader toelichten en ook de gewichtigheid van het verzoek onderstrepen.

Zo wij reeds opmerkten, hadden Datheen en de zijnen in regeringscollege van de stad een aantal machtige vrienden en beschermers. Dezen hebben hem gewaarschuwd, dat de Rijksdag spoedig aanstaande is en hebben hem verzekerd dat de Rijksdag niet uiteen zal gaan of daar zal „van den Religioon gehandeld werden“.

Er zijn twee plannen. Het ene is dat de beide partijen gehoord zullen worden door Dr. Philippus Melanchton en het andere plan is een publiek twistgesprek.

Nu heeft een van de voornaamste regeerders van de stad Datheen bovendien verklapt, dat de tegenpartij zal zorgen dat „etlike van de zonderlingste geleerden“ hunnerzijds aanwezig zullen zijn.

Datheen is niet zo hooggevoelende dat hij meent „met God en het recht aan zijn zijde“ het wel alleen te kunnen wagen. Hij verzoekt zijn geleerde vriend Micron hem te hulp te komen.

Evenwel de tegenpartij laat, om redenen hiervoor genoemd, zich niet tot een openbaar twistgesprek overhalen. Ze blijven hun kracht zoeken in „stoken“. Daarin brengen ze het zeer ver. Zover dat de Raad van Frankfurt 18 maart 1561 het besluit neemt om, zodra het Paasfeest achter de rug zou zijn, de kerken te sluiten voor hen, die in de ceremoniën en in de geloofsleer niet geheel overeenstemden met de in Frankfurt geldende Lutherse beginselen.

Dat is de genadeslag voor de emigranten, dus ook voor de Nederlandse vluchtelingenkerk van Petrus Datheen.

Een korte opmerking zij hier tussengevoegd, in verband niet de oorzaak van de uiteindelijke overwinning van de predikanten.

De „vrienden“ van de emigranten, die in de Raad zaten waren hun invloed verloren, omdat ze een financiële strop aan de stad hadden bezorgd. Dit had niets met de emigranten te maken en was een puur materiële kwestie. De eens zo gevierde heren van Frankfurt raad waren daardoor evenwel zo geblameerd, dat hun persoon geen enkele bescherming bood voor de gereformeerden. Daardoor was de meerderheid in de raad „om“. De predikanten vonden een open oor en het noodlottige besluit van 18 maart viel.

„Wilt niet stellen uw vertrouwen

Op Prinsen groot ofte cleen.

Wilt op de mensche niet bouwen,

Want bij hem is hulpe geen“ Psalm 146

zou Datheen later dichten en dan voorzeker terugdenken aan het wegvallen van de machtige beschermers uit Frankfurt dagen.

Zo is dus de strijd verloren. Datheen en Benedicta met hun groeiend gezin zitten in grote zorgen. Wat zal nu de tijd brengen?

De kerk des Heeren is en blijft het voornaamste.

Maar Benedicta en Christine en de misschien toen reeds verder geboren kinderen? Datheen had moeten strijden. En al stond hij in hoog aanzien bij de kerkenraden zowel te Emden als te Antwerpen, zou wellicht de kerk van Frankfurt haar vrijheden herkrijgen onder leiding van een andere predikant?

Godfried van Wingen verschijnt om Datheens plaats in te nemen. Keurvorst Frederik III van de Palts, landgraaf van Hessen; de faculteiten der Hogescholen te Heidelberg en Marburg, zenden adressen tot Frankfurt raad. 't Bleef kloppen aan dovemans deur. Het kwaad was over de emigrantkerk ten volle besloten.

Godfried van Wingen verdwijnt en Datheen gaat met de zijnen een tijdperk van verdrukking in. Zijn gemeente wordt in de volle zin des woords een gemeente onder

het kruis. In een schuur van een zekere Peter Gaul houdt men bijeenkomsten. Alle rechten zijn hun ontnomen. Geen kind mag gedoopt, geen avondmaal gevierd worden. Datheen zegt, dat ze uit moeten zien naar een andere woonplaats, want van de belijdenis wijken zullen ze geen duimbreed.

Zodra er kinderen geboren worden, beginnen de moeilijkheden pas recht. Er moet een besluit genomen worden. Dat is heel moeilijk. Levende in onze dagen is dat niet zo heel moeilijk. De doop is bij ons een louter kerkelijke zaak. De wereldlijke regering bemoeit er zich niet mee. In die dagen wel. Het niet laten dopen der kleinen zou de gereformeerden terstond stempelen tot Anabaptisten. Zelf dopen mocht Datheen niet. Wat dan?

Na rijpelijk overleg komt Datheen tot de overtuiging, dat de noodtoestand, waarin de kerk is geraakt, het veroorlooft de kinderen in de Lutherse kerken te laten dopen, mits men daarbij de verklaring aflegt, het niet geheel eens te zijn met de betekenis, die de Lutherse aan de doop hechten. Zo geschiedt.

Doch een oplossing blijkt dit niet te zijn. Grote groepen der gereformeerden verzetten zich tegen Datheens advies.

We kunnen ons dat levendig voorstellen. Datheen was een geschoold denker. Datheen was een ontwikkeld en bedachtzaam man. Eensdeels geen duimbreed wijkend; aan de andere kant zoveel mogelijk de vrede bewarend met andere mensen.

Zijn gemeenteleden waren primitiever in hun denken. Ze reageerden geheel anders op de smaadheid en laster, hen door de predikanten aangedaan. Ze konden de Lutherse niet als „broeders" zien, de Lutherse kerk niet als zusterkerk beschouwen. Het waren in principe dezelfde Nederlanders, die heden ten dage in talloze kerken uiteengevallen zijn. Als een lopend vuurtje gaat de mare van Datheens opvatting door het land. In Vlaanderen, Brabant en Holland spreekt men schande van Datheens opvatting omtrent de doop. In een oogwenk is zijn reputatie geschokt, zijn opinie verwekt een „magnum scandaleum".

Caspar van der Heyden, een bekend Calvinistisch prediker en vóór Datheen te Frankfurt beroepen, begeeft zich naar Frankfurt en stelt zich aan het hoofd van de oppositie tegen Datheen.

Wat moet dit ontmoedigend geweest zijn voor deze jonge predikant. De twist met de Lutherse was niets in vergelijking met de strijd tegen de broeders.

„Siet hoe fijn en lieflijk is t' allen stonden

Dat broeders in eendrachtigheid bevonden

T' samen wonen in vrede goed."

Psalm 133

Daar is het op heden ver vandaan. De twist loopt hoog. Datheen verzoekt aan Calvijn het pleit te beslechten. Het is niet de eerste maal dat Datheen met Calvijn gaat corresponderen. Ook heeft hij Calvijn eens persoonlijk ontmoet. Datheen zendt dus in vol vertrouwen bericht aan Calvijn en legt daarin de doopkwestie aan de grote hervormer voor. Het antwoord van Calvijn is ondubbelzinnig en stelt Datheen in het gelijk.

Toch onderwerpen de ontevredenen zich niet. Ze vermoeden, dat Datheen de zaak niet goed heeft voorgesteld; er is althans nog geen bevrediging. Daarom stellen èn Caspar van der Heyden èn Datheen hun gevoelens omtrent de doop op schrift en zenden beide memories naar Calvijn. In zijn antwoord kiest Calvijn onomwonden de zijde van Datheen.

We kunnen de verleiding niet weerstaan enkele zinnen uit Calvijns schrijven aan Datheen en Van der Heyden aan te halen. We zien hieruit dat de Geneefse hervormer geen blad voor zijn mond taant; we zien hieruit tevens dat alle eeuwen door, in alle kerkrichtingen dezelfde toestanden gaan heersen. Calvijns beschrijving der

Frankfurtse predikanten past ten volle op de voorstelling, die de geschiedenis ons geeft van het grootste deel der priesters en monniken uit Rome's kerk voor de Contra-Reformatie.

"Want het is zeker," schrijft Calvijn, „dat die vet gemeste en behaaglijk levende predikanten niet anders zoeken dan over Christus en over Zijn waarheid de overhand te hebben" en even verder: „Maar indien zij — nl. degenen, die kinderen ten doop presenteren — er een vrijmoedige en volledige belijdenis bijvoegen, waardoor zij de aanmatiging dier eerwaarden vernederen, zie ik niet in waarom men diegenen moet veroordelen."

Toch raadt Calvijn de gereformeerden aan „hun koffers te pakken en Frankfurt te verlaten".

Datheen en vele anderen hebben dit advies opgevolgd, de reisstaf weer opgevat en de stad verlaten, waar Datheen zes jaar achtereen het woord van zijn Zender had gebracht. Wij moeten trachten ons dit gebeuren duidelijk voor te stellen. Het was heel wat voor Datheen en zijn gemeente. Datheen moest zijn arbeid, naar alle zijden onvoltooid, in de steek laten en wederom een onbekende toekomst ingaan. „*Als een hert gejaagd, o Heere*", zou hij later dichten.

Wat zal de toekomst brengen? Datheen en zijn gade weten het niet. Geloof dat ze menige nacht slapeloos hebben doorgebracht; dat ze niets van Gods weg niet hen verstonden; dat menig moment hen op hun knieën vond voor God, totdat eindelijk het licht doorbrak en deze wetenschap hm zielstroost werd:

Hij zal met de vleugelen Zijn,

U dekken en bevrijden.

Zijn hulp zal u in nood en pijn

Een schild zijn, t' allen tijden.

Psalm 91

FRANKENTHAL

De ouderlingen van de Nederduits Gereformeerde gemeente te Frankfurt zijn vaak tot laat in de avond bij hun predikant. Er moet een oplossing gevonden worden. De raad van Calvijn, om de koffers maar te pakken en Frankfurt te verlaten, lijkt op de duur de beste, die er is. Doch, waarheen?

Er zijn drie mogelijkheden.

Eerstens Emden en Oostfriesland. Datheen schrijft dan ook aan Emden. Het antwoord is teleurstellend. „D' Herberghe Christi" is vol. Meer dan vol. Zeker, ze zullen de Frankfurte gemeente opnemen. Het moest Binden niet zijn. Doch het kan haast niet. Wij moeten — ik zeg het alweer — ons eens goed realiseren wat het zeggen wil: een gemeente opnemen. De vorige maal, toen Englands gastvrijheid ten einde was, waren er in Emden gezinnen, die zes à zeven families onderdak verleenden. Ook nu zal 't weer zo moeten en ook om Gods wil zo gaan.

Maar in de antwoordbrief van Emdens kerkenraad staat ook: Wij doen u weten dat ook in Engeland een stad geopend is, terwijl de mogelijkheid ook bestaat naar andere delen van Oost-Friesland uit te wijken, waar ongetwijfeld meerder gelegenheid zal zijn het beroep van lakenwever uit te oefenen. Datheens gemeente heeft toen besloten Einden niet lastig te vallen. Zij waren immers van het geslacht dat in zijn nationale zangen zingt:

„Helpt nu U zelf, so helpt U God

benauwde Nederlanden!"

Als 't Einden zwaar viel, welnu, naar twee kanten zouden deze koene mensen een uitweg zoeken. Naar Engeland en naar de Palts. Datheen wendt zich tot Frederik III, keurvorst van de Palts.

We kunnen ons verhaal niet vervolgen, zonder even opmerkzaam stil te staan bij deze figuur. Frederik III, bijgenaamd de Vrome. Als ooit een vorstennaam karakteriserend is geweest, dan is het deze. Als hij op de Augsburger rijksdag zijn manhaftige verdedigingsrede heeft gehouden ten bate van de reformatorische kerken, klopt August van Saksen hem op de schouder en zegt: „Frits, du bist frommer dann wir alle”.⁷ En zo is het. Vroomheid is de meest kenmerkende eigenschap van deze keurvorst.

Menigmaal, als de nacht over zijn uitgestrekt gebied ligt en zijn onderdanen rondom overal de rust des slaaps genieten, brandt op de werkkamer van de vorst nog licht. Hij zit dan gebogen over allerlei godsdienstige boeken. Hij wil de zin van de godsdienstberoeringen, die zijn tijd verscheuren, verstaan. Telkens schuift hij alle documenten ter zijde en neemt de Bijbel. Op zijn knieën voor de schrijftafel gelegen, de handen gevouwen, bidt hij of God zijn ogen verlichten wil en zijn verstand verhelderen. Daarna leest hij in de Bijbel. Uren lang. Zo, in afzondering, zelfonderzoek en Bijbelstudie geeft bij zijn hart aan God. Als dan ook in 1562 het verzoek van Datheen komt of de keurvorst zich het lot van de arme verstrooide pelgrims wil aantrekken, vindt dat een gunstig onthaal. Nergens op heel de wereld had Datheen beter kunnen aankloppen. Hier is een machtig man, een gebieder over een groot welvarend land bereid om met de inzet van heel zijn persoon en vermogen de arme ballingen te helpen.

Datheen en Benedicta weten van vreugde niet, wat ze doen moeten. Het antwoord van Frederik III is zo de volledige verhoring van hun angstige gebeden, dat ze tot beschamens toe van dank zijn vervuld. Ze trekken er heiden op uit. Her- en derwaarts Frankfurt in, en de avond van de dag, waarop het antwoord van de keurvorst gekomen is, zijn de leden van Datheens gemeente bijeen.

De brief van de keurvorst wordt voorgelezen.

Hij zal hen helpen met aanbevelingsbrieven voor verschillende steden en vorsten. Hij zal niet zijn mannelijk kloek vorstenwoord voor hen in de bres treden bij prins en keizer, maar ... hij zal ook een vorstendaad voor hen doen. Hij zet zijn gebied voor hen open. Ze hebben slechts te kiezen. Schönaue of Frankenthal. Ze worden door deze vorst als koningskinderen behandeld en dat voor 't eerst zonder materiële bijbedoelingen. Niet omdat ze knappe wevers zijn, die welvaart kunnen brengen in 's keurvorsten gebied, maar omdat ze vervolgd zijn om het geloof. Deze keurvorst is onder de vorsten wat Emden is onder de steden.

Tranen van dank stromen de emigranten over de wangen. Ze nemen Jan Utenhove's psalmboek en zingen:

Hij vervult dynen mond met goet

End' zal dij oock vernieuwen

Dyn ieughdt, so hij den arendt doet

Als dijn sonden dij rouwen.

Psalm 103:2

Zo had wederom „de Hoeder Israëls” het goed gemaakt met Zijn volk. En ditmaal zo heel goed. Zo boven bēe en wensen.

23 april 1561 viel het noodlottig besluit van Frankfurt raad, dat Frankfurt gereformeerden in zak en as deed neerzitten en nog geen jaar daarna, op 26 maart 1562, begeeft Datheen zich naar het stadhuis om zijn afscheidsbrief als Frankfurt burger aan te vragen.

Hij kan dit doen met een opgewekt hart en een vrolijk aangezicht. Zijn God heeft alles welgemaakt. Met hem vragen nog een 60-tal hoofden van families hun afscheidsbrief

⁷ „Frits, gij zijt vromer dan wij allen” Bedenk hierbij dat in die dagen vroom ook moedig betekende.

en enkele weken later verlaten de meeste gereformeerden Frankfurt. Wat een verschil met de vlucht uit Engeland. Een gastvrij land opent thans zijn grenzen, een godvrezend koning heeft hen een woonplaats in zijn rechtsgebied aangeboden.

13 juni 1562 wordt het verdrag ondertekend, waarin de verhouding van de emigranten tot de keurvorst en tot de Paltse kerkenordering naar wederzijds genoegen omschreven is.

Datheen en de zijnen krijgen groot- en klein Frankenthal als woonplaats aangewezen. Dat zijn twee kloosters. Reeds in 1119 zijn deze kloosters gebouwd. De Augustijner monniken hebben er sindsdien gearbeitet. Nu zullen deze voormalige kloosters, onder leiding van Datheen, worden tot brandpunten van het Calvinisme.

Het is thans de tijd om te wijzen op de veelzijdigheid van Datheen. Trouwens, dit schijnt een gemeenschappelijk kenmerk geweest te zijn van de gereformeerde predikanten rut de vervolgingstijd. God geeft kracht naar kruis. Zijn dienstknechten in die dagen waren genoodzaakt velerlei te doen, dat geheel valt buiten het kader van hun ambt. Zij waren de onderhandelaars met vorsten en magistraten. Ze waren soms zelfs de architecten bij het bouwen van huizen en de wegwijzers hij het ontginnen van wouden en woeste gronden.

Als Datheen met de zijnen in Frankenthal aankomen, zijn de kloosters onbewoond en de landerijen verwaarloosd. Er is geen voldoende woonruimte voor de emigranten en er moet daar een bestaansbron worden geschapen.

Datheen is de aangewezen man om te zorgen dat alles in orde komt. Een prachttijd is dat geweest. Trouwens de Frankenthalse tijd is de mooiste en krachtigste periode in Datheens leven. Hij slaat zijn kloeke hand aan de ploeg. Zijn mannen volgen en de gedaante van Frankenthal verandert met de dag. Woningen verrijzen, landerijen worden bewerkt. De kloosters worden hersteld en ingericht tot woonplaatsen. Van de vroege morgen tot de late avond is men in de weer.

Als 's avonds Benedicta de kinderen naar bed heeft gebracht én zij met haar man de rust van de schemeravond geniet, is deze rust, menselijkerwijze gesproken, ruimschoots verdiend.

Datheen herstelt al arbeidende geheel van de zenuwachtigheid en ongedurigheid, die hem de laatste jaren in Frankfurt gekweld hadden. Hij leeft op, zoals een plant in de voorjaarszon.

De eerste maanden is de studeerkamer een weinig bezochte plaats. Zijn werk is buiten, aan het hoofd van zijn mannen. Heel de dag, heel de week. Deze arbeid staalt hem.

Wat een vrede als de zaterdagavond daalt. Dan verstomt het arbeidsgeruis. Dan reinigt ieder zich grondig van stof en zweet des arbeids en bereidt de gemeente zich voor op de zondag. Als de sterren aan de hemel staan en in de huizen de kloosters van Frankfurt de rust van de nacht haar intrede doet, knielt Datheen op zijn studeerkamer en vraagt of zijn Hemelse Vader hem krachten geven wil morgen het woord der waarheid naar de zin van Gods Geest te brengen. Hij heeft hoegenaamd niet gestudeerd.

Zo is Datheens gewoonte niet. Datheen is een man van ernstige studie, die niet biddend de preekstoel bestijgen zal als hij zelf zijn week verluiert heeft. Nu is het wat anders. Heerlijke zondagen, die eerste in Frankenthal. Iedere week is de arbeid weer verder volbracht. Iedere zondag geeft een nieuw beeld te zien rondom Frankenthal.

Tegen de winter is ieder onder dak en snorren bij de wevers de spoelen. De Nederduits Gereformeerde Gemeente is te Frankenthal tot rust gekomen.

Het volgend voorjaar begint de uitbreiding. Van alle kanten komen meer Nederlanders naar Frankenthal. Datheen krijgt een hele kolonie te verzorgen. Weer dreigt de arbeid hem hoven het hoofd te groeien. Doch nu is Datheen niet meer de jonge onervaren

dominee uit het begin der Frankfurtse periode. Bovendien kan zijn welvarende gemeente makkelijk een tweede prediker betalen.

Op advies van Datheen beroept de gemeente Caspar v. d. Heyden. De trouwe Van der Heyden, die eens zo hevig verzet had aangetekend tegen Datheens doopopvatting. Datheen, als bestudeerd man heeft achting voor de eenvoudige Van der Heyden, stelt zijn beginselvastheid op prijs en wil juist met hem gaarne samen werken.

Zo groeit en bloeit Frankenthal. De wevers weven, kooplieden verhandelen de stoffen. Velen werken op het land, in de bossen en de weiden. God heeft zijn gemeente rust geschonken.

Heer', Uw goedheid en Uw woord waar,

Tot der lucht en den hemel klaar

Hen strekken, naar ons wensen.

Psalm 36

4. VIER JAREN RUST EN ARBEID DES VREDES

Gij hebt / Heer / mijn ziel bevrijdt van den dood

Mijn oogen van tranen / mijn voet voor vallen

Dies wil ick wandelen mijn dagen allen

Vromelijk voor U / o mijn Godt seer groot.

Psalm 116

HET VERWEERSCHRIFT TEGEN DE FRANKFURTER PREDIKANTEN

De zomerzon van het jaar 1563 straalt in volle glorie boven de kloosters van Frankenthal en de nieuwe kolonie van de Nederlandse emigranten.

Het is een heerlijk woonoord voor de uit Frankfurt verdreven gereformeerden. Grote dichte wouden strekken zich naar alle zijden uit. In de nabijheid van de kloosters hebben de emigranten stukken bos ontgonnen tot vruchtbaar land. Hun huizen zijn grotendeels van de bomen uit het bos gebouwd. Groot- en Klein Frankenthal, de oude kloosters, worden bewoond door dominee Datheen en enkelen der voornaamste Nederlanders. Ook is een van de grote kloosterzalen voor kerk ingericht.

De kolonie is goed georganiseerd en wordt bewoond door een nijver en tevreden volk, dat uit de grond van zijn hart God dankt, voor dit veilig oord, waar het ongestoord kan arbeiden en God kan dienen' naar de Calvinistische opvatting van de Bijbel.

Op de binnenplaats van het klooster, in de koele schaduw van de grote grijze muur, zit de familie Datheen.

„Minister" (dienaar) Datheen is een jonge man van even in de dertig jaren. Zijn dicht zwart haar is kort geknipt, evenals zijn puntbaard en knevel. Vrouwe Benedicta is van ongeveer gelijke leeftijd. Mede aan tafel zit Peryne, Datheens zuster, die met haar man, Jacob de Busscher, ook uit Frankfurt is overgekomen naar het vrije Frankenthal. Minister Datheen leest iets aan de zijnen voor, waar ze veel belang in stellen. Zo-even heeft hij op zijn studeerkamer voltooid de uitvoerige beschrijving van de lotgevallen van zijn gemeente te Frankfurt. Hij zal zijn manuscript naar Heidelberg zenden, waar hij weet dat het gedrukt zal worden.

Vrouwe Benedicta en haar schoonzuster Peryne luisteren naar het geleerd betoog van hun man en broeder. Het is als antwoord bedoeld op een schrijven van de Frankfurter predikanten, die in de zomer van het vorige jaar een geschrift de wereld ingezonden hebben, waarin ze de schuld van alle onrust en ruzie, die Frankfurt verstoord heeft, op rekening van de gereformeerden zetten.

Persoonlijk vond Datheen het aanvankelijk niet de moeite waard hierop te antwoorden. Het is dan ook vooral op aandrang van zijn kerkenraad dat het werk geschreven is, waaruit de predikant thans aan de zijnen voorleest en dat in 1563 te Heidelberg het licht zag.

We herinneren ons dat Datheen reeds in Frankfurt verlangend was iets voor de Nederduits Gereformeerden te schrijven. Toen heeft hij evenwel niet bedoeld een werk als dit, dat meer het karakter draagt van een apologie, een verweerschrift.

Hij had toen heel andere plannen. Die andere plannen heeft hij nog. Maar eerst moest dit werk gedaan worden. De deftige Frankfurter predikanten moeten eerst eens goed weten, dat ze de gereformeerden maar niet alles in de schoenen kunnen schuiven wat ze willen.

Uit deze verdediging blijkt overduidelijk, dat Datheen niet de fanatieke dweper is, waarvoor hij wel wordt gehouden. De toon van dit schrijven is waardig in de volle zin

van het woord. Het is een weloverwogen oordeel dat hij uitspreekt. Hij vertroebelt de zaak waar het om gaat niet. Het gaat om beginselen, niet om personen. Het gaat in hoofdzaak over het avondmaal en over de ceremoniën, die de stadspredikanten van Frankfurt ingevoerd hadden. Alle persoonlijke grieven tegen de fanatiek-Lutherse predikanten laat hij rusten.

Als Datheen een „vechtersbaas" was geweest, dan zou zijn welversneden pen een dankbaar onderwerp gevonden hebben in de personen van deze Lutherse predikanten. Calvijn is slechts een enkele maal in Frankfurt geweest. Hij kende deze personen dus niet van zo nabij als Petrus Datheen hen kende. Zijn oordeel over hen was evenwel niet mals. Hij schrijft: „want het is zeker dat die vetgemeste en behaaglijk levende predikanten niet anders zoeken dan over Christus en over Zijn waarheid de overhand te hebben."

Calvijn heeft hen met deze woorden ongetwijfeld juist gekarakteriseerd. Als hij dan verder nog van hen zegt dat het „tyrannen zijn en barbaars hoogmoedigen", dan is het wel heel duidelijk dat Datheen voldoende heeft moeten verduren van de heren van deze officiële kerk. Maar daarover gaat het in zijn verweerschrift niet. Dat laat hij rusten. Hij werpt het volle licht op het goed recht van de gereformeerde opvattingen en zuivert de zijnen van de blaam, als waren zij degenen, die Frankfurt vrede hadden verstoord.

Terwijl Datheen de laatste bladzijden van zijn geschrift voorleest, gaan de gedachten van hem en de zijnen weer terug naar de Frankfurtse tijd. Ze herdenken de smaad en De laster, die ze daar moesten verduren. Gelukkig is dat alles nu voorbij.

Het is voor de vluchtelingenkerk in Frankfurt een tijd van storm geweest. Letterlijk ook. Want in een van zijn brieven aan een vriend heeft Datheen gewag gemaakt van een orkaan, die Frankfurt teisterde. Zo hevig was het noodweer dat men niet anders dacht of „de Wederkomste Christi" was daar. In het teken van storm en beroering staat ook in geestelijk opzicht de herinnering aan Frankfurt.

Op alle mogelijke manieren werden gereformeerden geplaagd. De Lutherse predikanten zochten allerlei redenen om het leven van de Nederduits Gereformeerde Gemeente onmogelijk te maken. Zelfs de geschiktheid, de natuurlijke begaafdheid van de Nederlanders om vreemde talen te leren, werd aangevoerd als motief om de Nederduitse kerk maar op te heffen. „De Vlamingen verstaan" zo redeneerden de Lutherse predikanten, „gezien hun geschiktheid tot het aanleren van vreemde talen, voldoende Duits om onze kerkdiensten te volgen."

Deze en andere herinneringen halen Datheen en de zijnen op. Hoe heerlijk dat dit alles nu voorbij is; dat de Heere nu zulk een plaats des vredes aan Zijn verjaagde kerk heeft geschonken. Wel leven ze nog in ballingschap, ver van het vaderland, doch buiten gevaar en in volkomen vrijheid om God te dienen naar de inspraak van hun geweten.

Minister Datheen staat op. Hij gaat naar zijn studeerkamer, waar de andere volgeschreven bladzijden van het manuscript liggen.

Hij schrijft een begeleidend schrijven aan de drukker te Heidelberg. Weldra wordt het verweerschrift verspreid en gretig gelezen.

Zo is het eerste werk van Datheen voltooid. Verschillende zullen volgen. Het grootste zal zijn de Psalmberijming, die hem zal doen voortleven tot op de dag van heden in de harten van vele kinderen Gods in ons Vaderland. Het eerste zal zijn een Liturgie voor onze Gereformeerde kerken.

DE LITURGIE DER GEREFORMEERDE KERKEN

Datheens persoonlijkheid komt in Frankenthal tot volle bloei. Zodra Caspar van der Heyden naast hem de herdersstaf in de gemeente draagt, zoekt Datheen zijn studeerkamer op om te vervullen de taak, die hij reeds lang begeerde te doen: schrijven voor de Nederduits Gereformeerde kerken.

Heel logisch is het, dat de organisator Datheen, begint met het samenstellen van een liturgie. Liturgie is het geheel der godsdienstige handelingen en plechtigheden, die de eredienst uitmaken.

Er zijn vromen, ook wel onder de zich noemende gereformeerden, die de eredienst niet de waarde toekennen, die God klaarblijkelijk aan hem gegeven heeft. Het is waar, de eredienst is de uitwendige godsdienstvorm. Maar, het heeft de Schepper van hemel en aarde goed gedacht, aan iedere levensuiting een vorm te geven. En de Christen, die het waarlijk om de eer van God te doen is, zal de vorm, waarin de Godsdienst zich uit, niet veronachtzamen.

Ook Petrus Datheen veronachtzaamde de vorm niet. Terwijl hij juist zo van nabij kennis gemaakt had met de lege, — ja zelfs God ontorende vormendienst van Romes kerk. Ook in de Lutherse eredienst werden vormen en ceremoniën in acht genomen, waarbij de uiterlijke verfijning het innerlijk beleven dreigde te versmoren. Daarmede in verband was er in de Frankfurtse dagen ook strijd met de predikanten geweest. De Luthersen hadden bij het avondmaal ceremoniën, waarin op zichzelf geen kwaad stak, maar die in zo'n nauw verband met de dogmatische gedachten over het avondmaal stonden, dat de gereformeerden ze niet konden aanvaarden. Bij de avondmaalsviering in Luthers kerk, bogen de leden hun knieën uit eerbied voor het heilig Sacrament. Ze staken hun tong uit, waarop de predikant het gewijde brood legde. Dit alles stond in zodanig verband met de Lutherse gedachte dat het avondmaalsbrood een bijzonder gewijd karakter droeg, dat de gereformeerden in deze vorm zonde zagen en haar niet konden aannemen.

Niettegenstaande zo van alle kant verkeerde vormendienst heerste, wendde Datheen zich niet van de vormen af. Hij wist dat in Gods gemeente alles met stichting en orde moet geschieden. Er moest eenheid in de gereformeerde eredienst komen. Men moest weten waaraan men zich te houden had.

Vandaar dat hij een Liturgie gaat samenstellen. Voor doop, avondmaal, huwelijk, ban en wederopneming moeten formulieren zijn in de Nederduitse taal. Tot nu toe gebruikte men de Londense formulieren van A Lasco. Datheen vindt evenwel de formulieren in de Palts in gebruik, beter. Bovenal wil hij de heerlijke Heidelbergse Catechismus voor de Nederduitse gemeenten vertalen.

Met trouwe hulp van zijn collega Van der Heyden brengt hij dit grote werk met de meeste spoed tot stand. Reeds in 1563 verschijnt de eerste vertaling van de Heidelberger; gedrukt te Heidelberg. Daarachter verschenen reeds een paar formuliergebeden. In 1566 was de gehele Liturgie vertaald en samengesteld. Ze kon toen achter de psalmenberijming verschijnen. Deze Liturgie bestaat uit de nu nog gebruikelijke formulieren voor doop, avondmaal en huwelijk.

Voorts uit gebeden, die helaas zeer zelden gebruikt worden en dan ook nog uit Genève, die in onze gereformeerde kringen beslist nooit gebruikt worden. Het zijn de „Algemeyne belydinghe der zonden" en de „Opentlyke bekentenis der zonden".

Zo zeer is ons gereformeerd kerkelijk leven afgeweken van het ideaal van onze grote Nederlandse hervormer Datheen, dat als deze gebruiken thans in een kerk werden ingevoerd, deze kerk als niet-gereformeerd zou worden beschouwd. Wee de kerk, die in vormen haar wezen zoekt, doch eveneens wee de kerk, die haar vormen veracht.

Het bestek van dit werkje veroorlooft ons niet verder op de Liturgie, waarvan Datheen

zo'n ijverig voorstander was, in te gaan.

Van der Heyden heeft hem bij deze arbeid, zoals we zagen, zeer ter zijde gestaan. Datheen heeft zijn vier rustige jaren wel zeer gevuld met de arbeid des vredes, want tegelijkertijd dat de vertaling van deze Liturgie door hem is bezorgd, dichtte hij ook zijn Psalmberijming.

PSALMBERIJMING

Het is laat in de avond. In de wolkeloze hemel schitteren miljoenen sterren en de maan verlicht de oude kloosters en de Hollandse kolonie te Frankenthal.

Alles is in diepe rust. Slechts één man in Frankenthal zit nog over zijn werk gebogen. Het is een dichter. Met de vingers van zijn linkerhand in de dichte donkere haarlokken en met zijn rechterhand klaar om te schrijven, staart zijn blik de duisternis in, die in hoeken van de werkkamer onbereikbaar is voor liet bescheiden kaarslicht. Hij is in volle actie. Er licht iets in zijn ogen. Telkens trilt om zijn mond een beweging en eindelijk zegt hij een zin. Er is gedragen ritme in die zin, voornaam niet toch het licht bevallige dat de taal van een Vlaming kenmerkt. Haastig schrijft hij die zin op en weer volgt een andere. Zo rijen de zinnen zich tot een gedicht, tot een psalm. Het is als een wonder. Stadig vloeien de zoete rijmen gedragen door de voortstuwende kracht van statige cadans. Een ziel stort zijn diepste verborgenheden uit in de taal, die bij ieder mens de meest waarachtige blijft: de moedertaal.

De dichter vergeet alles om zich heen. Zo nu en dan raadpleegt hij de Hebreeuwse bijbel of leest een vers uit de psalmberijming van Clement Marot en Theodore de Besa.⁸ Hij laat de gedachten op zich inwerken en weer komen de zinnen zuiver Nederduits. Eindelijk voltooit een kleine sierkrul de arbeid van deze dag. Met een tevreden gebaar legt de dichter zijn ganzenvaar naast de tinnen inktkoker en slaakt een zucht van voldoening. Zijn hart vloeit over van dank, dat God hem vandaag zo kennelijk gesterkt heeft in zijn arbeid. Een van de schoonste psalmen uit zijn berijming heeft Datheen heden voltooid.

Het is nu meer dan tijd om te gaan rusten, maar hij kan er haast niet toe besluiten. Er is zo veel om over te denken, er is, in de gunste Gods over hem, zoveel om van te genieten.

De deur van zijn studeervertrek wordt behoedzaam geopend. Benedicta komt de kamer binnen. Ze vraagt of haar man klaar is, of hij nu zal gaan rusten. Verlangend blikken haar ogen naar het dicht beschreven blad. Ze leeft met de arbeid van haar man mee. Het zal niet de eerste maal zijn, dat hun zielen elkaar ontmoeten in de verzen van Datheen, geschreven in de taal van hun dagen en verzen die soms van meeslepende schoonheid zijn. Er komt beweging in de dominee. Vriendelijk lichten zijn ogen op naar het gelaat van zijn vrouw. Zij neemt het blad papier, houdt het zo dat het kaarslicht helder op de letters valt en leest:

*„Als een hert gejaagd, o Heere,
Dat versche water begeert,
Alzoo dorst mijn ziel ook zeere,
Naar U / mijn God hoog geëerd
En spreekt bij haar met geklag:
O Heer, wanneer komt die dag,
Dat ik toch bij U mag wezen
En zien Uw aanschijn geprezen.”*

Een zeldzame vreugde doorstroomt haar hart: Weldra zullen de verjaagde

⁸ Let wel: de Psalmen zijn “uyt den Françoisen in den Nederlandtsen dichte overgezet”.

Nederlanders deze woorden krijgen als Goddelijke vertroosting in hun lijden. Datheen leest voort. Heel de schone, sobere tweeënveertigste psalm. Zijn stem verheft zich bij de slotstrofe, als hij, na de tekening der:

„smaden kwaad,

't Welk mij door de beenen gaat"

zich tot eigen ziel richt met het wonderschone:

“Waarom wilt Gij u zoo kwellen,

En beroerd zijn, o ziel mijn?

Wilt gansch uw hoop op God stellen

Van u zal Hij gedankt zijn.

Omdat Hij is, zoo men ziet

Mijn heil, die mij jonste biedt

Dies mijn ziel, wilt u verblijden

God is 't dien ik bid in 't lijden.”

Er parelen tranen in vrouw Benedicta's oog. Zij, die zelf zo van heel nabij „in 't lijden" is geweest, verstaat de diepte van de Goddelijke vertroosting, in deze woorden gelegen. „Kom", zegt Datheen en samen proberen ze of de maat van de woorden aansluit bij die bekende melodie. Datheen en Benedicta zingen. Gedempt klinken hun stemmen door de stille nacht. Doch God hoort hen, en de zang, die eens tot troost zal zijn aan duizenden van Gods verstrooide kinderen, in grote nood, klinkt als „een psalm in de nacht" opwaarts tot voor de troon van God. Zo is het gegaan in het gezin van Datheen. Zo ging het 's morgens en 's avonds. Op de middag en in de nacht. Datheen en de zijnen zongen de psalmen. Soms allen met tante Peryne en oom Jacob er bij. Soms met broeders en zusters der gemeente. Soms ook in de intimiteit van rustige schemeravonden, Benedicta en Datheen samen.

Zo is de psalmbundel van Datheen gegroeid en heeft eerst de geest van de dichter zelf verrijkt. Zo is hij geweest een vertroosting voor de kleine gemeente te Frankenthal, vóór hij geworden is een „gouden kleinood voor de Nederduits Gereformeerden in de Nederlanden".

Het volk van God heeft deze psalmbundel lief gekregen en hem met doodsverachting verdedigd tegen de geest van de tijd, die in het vrome gewaad van Rome's priester gekleed, die gekenden des Hoeren op schavot en brandstapel doodde of in ballingschap deed omzwerven. Als in 1566 de berijming van Datheen in druk verschijnt, blijkt deze, wat men noemt, „in een behoefte te voorzien". Want in 1566 verschijnen vijf drukken en het jaar daarop nog vier.

Reeds terloops merkten we op dat de vier rustige jaren in Frankenthal doorgebracht, boordevol energie waren. Toch blijven we ze de rustige jaren noemen en zien er in een tijd van verzameling van geestelijke reservekracht om het geweldige tempo vol te houden van de hierop volgende periode. Onze eeuw noemt zich de eeuw van het tempo. In het leven van Datheen zal tempo komen. Een geweldige tempo. Deze stoere Calvinist zal gedreven worden door de geest Gods en een arbeid verzetten, die ons met eerbied vervult. Ook de rustige jaren zijn bijlange na niet in ledigheid doorgebracht, of gevuld met het genoeglijke leventje van een geziene en gevierde dominee.

Stellen we ons Datheen in Frankenthal eens voor. Een man, in de voorzomer van zijn leven. Gehard in de lijdenstijd van Gods kerk. Een gelukkig vader en echtgenoot, een geliefd prediker en arbeidzaam herder. Vriend van de machtige keurvorst, wiens eer het is dat tijdgenoot en historie hem de bijnaam „de Vrome" gaf. Een man, die Frans en Duits niet hetzelfde gemak spreekt als zijn moedertaal, het Nederlands. Een latinist, die geleerde verhandelingen en betogen in het Latijn volgen kan en uitgebreide

brieven in die taal kan schrijven. Een „cosmopoliet" in de volle zin van het woord en toch ... een Nederlander. Een, die zijn vaderland en bovenal zijn vaderlandse kerk, niet kan vergeten. Een, die voelt door God aangewezen te zijn de leider te worden van de strijdende, zuchtende Nederduits Gereformeerde kerk.

Een geleerde en een praktisch werker. Niet alleen een dichter, maar ook iemand, die de handen uit de mouw kan steken. Dat blijkt o.a. uit een historisch bericht uit die dagen in verband met een bange tijd, door de Hollandse kolonie meegemaakt. Er heeft namelijk een pest-epidemie geheerst in Frankenthal, die, naar de geschiedbronnen ons meedelen, een grote verwoesting aanrichtte in de pas gestichte kolonie; ja, die dreigde, heel de kolonie te verdueren. Het blijkt uit de historische gegevens, dat de mensen van deze dagen erkenden, dat naast God het tot staan komen der epidemie, te danken was aan de „zorgzaamheid der, ook in *medisch* opzicht geschoolde, predikant Dathenus". Deze toch heeft dag en nacht gearbeid om de zieken te verplegen en medicijnen toe te dienen. Zo heeft Datheen gearbeid op allerlei gebied met een zelfovergave en een zelfverloochening, die bewondering afdwingt.

De vier Frankenthalse jaren zijn van geestelijke groei voor Datheen geweest. Wij willen hierop met nadruk wijzen. Wij willen breeduit de betekenis van deze vier rustige jaren, van deze arbeid des vredes, onderstrepen. Als 1566 voorbij is en deze zelfde man „In de wapenrusting Gods" het strijdperk der Nederlandse kerken betreedt, is hij ten volle toegerust voor zijn taak. En het zijn deze vier rustige jaren in het vriendelijk Frankenthal, die hem de reservekracht geven om brandend van ijver zich zelf te verteren in de strijd van die dagen.

Een heerlijke tijd is het geweest voor de familie Datheen. Een vruchtbare tijd. Een geestelijk rijke tijd. In 1566 sluit de periode van rust in het leven van Petrus Datheen af en begint een nieuw hoofdstuk. Een tijdperk dat hem doet kennen als „een instrument in Gods hand, om Zijn kerk hier op aarde in een tijd van vervolging en strijd, te leiden en op te bouwen." (Ruys: blz. 286)

IN DE WAPENRUSTING GODS

Macekt u van hier all' mijn vijanden

lek sal niet sterven 'zoek vergaen/

Maer leven en in alle landen

Van Gods weldaden doen vermaen. Psalm 118: 8b.

Reeds een paar maal kreeg in ons verhaal de naam Frederik III, keurvorst van de Palts, bijgenaamd de Vrome, een plaats. Thans moeten we hem in de levenshistorie van Datheen opnieuw betrekken. Het is namelijk deze vrome keurvorst geweest, die het middel in Gods hand was, dat Datheen het rustige Frankenthal voor een poos verliet en zich stortte in de volle woeling van de kerkelijke en maatschappelijke onrust van die dagen.

Datheen zag de hoge aandacht van de keurvorst reeds spoedig op zich gevestigd. Het zal niet in de laatste plaats de geweldige werkkraft en het grote organisatietalent van deze jeugdige prediker geweest zijn, die de keurvorst behaagden. Ook de vrome zin en het scherpe verstand, gepaard aan stoere beginselvastheid, hebben ongetwijfeld de keurvorst tot de Frankenthalse prediker aangetrokken. Reeds in 1564 krijgt Datheen een belangrijke taak voor de keurvorst te doen. Een taak, die wij bijna stilzwijgend voorbijgaan, maar die toch niet weinig bewijst hoe hoog de keurvorst met hem was ingenomen. Datheen moet namelijk met de grootste theologen uit zijn dagen:

Olevianus en Ursinus, de keurvorst vertegenwoordigen bij het beroemde twistgesprek te Maulbronn.

Dit twistgesprek liep over de zelfde vragen, die in Frankfurt de geschilpunten waren geweest tussen Datheen en de Lutherse predikanten. Datheen heeft aan de debatten niet deelgenomen. Slechts eens heeft hij gesproken. Het was, toen de Luthersen, fel als ze waren, telkens de hofprediker Diller in de rede vielen. Datheen stond toen op en voegde de ordeverstoorers toe: (Ruys: blz. 54) „Wij bidden u om Christus' wil, heb toch geduld, opdat de onverdeeldheid der kerkleer gezien worde Na deze willen we u desnoods een gehele dag aanhoren, indien het u lust te antwoorden.”

Zo spreekt een man van gezag, met een bezonken oordeel en tevens brandend van liefde voor de heilige zaak, waar het om gaat.

Na het dispuut is een, de zaak der Protestanten niet bevorderlijk, twistgesprek ontstaan. Daaraan heeft Datheen niet meegedaan, omdat hij handen vol werk had aan de vreedzame taak, de psalmen te berijmen.

In 1566, als hij klaar is met de psalmberijming, treedt Datheen in dienst bij de keurvorst. Een hoge onderscheiding voorwaar. Ze zet Datheen op een plaats, waarop slechts de groten onder de predikers der reformatie gezet zijn. Ze bewijst dat Datheen een man was met treffelijke eigenschappen en hoog van aanzien.

In de zomer van 1566 maakt hij, als gezant van de keurvorst, een reis naar de Evangelische steden in Zwitserland. Organisatie is het doel van deze tocht. Calvinistisch Europa moet een eenheid warden tegen de geweldige macht van de vast aaneengebonden Roomse naties. Veel resultaat schijnen deze reizen niet te hebben opgeleverd. Althans in het vervolg van de historie blijkt er weinig van. Wel vinden we hierin een sterk bewijs, dat Petrus Datheen niet betrokken is geweest in het begrijpelijk, maar niet te min afkeurenswaardig bedrijf der Beeldenstormers.

Pas in het najaar van 1566 verschijnt Petrus Datheen in Vlaanderen. Er was in Vlaanderen veel gebeurd. De geschiedenis der kerk is, in alle eeuwen en overall, nauw samengeweven met het verloop van het politiek gebeuren. Wel heeft de Heiland ons bevolen in de wereld te wandelen, als niet van de wereld zijnde. Wel geeft Zijn vermaan: geef de Keizer wat des Keizers is en Gode wat Gods, is, een niet te veronachtzame aanwijzing inzake onze politieke bemoeienissen, maar toch is het bestaan van de kerk Gods met zoveel banden verbonden aan het staatkundig gebeuren, dat het de gelovige belijder ten enen male onmogelijk is, zijn invloed in het leven van staat en maatschappij niet te doen gelden.

Bij de terechtstelling van de kleermaker Maarten te Yperen zweeg ons volk. Daar, om het schavot, hing de bijna tastbare stilte van een volk, dat verbaasd en ontroerd was. Slechts één kreet heeft toen geklonken. Een kreet, die niet bij machte was, de storm van verzet tegen zoveel onrecht te ontketenen, maat toch een kreet, die leven bleef in de harten. Een kreet, die niet sterven kon. „Dat kunt gij niet" had ons volk gehoord en onthouden.

Het was in 1566 circa zestien jaar geleden dat een Nederlander deze kreet geuit had en er was sindsdien heel wat veranderd.

De Hervorming, bevrucht door de ideeën van Calvijn, was in het Vlaamse volk voortgegroeid. het was een niet te stuiten macht geworden. Het volk was ontwaakt. Gods Geest bereidde het ten strijde. Het noorden dommelde nog. Het zuiden trilde van nieuw leven. Guido de Bres stelde te Valencyn de Nederlandse geloofsbelijdenis op. Gretig luisterden de Vlamingen naar de preken der dappere predikers. Eerst ver weg in de eenzaamheid van heide en duin of in het verborgene van dichte wouden; later driester in de onmiddellijke nabijheid van steden en dorpen.

Gereformeerd Nederland lag toen in Vlaanderen. En dat Gereformeerd Nederland schudde aan zijn ketenen, eiste de vrijheid van geweten op steeds luider toon.

Rome verdubbelde zijn wacht bij het Mariabeeld en bij de heilige hostie. Rome verscherpte zijn plakATEN, doch Gereformeerd Vlaanderen groeide in deze druk met bovennatuurlijke kracht.

In 1566 kwamen de psalmen van Datheen. Dadelijk was Gereformeerd Vlaanderen klaar om ze op de lippen te nemen en als bezielende geloofsliederen luid te doen schallen over de velden en door de steden. De weergalm van deze liederen klonk in de Vlaamse volksziel en deed de laatste aarzeling versmelten als sneeuw voor de zon. Dat was het gereformeerd beginsel gezongen in een taal, die de Vlaamse was, de Nederduitse.

Het volk, dat het eerst de Nederduitse geloofsbelijdenis las, kreeg ook de Heidelbergse catechismus uit de handen van Datheen. De catechismus met zijn ontroerende woorden over de liefde en zorg des Heeren, maar ook met zijn krachtige, niets verbloemende openhartigheid, die de Paapse mis een vervloekte afgoderij noemde.

Het giste in Vlaanderen. De harten waren brandende. O, niet allen, maar toch velen gloeiden van liefde voor de zaak der Hervorming.

5. HET AANLICHTEN VAN EEN NIEUWE DAG

De morgenstond is aangebroken het is nog nacht.

1566 is een zeer belangrijk jaar geweest. Toen werd het smeekschrift der edelen aangeboden. Het vorig jaar was hun verbond gesloten. De edelen kwamen op voor de rechten van het volk. Rooms en onrooms in het land verbond zich om de tirannie te verdrijven, die hun harten doorwondde. Het ging om de rechten en privilegiën. Het ging tegen de onmenselijke bloedplakkaten en de vreemde soldaten. De Nederlandse ridders, Rooms en onrooms, duldden geen bloedige vervolging en smadelijke knechting van ons vrije volk.

Hendrik van Brederode en Lodewijk van Nassau, waren de hoofden van het verbond. Lodewijk, de volmaaktste ridder van Europa, de begaafde doch onstuimige telg uit het huis van Nassau. Hendrik van Brederode, de heldhaftige zwakkeling, de trotse zoon uit het edelste der Hollandse geslachten, die de erenaam kreeg: de Grote Geus. De bewonderenswaardige in moed en trouw, maar ook de stuurloze, de zwakkeling, die eigen lusten niet betomen kon of verbergen. De rondborstige soldaat, maar niet de geslepen diplomaat. De man, die alle capaciteiten miste om leider te zijn.

Bij het volk was Brederode het meest populair. Hij was de schitterende edelman, de drager van het roemruchte, haast legendarische verleden van zijn geslacht. Van hem verwachtte men veel meer dan van de zoveel grotere Oranje. Hij was de gouden naglans van een groots verleden. Oranje slechts het onbegrepen aanlichten van een nieuwe toekomst. Brederode was zijn tijd achter. Enkele eeuwen terug zouden zijn gebreken niet gehinderd hebben.

Oranje was zijn tijd ver vooruit. Pas eeuwen later zouden zijn idealen vorm krijgen en bewondering wekken.

Het optreden der edelen, die zich zo duidelijk de zaak van het verdrukte volk aantrokken, deed ons volk moed grijpen. Een nieuwe dag lichtte schijnbaar aan.

Wat tot nu toe door de gereformeerden was gedaan, geschiedde in het verborgene. Toch was er in Zuid-Nederland een tamelijk volledige en goed functionerende kerkorganisatie tol stand gebracht.

De gemeenten kozen hun consistorie of kerkenraad en hun predikanten. De consistories verenigden zich tot classes en deze tol synoden. De band, die hen samenbond berustte op eenheid des geloofs, uitgedrukt in de Nederlandse geloofsbelijdenis.

Ook de consistories verenigden zich, nadat het verbond der edelen gesloten was in een Verbond. Van de beweging van deze consistories zou evenwel een heel andere kracht uitgaan dan van het verbond der Edelen.

Zodra de moderatie door Margaretha beloofd was, traden de consistories in het publiek op.

De hagepreken, die eerst verscholen in de eenzaamheid van de duinen, of in het verborgen van dichte bossen gehouden werden, hield men nu publiekelijk vlak onder de muren van Antwerpen, Gent en meerdere grote steden.

Voorheen was er van de Calvinisten weinig in het publieke leven merkbaar geweest. Hun bijeenkomsten hielden ze in het verborgene. Hoogstens lieten ze voortdurend hun plaats leeg in de Roomse kerk, woonden de mis niet bij en verzuimden de biecht. Ja, niet klein was het aantal der zgn. Nicodémussen. Dat waren mensen, in hun hart overtuigd van de waarheid der Calvinistische leer, trouwe bezoekers van de geheime bijeenkomsten der „kettters", maar „bedekt om de vreeze der inquisitie". Vandaar dat ze

zich voor het uiterlijk Rooms toonden, de kerkelijke plechtigheden bezochten en dus niet zo spoedig tot de aanhangers der „nye leere" werden gerekend.

Het publiek optreden van de consistories bracht in dit alles een duidelijk zichtbare verandering. De gereformeerde kerk in de Nederlanden, werd meer en meer een stad op een berg en trachtte zelfs niet meer verborgen te blijven.

Deze publieke actie der gereformeerden, wekte noodwendig een reactie van de Rooms Katholieken. 't Ging hoe langer hoe meer hard tegen hard.

De toestand werd na iedere hagepreek meer en meer gespannen. We moeten ons van zo'n hagepreek geen geringe voorstelling maken. Sommige hagepreken werden wel door acht- of negenduizend mensen bezocht. Datheen preekte in Poperingen eens voor 15.000 mensen.

Een hagepreek was een gebeurtenis van belang, die een enorme voorbereiding eiste. Met wagens en karren ging men soms enkele dagen tevoren reeds op weg. Hele families. Man, vrouw en kinderen. Knechten en meiden. Van heinde en ver stroomde men samen. Op de wegen stonden van plaats tot plaats mannen, die de weg wezen naar de plaats van samenkomst. Zo goed was alles georganiseerd en ook: zo publiek kwam men ineens voor zijn overtuiging uit.

De mannen gingen niet ongewapend. „Ze kwamen niet pieken, met bijlen en veel met „vier-roers" zegt een kroniekschrijver. De geest van zachtzinnig overgegeven lijdelijkheid was uit de Nederlanden verdwenen. „De schaepkens Christi" betoonden zich kordate burgers, die zich niet langer in een hoek lieten dringen.

Dat was de geest van het Calvinisme. Calvin zag de twee zijden van het kind van God. Hij zag de deemoedshouding van de alles verbeurdhebbende zondaar voor God, maar ook de fiere beslistheid van hen, die stonden in de vrijheid, met welke Christus hen had vrijgemaakt.

Op de plaats van samenkomst aangekomen, maakte men een wagenburcht. Op dezelfde wijze zoals de zonen van dit geslacht drie eeuwen later in Afrika zouden doen in hun strijd tegen bloeddorstige kafferbenden. Overal werden schildwachten uitgezet. Mannen tot de tanden gewapend en van grote vastberadenheid.

In de wagenburcht was men ook min of meer beveiligd tegen het ruwe klimaat. Daar voelden de heilbegerigen zich, na hun soms lange reis, thuis. Daar ontmoette men broeders en zusters van heinde en ver. Daar vertelde men elkaar de ervaringen, sinds de laatste ontmoeting opgedaan. De gereformeerden leefden van hagepreek tot hagepreek.

Vooraf vóór de moderatie was het gevaarlijk een hagepreek te bezoeken. Meestal niet tijdens de hagepreek, maar later kwamen de perikelen; als men verraden door een stille verklikker, gesleurd werd voor de inquisitie en zeker wist dat kerker en dood wachtte. Telkens waren er dan ook trouwe bezoekers, die vergeefs naar hun kennissen uitkeken. Dan was die, dan weer een ander voorgoed verdwenen. Zo, met de dood voor ogen, heeft men volgehouden. Standvastig! Onbeweeglijk!

Na de moderatie, toen de consistories publiekelijk durfden optreden, werden veel voorzorgsmaatregelen niet meer genomen. Geen wagenburcht maakte men meer en minder schildwachten zette men uit.

Het was of God de drukkende last der vervolging verlichtte. Hoe dankbaar klonken de lofliederen op uit het gloednieuwe psalmboek van Petrus Datheen. Het was Rehoboth. De Heere der heirscharen maakte ruimte. Niet meer in verre bossen of duinen, niet meer in verborgen wildernissen, maar vlak onder de stadsmuur klonken de zegezangen der verdrukte gemeente Gods. Maar ook strijdliederen. Ook het:

*„Sta op, Heer, toon U onversaagd,
So werden verstrooid en verjaagd*

zeer haast al Uw vijanden."

Psalm 68

Gods kinderen werden rijkelijk vertroost en de Heere Zelf voegde dagelijks toe tot de gemeente, die zalig werd. Harten werden gesterkt en gloeiden van liefde. Maar ook het verstand werd verrijkt.

Een hagepreek was niet alleen een kerkdienst. Het was ook een congres, waar geliefde leraars de geloofsbelijdenis verklaarden; waar men bij de verschillende „boeckkraempjes" gereformeerde geschriften kocht, die men mee naar huis nam om te bestuderen: de Nederlandse Geloofsbelijdenis van Guido de Bray; de Gereformeerde Liturgie en de Heidelbergse Catechismus.

Dat alles was nieuw voor de mensen.

Ook de psalmen van de hofprediker uit de Palts leerde men elkaar zingen. Gereformeerden der twintigste eeuw, denkt u dat eens in. Met de herinnering aan honderden, die hun geloof met bloed bezegeld hadden en met eigen brandstapel of schavot voor ogen, leerden de gereformeerden de nieuwe psalmen van Datheen zingen. En hoe! Zonder orgel! Trouwens, wat zon een orgel in dat duizendstemmig koor. Zo krachtig en overtuigend klonken de psalmen, dat een instrument overbodig was. Dat zou het nog zijn, als de gereformeerden hun psalmen lief hadden, als heel de gemeente als één man zong met overgegevenheid des harten. De hagepreekbezoekers zongen met kennis van zaken. De mannen van toen hadden stemmen en geneerden zich niet. De vrouwen eveneens en geen overvroomheid deed hen van onze stoere hymnen slappe dreunen maken. Kijkt er uw oud psalmboek slechts op na: iedere psalm is genoteerd in hele en halve noten. De gezangen in later tijd ingevoerd hebben slechts hele noten.

Er zijn nog wel kerken in ons land waar men de oude woorden van Datheen zingt, doch niet de oude wijzen. De wijzen zijn gemoderniseerd en vervlakt. De wijzen zijn gemaakt tot nietszeggende dreunen. Bij lieflijk klinkend orgelspel zingen de gemeenten versjes. Maar het voorbedachte en ingestudeerde lied, de psalm der vreugde of de psalm der droefheid, weerklinkt in onze gereformeerde gemeenten niet meer.

Het orgel tracht te redden en te bedekken, maar dat kan het orgel niet. Het orgel kan hoogstens versieren. Daar, waar de mensenstem te kort schiet om God te loven, daar vangt de taak van het orgel aan. Eerst de stem, dan pas het orgel. De psalmen zijn voor de stem van het kind Gods. De slappe dommeltijd op kerkelijk en geestelijk gebied, die ons de gezangen bracht, de tijd, toen de gereformeerden hun beginsel loslieten, is ook de tijd van het nietszeggend sleurzingen geworden. Schier nergens in onze gereformeerde kringen zingt men psalmen. Men geeft zich geen moeite. Men zingt de psalmen gemakshalve zoals men de gezangen zingt.

Op de hagepreken zong men Datheens psalmen zonder mooidoenerij. Stoer, stevig, karaktervol. Het was een krachtige tijd. De velden waren wit om te oogsten en de Heere des oogstes stiet zijn oogstlieden uit. Duizenden waren bereid hun leven te verliezen, om het zodoende voor eeuwig te behouden.

Deze Goddelijke voorwaarde voor ons eeuwig heil geldt nog. Er is zelfs in dit opzicht geen enkel verschil niet de tijd der hagepreken.

Onder de duizenden, die met verachting van alle gevaar opgingen naar de hagepreken, die wellicht hoofd voor hoofd bereid waren hun hartebloed te storten voor de zaak van Gods kerk, waren er ook, die het nooit gegeven werd de knieën des harten te buigen voor de Koning der kerk. Want dit is een genadegave en alleen weggelegd voor hen, die door de Vader daartoe getrokken worden.

Niet het hart van vlees en bloed, dat in onze borst klopt, is het hart, dat de Heiland Zijn zoon of dochter vraagt. 't Is het hart, waarin de uitgangen des levens zijn en dat te

verliezen aan God, eeuwig winst is.

Hagepreken en Beeldenstorm

Hagepreken en Beeldenstorm zijn onafscheidelijk verbonden. Geen wonder. We merkten reeds op dat de actie der gereformeerden reactie van de roomsen verwekte. De roomsen waren bijster slecht over de voortgang van het Calvinisme te spreken. In de reeds meer aangehaalde *Chronycke van Gendt* lezen we: „Hier beginnen grote troebelen en zwarigheden, door het prediken van nieuwe wereldse predikanten, predikende Calvijns leer." Ook over de resultaten van de predikaties is deze auteur bijster slecht te spreken. Hij constateert als treurige gevolgen: „plagen, destructies en grote miseries en verdriet".

Veelal wordt voorgesteld dat de Beeldenstorm een gevolg is geweest van de hagepreken. Dit is natuurlijk onvolledig. De hagepreken waren hoogstens de aanleiding. De oorzaak van de Beeldenstorm was het besef dat in de gereformeerden leefde, dat zij de afgoderij in het land uit moesten roeien. Hoe helderder de zon der Reformatie ging schijnen, hoe duidelijker de gereformeerden hun plicht zagen.

Zo algemeen en gelijktijdig was deze uiting van gereformeerde geloofsijver, dat de vijand dacht met een welgeorganiseerd plan te doen te hebben.

Beeldenstorm. Heeft ooit de geschiedenis tekenender woord gevonden? Een storm is teugeloos geweldig. Een storm is uitgelaten. Een storm is daad zonder overleg. Zo was de Beeldenstorm ook. Het was de wilde kreet van een geteisterd volk, dat zich een moment zijn kracht bewust werd. Dat volk heeft niet gevraagd of de beelden mooi waren. 't Waren afgodsbeelden! Verfoeisels! Weg daarmee.

„Laat u geen beeld maken noch snijden

Van eenig ding in 't aardsche dal.

Zoo gij die eert t' eeniger tijde,

Uwe God zeer jaloersch zijn zal."

Berijmde 10 geboden

Eerst en bovenal was de Beeldenstorm de uiting van heilige toom tegen de vervloekte afgoderij, die de kerk bedreef. Daarnaast was het de opstand van het gekwelde Nederlandse volk, dat de beelden brak van de kerk, die zijn liefste zonen en dochteren op schavot en brandstapel deed sterven.

Bij de Beeldenstormers waren ook meelopers, die het om wanorde, ja wellicht om diefstal te doen was. Doch de eigenlijke Beeldenstormers waren de verontwaardigden over zoveel afgoderij en zoveel onrecht. Het is te betreuren dat er kunstschaten der Middeleeuwen vernield zijn, doch is het niet een te bittere ironie om over vernielde kunstschaten te spreken in een tijd toen duizenden mensen van vlees en bloed meedogenloos werden gemarteld?

De beelden zijn verbrijzeld door een spontaan onberedeneerd handelend volk, dat eindelijk niet meer dragen en dulden kon; maar de kinderen Gods uit die dagen werden naar vastgestelde methoden gemarteld en gedood.

Het is toch een grote, onomstotelijke waarheid dat de kinderen Gods, Zijn oogappel zijn? Welnu de aantasters van Gods oogappel hebben meer zonde dan de vernielers van de beelden.

Niets in de historie is zonder oorzaak en gevolg. De oorzaak van de Beeldenstorm was de kwellung door Rome's kerk de Nederlanden aangedaan. Het gevolg was dat de mogelijkheid tot verzoening voorlopig voorbij was.

De Beeldenstorm was een klap in het gezicht van Philips II, die even stellig overtuigd was van zijn plicht om de ketterij in Gods naam uit te roeien, als de martelaren het hun roeping achtten desnoods „slachtschaepkens Christi" te zijn.

Met de beeldbrekers kon hij niet onderhandelen. Slechts straf was er voor hen, die zich aan de heilige gebouwen vergrepen hadden en eveneens slechts straf voor hen, die het boze werk der Beeldenstormers niet verhinderd hadden.

Terstond na de Beeldenstorm wendden de ridders van het Verbond der Edelen zich weer tot de Landvoogdes.

Er kwam een overeenkomst tot stand, waarbij de edelen beloofden de landvoogdes te helpen met het herstellen van rust, na de ongeregeldheden van de Beeldenstorm. De landvoogdes beloofde vrije godsdienstoefening, onder dit voorbehoud evenwel, dat de predikers der „nye leere" in geen stad zouden optreden zonder dat ze daartoe vergunning van de magistraat hadden gekregen en een eed hadden afgelegd, waarbij ze beloofden, zich in alle ding te onderwerpen aan de besluiten der stedelijke overheid, zolang ze in de stad waren.

Verder werd ook bepaald dat iedere magistraat naar eigen goeddunken vast kon stellen hoe groot het aantal predikanten mocht zijn, dat in de Calvinistische kerken vooring.

Ook Egmond en Oranje kozen partij tegen de Beeldenstormers. Vooral Oranje trad met gestrengheid tegen hen op. Volgens hem had de ondoordachte daad van het volk de onderhandelingen met Philips ernstig schade gedaan.

De landvoogdes zelf had immers twee der voornaamste Nederlandse ridders: Jan van Glymes,⁹ Markies van Bergen op Zoom en Montigny, Stadhouders van Doornik, naar Spanje gezonden om met Philips te onderhandelen. Werkelijk hoopten Egmond en Oranje op een minnelijke schikking. Hoe weinig kenden zij Philips.

Met de verbeterde dweper was geen onderhandeling mogelijk.

De consistories zagen dat toen reeds in. Zij voelden de Beeldenstorm als de absolute breuk met Rome en Spanje.

DE HAND AAN DE PLOEG

De consistories houden raad. Minnelijke schikking na de Beeldenstorm, is een waanbegrip.

Ze moeten nu zelf de hand maar aan de ploeg slaan en niet omzien. Ze moeten voortgaan op de ingeslagen weg. Ze zullen nemen, wat hun onthouden wordt, als ze het in hun geweten voor God kunnen verantwoorden. En het nemen van hun recht tot vrije Godsdienst kunnen ze voor God en Koning verantwoorden.

De consistories zien uit naar een man, om hen in deze moeilijke dagen te leiden. En de eerste, die daar voor in aanmerking komt, is Petrus Dathenus, de hofprediker van de keurvorst.

Gent, een stad in die dagen groter dan Parijs, beroept Datheen. Antwerpen, Brussel en Brugge volgen. Zo, door middel van Zijn gemeenten, leidt God de Heere, zeer kenmerkend de weg van Datheen naar Nederland. Zonder aarzelen is Datheen gegaan.

De keurvorst geeft toestemming en zodra zijn werk in Zwitserland losgelaten kan worden, gaat Datheen. Datheen komt op geheel andere wijze in Nederland, dan hij in Zwitserland kwam. Daar kwam hij als afgezant van de keurvorst, hier komt hij, in de

⁹ Jan van Glymes, markies van Bergen op Zoom, was een zeer voornaam Nederlands edelman. Hoewel de Roomse godsdienst van harte aangedaan, verafschuwde hij de bloedplakkaten. Gaarne voldeed hij aan het verzoek als gezant naar Philips te gaan, niet vermoedend dat hij bijna terstond na aankomst in Madrid ziek zou worden en sterven. Nimmer zag hij zijn geliefd Bergen op Zoom en het heerlijke Markiezenhof terug. Zijn goederen werden verbeurd verklaard. Montigny werd op last van Philips II in de kerker te Simancas geworpd. Bij was een broeder van de bekende Graaf van Hoome. Met de moord op Montigny stierf ook zijn geslacht uit.

Zo handelde de wrede, hebzuchtige dweper Philips 11 en hij meende Gade een dienst te doen door het ombrengen der ketters en hen, die de ketters steunden.

ordelijke weg geroepen, als dienaar des Woords. Zijn roeping in Nederland is een veel hogere. Goed bezien is er geen hogere waardigheid, dan die van predikant; het is immers de gezant van Christus' wege. In dat licht moeten we dan ook Datheens optreden in de Nederlanden zien.

Acht september arriveert Datheen in Maastricht en vijf oktober is er in Gent reeds de eerste botsing met de overheid. Het is slechts een onbeduidend incident geweest. Toch is het de moeite van vertellen waard, omdat het een heel duidelijk licht werpt op twee uiterst belangrijke dingen.

Vijf oktober werd op het St. Jans kerkhof in Gent een Calvinist begraven. Datheen leidde de begrafenis en sprak over het vagevuur. Een paar dienaren der overheid traden op hem toe en geboden hem namens de overheid zijn rede te beëindigen. Datheen deed dat en zonder verdere ongeregelde heden kon de begrafenis plaats vinden. Hieruit leren wij dat Datheen de overheid erkent en gehoorzaamt, dat hij zoveel mogelijk een rustig burger wil zijn en niet nodeloos conflicten met de overheid zoekt. Het is de moeite van onthouden waard, omdat onze Gereformeerde Reformator nog al eens verweten wordt, dat hij een dweepziek, ja revolutionair persoon is geweest. Het is opmerkelijk hoe fel de laster het leven van Datheen omknelt. Het gehoorzamen in dit geval aan de overheid is voor lafheid aangezien.

Geruime tijd leefde namelijk in de historie een geheel ander verhaal van de toedracht van deze zaak voort. Totdat het de bekende kerkhistoricus Ter Haar gelukte, met een bewijs uit het Gentse archief aan te tonen, dat Datheen alleen uit gehoorzaamheid aan het bevel van de magistraat zijn predicatie heeft afgebroken, gold de opvatting dat Datheen bij het zien van de soldaten gevlucht was en dat hij daarom sindsdien spottenderwijze „de goede herder" werd genoemd, Ruys: blz. 63

Drieëntwintig augustus was, zoals we zagen, de overeenkomst tussen de Landvoogdes en het Verbond der Edelen gesloten, waarbij aan de gereformeerden voorlopig vrije uitoefening der Godsdienst werd beloofd, met dien verstande, dat de predikers nader verlot moesten vragen tot optreden in zekere stad aan de magistraat.

Eveneens vermeldde we reeds dat 7 september Datheen in Maastricht was gearriveerd. Datheen kwam dus op een eigenaardig moment in ons Vaderland aan. Eensdeels een gunstig moment, het Calvinisme was dermate gegroeid, dat het min of meer door de regering werd erkend. Er was niet de regering te praten. Datheen heeft dat ingezien. Wellicht is het zijn scherpzinnigheid niet ontgaan, dat deze meegaande houding van de regering slechts kort zou duren. Want lang zou de aarzeling van de regering niet duren. Immers de Beeldenstorm was een slag in het gezicht der steeds nog roomse regering. Datheen heeft op prachtige wijze het ijzer gesmeed terwijl het heet was.

Graaf Egmond was als stadhouder van Vlaanderen en als lid van de Raad van State de hoogste magistraat van de stad Gent, waar Datheen als predikant zou optreden. Het was dus tot hem dat de kerkenraad van Gent zich overeenkomstig de met de Landvoogdes gesloten overeenkomst moest wenden om toestemming voor de vrije uitoefening van hun godsdienst.

Datheen had bovendien een schriftelijke aanbeveling van de keurvorst. Vandaar dat op 7 oktober Datheen, vergezeld van twee kerkenraadsleden zijn opwachting bij de graaf van Egmond maakt.

Zij spreken met de Roomse graaf over kerkelijke toestanden en verzoeken hem, de gereformeerden vrijheid te geven hun godsdienstoefeningen in het openbaar te houden. Niet zo terstond is de graaf daartoe bereid. Wel heeft deze edelman duidelijk

getoond met de „nye lere", de „vrijheden van het Nederlandsche volk" te sympathiseren, doch de Beeldenstorm is hem als gelovig rooms-katholiek een doorn in het oog. Met beeldbrekers onderhandelt hij liever niet. Volgens hem heeft de Beeldenstorm veel bedorven, van wat met omzichtig overleg was opgebouwd. Egmond aarzelt.

Eensdeels gaat zijn hart uit naar de strijders voor recht en vrijheid, anderzijds overweegt hij wat de Hoge Regering te Madrid zal denken. Egmond overweegt. Dat aarzelend overwegen zal hem eens het hoofd kosten.

Voorlopig neemt hij geen beslissing en kunnen Datheen en de zijnen onverrichter zake naar Gent terug.

Negen oktober is er te Gent opnieuw een bijeenkomst van de Calvinisten, waar Moded en Datheen preken. Er gebeurt daar evenwel meer. Er worden kinderen gedoopt en een paar huwelijken voltrokken. Zestien oktober laat graaf van Egmond de Calvinisten bijeenkomen in het Schuttershof te Gent om met hen te overleggen en de „verschillen met die van de nieuwe religie te vereffenen". Graaf van Egmond laat zich vertegenwoordigen door zijn commissaris Jan Caesembroot. Wat een reuze schrede vooruit heeft hier de „nieuwe religie" in maatschappelijk, rechtspersoonlijk opzicht gedaan. De regering onderhandelt met hen. De regering wil „verschillen vereffenen" met personen, die men voorheen haast zonder vorm van proces naar de brandstapel verwees. Geen wonder dat er dankbaarheid in de harten van de Calvinisten is. Datheen vertolkt die dank in een predicatie op 20 oktober, waar hij spreekt over: „Kom herwaarts tot Mij allen, die vermoeid en belast zijn en Ik zal u rust geven." Het is geen gewaagde veronderstelling dat Datheen, wijzende op de eeuwige rust, die hier uiteindelijk bedoeld wordt, toch ook spreekt van de uitwendige rust, die naar menselijke berekening nadert voor de gemeente van Gent.

Een paar dagen later is er de officiële toestemming van de graaf om even buiten Gent een kerkgebouw te stichten. Het schijnt haast te mooi om waar te zijn. Met man en macht trekt men aan het werk. En — zo vermelden de Gentse historiën — in slechts enkele dagen tijds werd het kerkgebouw der gereformeerden buiten Gent opgetrokken. Enkele dagen. Hoe is het mogelijk! Voorzeker heeft Datheen een werkzaam aandeel gehad in deze reuze arbeid. Het was als een kleine herhaling van de eerste tijd te Frankenthal. We leren hem en de andere gereformeerden weer kennen als mannen van de daad, kloeke ontwerpers, voortvarende bouwers!

Minister Datheen heeft zelf het kerkgebouw in gebruik genomen. Wat een moment van plechtige vreugde is dat geweest. Hoe klopte ieders hart van dank aan God, Die Zijn gemeente in de ruimte bracht. Hoe hing men aan de lippen van de man, die in de gunst zijns Gods zoveel voor de gereformeerde gemeente gedaan had.

Onder zijn leiding heeft men de nodige toestemming van de overheid gekregen. Onder zijn leiding heeft men het kerkgebouw gebouwd. Van hem is grotendeels de Liturgie der kerken en de vertaling van de Heidelbergse. Zijn psalmen weerklinken en het is zijn mond, die het eerst het woord Gods uitdraagt in het eerste eigen kerkgebouw der gereformeerden in Nederland.

TWEEËRLEI INZICHT

De strijd, die de Nederlanden met Spanje gestreden hebben, is niet alleen een godsdienststrijd geweest. Twee groepen, levend uit verschillend beginsel, zijn met de strijd begonnen. Het waren de edelen en de groten enerzijds en de consistories, de gereformeerden, anderzijds. Het gereformeerde volk wilde in 1566 de strijd tegen de vervolgers van de kerk des Heeren, in Gods naam opnemen. Kloekmoedig, vastberaden. De groten in den lande waren bereid te velde te trekken tegen de verdrukkers

van de Nederlandse vrijheid, tegen de schenders van de Nederlandse privilegiën, maar voorzichtig, na wijs overleg!

Geen wonder dat deze verschillende principes ook verschillend inzicht openbaarden omtrent de wijze waarop men de strijd zou strijden.

De gereformeerden hadden niets te wagen. Beginselverzaking was hen vreemd. Voor hen was het uiteindelijk dus slechts een keus tussen de dood op schavot of brandstapel of de dood met het zwaard in de vuist op het slagveld. De edelen en de landgroten hadden veel te verliezen. Zij hoopten zelfs na de Beeldenstorm nog op een minnelijke schikking. Zij zouden niet spoedig besluiten een strijd te beginnen als de kansen er zo slecht voor stonden als dat in 1566 het geval scheen.

En, wat het verschil op z'n scherpst toespitste, de gereformeerden hadden een rotsvast vertrouwen op God, dat Hij door de wondere werkingen van Zijn almacht, hen door lijden tot heerlijkheid zou voeren. Zij wisten dat God evengoed Zijn verlossingen kan schenken door weinigen als door velen.

De gereformeerden telden anders dan de landgroten. Zij zagen evengoed als Oranje dat ze slechts een handje vol waren in vergelijking met de wereldmacht van Philips II. Doch de zin uit het Lutherlied: „*Ons staat een sterke held tenzij*”, was bij hen tot meer dan tastbare werkelijkheid geworden, tot geloof.

De man, die de gereformeerde beginselen was toegedaan, die uit hun geloof leefde en die hun godsvertrouwen verstond, was Petrus Dathenus, de „principaalste minister der Calvinisten”. De man, die van de landgroten de grootste was, de voortreffelijkste onder de diplomaten en de bekwaamste onder degenen, die mede uit politiek overwegen stelling namen tegen de on-Nederlandse Philips, was Willem van Oranje.

In deze twee mannen demonstrenen zich twee wereldbeschouwingen. Oranje zal veranderen en goeddeels, doch nooit geheel, in het Calvinistisch gevoelen terecht komen. Datheen zal niet veranderen. Hij zal consequent dezelfde blijven, tot men hem smadelijk uit Nederland verjaagt. Petrus Datheen heeft het eerst pogingen aangewend om tot gewapend verzet te komen tegen de overheid.

Zodra de toestand in de zuidelijke Nederlanden een weinig rustiger werd, na de beroeringen van de Beeldenstorm, bereikten de Calvinisten geruchten omtrent een hevige strafoefening, die de machtige Philips II tegen hen voorbereidde.

Er dreigde dus nieuw en groot gevaar. Datheen riep binnen Gent een kerkvergadering bijeen, waar predikanten en ouderlingen uit verschillende plaatsen bijeengekomen niet elkaar besloten, de koning te verzoeken, tegen betaling van 3 miljoen gulden de godsdienstvrijheid aan de Vlaamse steden toe te staan.

Het is haast niet te geloven, dat in het hart van één der ‘erentfeste’ mannen ter kerkvergadering bijeen, de gedachte geleefd heeft, dat Philips II ook slechts overwegingsvoorwaarde aan dit voorstel zou toekennen.

Bovendien, de omstandigheid dat men terstond begon met het verzamelen van dit bedrag en dat men tegen 1 december een Synode te Antwerpen bijeen riep, die geroepen was over de vraag te beslissen of opstand tegen de overheid geoorloofd kan zijn, doet wel iets anders vermoeden. In vertrouwen op God en met de vastberadenheid van ernstige mannen hadden ze besloten de wapenen op te nemen tegen een overheid, die de godsdienstige vrijheden van haar onderdanen geweld aandeed. Zo is de geest van het Calvinisme.

Een december wordt de synode in Antwerpen gehouden. Eerst beslist deze wettige kerkvergadering dat het geoorloofd is de wapenen op te vatten tegen een overheid, als onder welke het Nederlandse volk thans zucht en daarna, dat Frederik III, keurvorst van de Palts, de beschermer der Calvinisten, troepen zal werven voor het reeds verzamelde geld. Op nieuwjaarsdag van het volgende jaar (1567) werden de plannen

van een maand geleden verder uitgewerkt.

Als op nieuwjaarsochtend de morgendienst in de Gereformeerde kerk te Gent is beëindigd, vertrekt „Minister“ Datheen met een twee- of drietal van zijn kerkenraadsleden naar Antwerpen. Daar zijn ook de andere gedeputeerden van onderscheiden gemeenten gearriveerd; „uyt elk Consistorie eenen predikant met eenige Volmagtigde“.

Op deze vergadering van de Zuid-Nederlandse Gereformeerden is de opstand tegen Spanje voorbereid.¹⁰ Datheen is de ziel van deze vergadering, zoals hij van ieder groot gebeuren in die dagen op kerkelijk gebied de ziel is. Het vastberaden besluit is gevallen. Men zal zich gewapend verzetten tegen de machtige Spaanse monarch. Als zeer belangrijk punt komt in bespreking, wie er opperbevelhebber van het legertje zal gijn.

Verschillende personen komen daarvoor in aanmerking.

Wel in de eerste plaats prins Willem van Oranje. Het is niet onwaarschijnlijk dat Oranje deze kerkelijke vergadering heeft bijgewoond, hoewel het niet historisch vaststaat en prins Willem op dat moment geheel niet Calvinistisch gezind was. Hoe het zij, aan prins Willem van Oranje zal het opperbevelhebberschap worden aangeboden, maar met één voorwaarde: Hij moet beloven de gereformeerde religie te handhaven.

Het gevolg van dit aanbod is een onderhandeling tussen de consistories en de prins. De prins voelt weinig voor het uitsluitend Calvinistisch karakter dat aan de actie tegen Spanje gegeven zal worden. Hij verwacht meer van een bondgenootschap met de Evangelisch-Lutherse vorsten in Duitsland. De Calvinisten willen het alleen wagen met God en het goed recht aan hun zijde. Oranje wil de hulp der Duitse vorsten en daartoe is nodig dat de Calvinisten de Augsburgse Confessie ondertekenen. Hevig is het verzet van Datheen daartegen. De eerste maal dat de beide groten: Datheen en Oranje elkaar ontmoeten, staan ze lijnrecht tegenover elkaar. De geschiedenis heeft geleerd, dat Datheen gelijk had. Geen bondgenootschap met welke machtige vorsten ook, geen hulp van welke voorname personen ook, heeft de tweekamp voor vrijheid en recht beslist. 't Is uiteindelijk in de kracht van God het Calvinistisch volksdeel geweest, dat na 1572 de strijd gewonnen heeft.

Gaarne heeft Datheen dat Oranje zich aan het hoofd van het leger plaatst. Gaarne willen de gereformeerden zich onder Oranje plaatsen. Doch ... Oranje weigert. Hij is vóór alle dingen staatsman. En de staatsman Oranje ziet geen heil in de actie van een ontstellend klein groepje Calvinisten tegen de Habsburgse wereldmacht.

Oranje heeft een ander plan. Een plan, gebaseerd op scherpzinnig denken en op bondgenootschappen. Een plan, waarvoor hij alles veil heeft. „Lijf ende goed al t'samen.“ Het enige plan, dat naar menselijk berekenen gelukken kan, maar dat drie jaar na de vergadering van de consistorie mislukt is.

Als is 1568

*„Graef Adolf is ghebleven
In Vriesland in den Slach“.*

Als bij Maastricht in 1569, geheel nutteloos, zijn

*“ruyters sach men draven
Seer moedich door dat Velt“*

en de tocht over de Maas een fiasco werd, dan zal de Prins het weten, dat menselijke berekeningen vaak falen. De meest ootmoedige, de meest schone en meest

¹⁰ Opstand in de zin van verzet tegen de overheid die naar Calvinistisch beginsel haar macht misbruikte.

Godvruchtige strofe van onze nationale zang doet den Prince dan aldus spreken:

*Soo het den wille des Heeren
Op dien tijd waar gheweest,
Had ick gheern willen keeren
Van u dit zwaer tempeest:
Maer de Heer van hier boven
Die alle dinck regeert,
Die men altyt moet loven
En heeftet niet begheert.*

Het is een belangrijk feit in de historie van ons land, een feit, dat niet te duidelijk onderstreept kan worden, dat op de wijze, zoals Datheen en de zijnen in 1566 de zaak aan wilden pakken, de strijd voor de Godsdienstvrijheid der Nederlanden gewonnen is. Niet in de weg van bondgenootschappen, niet op een wijze, die naar menselijke berekening kans van slagen had, maar op de manier, waarvan Datheen dichtte:

"... Want Hij heeft groot wonder gedaan,

Door Zijn hand kan Hij alle dingen

Overwinnen en gansch verslaan."

Psalm 118

Jammer dat bij het eerste samentreffen de beide grote mannen, waaraan ons land zoveel verplicht is, het niet samen met God gewaagd hebben. Of nee, niet jammer, „het was de wil des Heeren niet" een „een groot en zwaar tempeest" moest nog over onze landen komen. Zo was Gods wil over ons.

Brederode neemt Oranjes plaats in. Het heeft God niet behaagd ons door Brederode te helpen. Een zware nacht komt dreigend nader. Inmiddels zijn we het eigenlijke verhaal van Datheens leven ver vooruit gelopen. Ja, over zijn herderlijke arbeid in Vlaanderen, hebben wij zo goed als niets vermeld. En die is niet gering geweest. Het is evenwel geen wonder dat het politiek gebeuren van die dagen ons dermate in beslag genomen heeft, dat we de kerkelijke actie vergaten. Het staatkundig leven van die dagen werd geheel, onzerzijds althans, geleid door de kerk en Datheen stond natuurlijk bovenaan.

Er zijn er, die bij de beoordeling van Datheen, hem deze bemoeienissen euvel duiden. Had hij niet beter zich kunnen bepalen tot het zuiver ambtelijk werk in de vele Vlaamse gemeenten die hem als predikant beriepen?

Die zo oordelen, vergeten dat het kerkelijk en staatkundige leven van die dagen niet te scheiden was. Trouwens er is in de historie niet een enkele aanwijzing dat men het in zijn dagen de predikant Datheen kwalijk nam dat hij gelden inzamelde, desnoods troepen wierf voor de komende strijd. Natuurlijk wel zijn tegenstanders. Maar zijn gemeenten achtten hem hoog en waarden zijn arbeid ten zeerste.

Er was in de Nederduits Calvinistische gemeenten een tekort aan predikanten, vandaar dat het voor de enkelen, die er waren, geweldig aanpakken was. Niettemin was het een heerlijke arbeid. Vlaanderen leefde. Vlaanderen verlangde naar het zuivere brood des levens. Datheen, zo wel als de andere predikers, werden op de handen gedragen en hun arbeid werd door krachtige gebeden gesteund.

VREEMDE MOEILIKHEDEN

De bepaling uit de overeenkomst der Edelen met de landvoogdes gesloten, waarbij bepaald was dat de gereformeerden zich tot vrije uitoefening van hun godsdienst tot de magistraat moesten wenden, gaf tot eigenaardige moeilijkheden aanleiding. Vooral waar de magistraat fel Rooms was, trachtte ze de gereformeerden deze gunstige bepaling praktisch te ontnemen. Datheens ervaringen te Yperen zijn daarvan een

duidelijk bewijs.

De protestanten van Yperen hadden zich tot hun stedelijke regering gewend met het verzoek, ook te mogen delen in de gunsten, door de edelen bij de landvoogdes bedongen. Een „accord" werd opgesteld en wederzijds door de magistraat en namens de hervormden ondertekend. Joos Datheen, een broeder van Petrus Datheen, was hiervan een der ondertekenaars. Ook hij is dus blijkbaar, evenals trouwens al de bekende familieleden van Petrus Datheen, overgegaan tot het protestantisme.

Karel Ryckewaert, een man met een door en door Vlaamse naam, werd als eerste predikant te Yperen beroepen. Jammer voor het Nederduits sprekende deel van Yperens gereformeerden, preekte Ryckewaert alleen in de Franse taal. Zodra Datheen dus in Vlaanderen kwam, beriep hem ook de gemeente van Yperen.

31 oktober arriveerde Datheen en zou 1 november voorgaan in de dienst des woords. Hij moest zich in persoon vervoegen bij de Raad der stad om de eed af te leggen. Evenwel, de heren waren niet thuis. Geen van allen. Dit stelde Datheen voor een moeilijkheid. Hij wilde niet tegen het voorschrift van de magistraat ingaan en zodoende zichzelf en de Yperense gemeente in moeilijkheden brengen. Maar, als hij niet optrad, zou hij velen van zijn geloofsgenoten bitter teleurstellen.

Datheen bewandelde toen, de wel meest voor de hand liggende weg en schreef aan de Raad der stad Yperen, aan de „Eerzame, voorzichtige ende seer discrete heere", dat „de ghemeinte dezer stad, die begheert na die reformatie der Evangely te leven" van hem „begheert heift dat ik hedent haer wille vermaenen uut Goots woord".

Verder betoonde Datheen zijn spijt dat hem de gelegenheid ontbrak de eed af te leggen, die hem het recht gaf om in de gemeente voor te gaan. Hij haalde voorts aan, dat hij op meerdere plaatsen, in de hand van hooggeplaatste personen, als „mynheer de prince van Orangien" een gelijksoortige eed had afgelegd en verklaarde zich te zullen onderwerpen aan het hem bekende accord en dat hij geneigd was alsnog de vereiste eed af te leggen. Hij zal evenwel in de gemeente voorgaan en hoopt dat hem dat niet „als rebellie ofte onghesoorzaamheit uitgelegt ende toegherekent worden."

De brief is getekend: Tot Yperen den 1 novembre 1566.

Reeds om negen uur diezelfde dag is de Raad bereid Datheen in staat te stellen de eed af te leggen. Datheen doet dat voor Mer. Cornelis Ruddere, heere van den Coornhuuse, hooch-baillieu der stede en canselarye van Ypre en een tweetal schepenen. In Datheens gezelschap zijn een tweetal „poorters der voorn. stede". Uit het nog bestaande proces-verbaal dienaangaande blijkt dat Datheen (en dus ook ieder ander evangeliedienaar) beloofde:

„te wezen gheoorzaam ende onderdanig d'ordonnancie winder wet, gheduerende zyne residentie alhier, in alle pollicique zaken ende voortz. in zyne predicatie niet te oorbaren eenighe seditieuse proposten".

Hoewel de historici het tot een twistappel gemaakt hebben of Datheen toch nog 1 november gepreekt heeft, lijkt mij, daar het tegendeel nergens blijkt, dit zo logisch mogelijk. Waar was anders het haasten's morgens ver voor 9 uur voor nodig geweest. De gemeente zal wel even op haar predikant gewacht hebben, terwijl hij op het stadhuis was. In ieder geval 2 november heeft Datheen gepredikt en zijn collega Ryckewaert ook. In de handelingen der Yperense magistraat staat het fel vijandig vernield. Op de manier van: dit zullen we onthouden en bewaren tot later dagen als de kansen van het protestantisme gekeerd zijn: „Up den alderheyligen dach werdt Pieter Dathen, apostae van den clooster van den Carmers enz." Verder volgt dan wat wij weten. Doch dat Pieter Dathen inplaats van Petrus Datheen is tekenend en wordt verklaard door het „apostaet van den clooster" (di. afvallige).

't Was ook wat voor „de eerbare ende voorsichtige" heren „der stede en canselarye Ypre", een afvallige van hun Carmelietenklooster, een minister der Calvinisten, vrijmoedig voor zich te zien treden om de eed op de nieuwe religie af te leggen. Een paar jaren geleden had men zeker een dergelijke stoutmoedigheid met de vuurdood gestraft.

Yperens raad werkte, zoveel ze kon, de Gereformeerde kerk tegen. Ze was voorzichtig. Immers graaf Egmond, die een drietal jaren geleden nog ten bate der protestanten een reis naar Madrid had ondernomen, was stadhouder van Vlaanderen. Maar zover het in het voorzichtige kon, moesten de Gereformeerden het ontgelden. Het was bekend dat Petrus Datheen slechts rondreizend prediker was en dat de eedsaflegging op 1 november niet bedoeld kon zijn om vast predikant der Yperense kerk te worden. Toch beschouwde de raad het aldus en ze stonden geen ander predikant toe, Datheen plaats in te nemen. (Al deze gegevens zijn ontleend aan het werk van Dr. Ruijs, waar de belangstellende lezer op blz. 70 en 71 nog meer wetenswaardigs vinden kan en zien hoe de overheid het recht tot „vrye godsdiensttoef" verstond).

Bovendien maakten ze nog aanmerkingen op het dopen en avondmaal vieren, waarvoor toch geen vergunning was verleend. We zien hieruit, dat de wereldlijke overheid in Yperen zowel als in de meeste Vlaamse steden, de hervorming niet welgezind was en op kleinzielige wijze beknipte het toch al zo geringe voorrecht dat de gereformeerden was toegestaan.

Datheen ging onverhinderd, zij het dan niet ongehinderd voort. Hij reisde Vlaanderen door van stad naar stad. Wat had hij een uitgestrekte gemeente. Terwijl wij dit schrijven, gaan onze gedachten naar het Vlaanderen van heden. Hier in Nederland is de naam gereformeerd een begerenswaardige naam voor kerken en godsdienstige secten. Daar niet! Daar leeft nog de naam „geuzen". Daar vormen de protestanten een ongetekende minderheid. Daar zijn nog gereformeerde predikanten, die haast geheel Vlaanderen tot hun gemeente hebben.

Het is hier niet de plaats op deze zaak verder in te gaan. Toch mogen wij gereformeerden in Noord-Nederland ons wel eens bezinnen op de taak, die wij hebben te vervullen in het schone Vlaanderen, waar het licht van de reformatie zo heerlijk heeft geschinen, waar God zoveel wonderen van genade verrichtte en aan welk gewest, wij Noord-Nederlanders zo veel verplicht zijn.

Datheen trok van Gent naar Brugge, naar Antwerpen, naar Yperen, naar Poperingen, naar Brussel.

We kunnen al de eigenaardige lotgevallen van Datheen niet vermelden. Hij was een held in volle wapenrusting, een man om jaloers op te zijn. Erkend bij de tegenstander als de „principaalste", geliefd bij de gemeenten als de „innigste" der Calvinistische predikanten ging hij als een geestelijke vader heel het westelijk deel van Vlaanderen door, ja tot Maastricht, Vlissingen, Zierikzee en Delft. Met de zielsvragen van om hun eeuwig welzijn bekommerden, met kerkrechterlijke geschillen en dogmatische kwesties, evenals met staatkundige moeilijkheden kwam men tot Datheen. Hij trouwde de jonge echtgenoten en doopte de kindertjes. Hij reikte het heilig sacrament van het avondmaal uit, even goed als dat hij informaties inwon ten gerieve van een vader, die zijn dochter ten huwelijk wilde geven, doch omtrent zijn aanstaande schoonzoon georiënteerd wilde zijn. Een herder was hij, die op het bevel van zijn Meester de schapen hoedde en de lammeren weidde. Het grootste was hem niet te zwaar, het kleinste niet te gering. Dag en nacht moet hij in de weer geweest zijn om de geweldige arbeid te verzetten, waarvan de historie gewaagt.

In Brugge bevestigde hij het huwelijk van een gewezen priester. Wij zijn geneigd over zo'n mededeling heen te lezen. Maar denkt u eens in welk een opzien dat in die dagen

baarde. Het was de eerste priester, die openlijk in het huwelijk trad. Het wekte grote opspraak onder De Brugse katholieken. Datheen moet ook een geweldig redenaar geweest zijn. De bewijzen dienaangaande komen uit Roomse bron, dus zijn in dit opzicht voorzeker niet overdreven.

Als Datheen eens in zijn geboorteland preekt, en wel te Poperingen, stroomden eventjes 15.000 mensen samen om hem te horen. En hij weet dat machtig gehoor te bezielen. Hij leert ze zijn psalmen zingen en spreekt hen van de Enige Middelaar Gods en der mensen. En dat geschiedde vlak bij de deftige stad Yperen, waar de „Eerzame, voorzichtige ende zeer discrete heeren" in de stadskronieken hadden doen schrijven: Pieter Dathen, apostaat van den clooster".

Poperingen leerde op nog andere wijze Datheen waarden. Er was in die dagen hongersnood, doch voor Poperingen werd de toekomst verlicht omdat door tussenkomst van Datheen, de keurvorst van de Palts de stad van graan voorzag. Uit erkentelijkheid bood het stadsbestuur Datheen een groot geschenk aan.

Nemen we thans de draad van het politiek of zo u wilt staatkundig gebeuren in Vlaanderen weer op.

Oranje had zich van de, in zijn oog hopeloze zaak terug getrokken. Egmond had nog radicaler zijn bakens verzet.

Er was er slechts één, die zich beschikbaar stelde. Van al de genoemden ongetwijfeld de hoogste in afkomst onder de Hollandse edelen.

Een man uit een geslacht dat van oudsher in Holland de hoogste posities had bekleed. Een rechtstreekse afstammeling van het oudste der gravenhuizen: het Hollandse. Deze man was Hendrik van Brederode. Zijn geslacht telt mannen van naam onder zijn zonen, die in hoge gunst gestaan hebben bij de regering van hun land, niet als onderdanen maar als evenknieën, „die God alleen en anders genen here, ooit kenden in hun gebied". Burchtgraven, maarschalken, raadsheren van keizers, legerbevelhebbers. Van deze mannen, in lange historische lijn van eer en goede naam, stamde Hendrik van Brederode af. Hoge adel, dapperheid en onkreukbare trouw waren eeuwen aaneen het kenmerk van zijn geslacht geweest. Vooral trouw. Het is juist de trouw, die de tragiek van dit fiere geslacht is. Heet niet het laatste deel van de ridderkrijg der Middeleeuwen de jonker Franssen oorlog? En tekent dat niet een haast onbezonnen trouw van de Brederode uit die dagen, die met het handjevol Hoeksens tot de laatste druppel bloed zijn versleten ridderideaal verdedigde tegen de menselijk gezegde onoverwinnelijke Maximiliaan?

In 1567 toen niemand der Nederlandse groten de consistories steunen wilde in hun, naar menselijke berekening, onzinnige kamp, stond Brederode met de hand aan zijn ridderzwaard klaar. Nu zijn er, die hun schouders ophalen, zowel over deze trouwbetoning van Brederode, als over het doorzetten der consistories. Maar nogmaals gezegd op de manier, zoals de consistories en zoals Brederode het in 1567 durfden, is Nederland na 1572 gered geworden. Het zijn de geuzen geweest, niet de evangelische vorsten uit Duitsland, niet de hugenoten uit Frankrijk, niet de hulp van koningin Elizabeth van Engeland, die God als middelen heeft willen gebruiken.

Het is het volk geweest, het eigen Nederlandse volk.

En de kansen stonden na de mislukking van 's prinses veldtocht en na de dood van Egmond en Horne en na de vestiging van Alva's macht niet gunstiger. Alleen was ons volk in 1567 nog niet wakker geschud.

Er was nog niet genoeg gebeurd. Willem van Oranje was nog te veel eierzuchtig partijhoofd dan nederig dienaar van Gods voorzienigheid. Zijn plannen moesten eerst

mislukken voor hij verwaardigd zou worden Gods plan ten uitvoer te brengen.¹¹ Ons volk moest, o schande, de tiende penning opgelegd worden om pas na 1572 te komen waar Datheen en Brederode in 1567 al waren, alleen „om des gewetens- wille”.

Dat het toen „de wille des Heeren niet was” wisten Datheen en Brederode evenmin als de prins het drie jaar later wist en evenmin als de Watergeuzen op 1 april 1572 vermoeden konden dat het van toen af de „wille des Heeren wel was”.

De geuzen van 1567 begonnen de ongelijke strijd onder aanvoering van de man, die de geschiedenis genoemd heeft „le grand Geux” (Grote Geus). Een man, die de geschiedenis ook geoordeeld heeft als te zwak van karakter en als missende de antecedenten om waarlijk volksleider te zijn. Een man, op wiens handel en wandel te veel viel aan te merken, niet omdat hij zedelijk lager stond dan de meeste der anderen, maar omdat hij zijn zwakheden niet wist te maskeren. Hij was te eerlijk en te naïef om volksleider te zijn. Datheen stelde evenwel vertrouwen in hem en bezocht hem namens de consistories van Vlaanderen met zijn vriend De Clercq.

Brederode vertoefde toen in Vianen, vanouds de Vrijplaats der heren Brederode. De Brederodes noemden zich graven van Holland. Ze wisten zich rechtstreekse afstammelingen van het gravenhuis, dat bijna vier eeuwen “di lage landen bi der see” bestuurd hadden.

Karel V had de vader van deze Hendrik verboden de graventitel te voeren, doch zelfs Hendrik, Heer van Brederode, heeft meermalen overwogen de rechten op het Hollands graafschap te doen gelden. Hij was er evenwel de persoon niet voor om op serieuze wijze te staan naar zulke hoge waardigheden.

Het zien van de versterkte vesting, waar voortdurend 3.000 man in garnizoen lagen. Het vertoeven in de stad, waarop *le grand Geux* zijn stempel had gezet, moet voor Datheen en De Clercq een verkwikking zijn geweest.

Vianen, vanouds reeds een vrijstad, was het in de dagen van de grote Geus voorzeker. Wat nergens in de Nederlanden denkbaar was, geschiedde daar. De drukkers kregen vrijheid pamfletten tegen Margaretha van Oostenrijk te drukken, benevens „ketterse boeken”.

Datheen en De Clercq vertoefden een avondje in Vianen. Ze bezochten de kerk, waaruit reeds 27 september '66 op last van Brederode de beelden waren verwijderd. De nacht brachten ze door op het kasteel van de man zelf, die 10.000 kronen getekend had op het rekest, dat voor 3 miljoen de godsdienstvrijheid wilde kopen. Zijn gemalin, Amelia, gravin van Nieuwenaar, ontving de beide Calvinistische predikers en bracht de avond verder met hen door in gesprekken, die zeker hebben gestaan in het teken van die veelbewogen tijd.

De volgende morgen zetten de predikers hun reis van Vianen over Vreeswijk en Utrecht voort naar Amsterdam, waar ze na de middag in de „herbergti” van Brederode arriveerden. Ze troffen het, want Willem van Oranje met zijn broer Lodewijk van Nassau waren ook in Amsterdam om daar met Hendrik van Brederode en de heer van Toulouse, broeder van Marnix, te onderhandelen over het al of niet voortgaan met de actie tegen Spanje.

Langdurig en veel is er beraadslaagd in de „herberghe” van Brederode. De meningen van de heren strookten niet. Alle gesprekken liepen dood op hetzelfde punt. Oranje verdedigde: ondertekening van de Augsburgse Confessie om de steun van de Luthers Evangelische vorsten te verlangen. Datheen en Brederode wilden daarvan niet weten. Och, op zichzelf was er tegen de Augsburgse Confessie van Melancton geen

¹¹ Groen v. Prinsterer, blz. 117, alwaar staat: Hij (de Pr. v. Oranje) werd vernederd om op Gods tijd verhoogd te worden; om te Ieren, niet als eerezuchtig partijhoofd, maar als nederig dienaar van Gods voorzienigheid werkzaam te zijn.

bezwaar, maar Datheen had aan den lijve ondervonden welke consequenties het met zich bracht, verenigd samen te werken met de Lutherse uit die dagen. Datheen en Brederode wilden voor alles een zuiver Calvinistische inslag. Als later de strijd gewonnen was, moest Nederland een Calvinistisch land zijn. Dan moest men niet van de regen in de drup gekomen zijn of van roomse tirannie onder Lutherse overheersing. Datheen en Brederode wilden zelf beginnen. De Calvinisten van Vlaanderen, Zeeland, Utrecht en Holland moesten in alle steden partij kiezen voor de zaak der vrijheid. Men moest snel en vastberaden handelen. Doch eensgezind. Het plan van Brederode was stoutmoedig, wij mogen niet zeggen onuitvoerbaar. Onuitvoerbaar is immers altijd betrekkelijk. Als de watergeuzen een plan ontworpen hadden, waarin precies het verloop van onze vrijheidsoorlog was vervat, dan had de grootste optimist het als onuitvoerbaar veroordeeld.

Brederodes plan was vanuit het versterkte centrum Vianen eerst 's-Hertogenbosch te nemen, dan Utrecht, dan Amsterdam, dan Antwerpen. De grote Geus wist welk een geweldige sympathie hij bij de Amsterdammers en de Antwerpenaren had.

Oranje keurde alles af. Wij kennen de motieven, die Oranje geleid hebben, bij zijn afkeuring van alle voorstellen, niet in hun diepste grond. Vast staat dat Oranje geen vertrouwen in de Calvinisten en geen voldoende vertrouwen op God had. Een nadere uiteenzetting van het krijsgebeuren van 1567 doen duidelijk zien, dat het totaal mislukken van Brederodes plannen, voor een niet gering deel te wijten is aan de aarzeling, ja tegenwerking van Oranje.

Na de vruchteloze beraadslagingen keerden drie mannen uit Amsterdam naar Vianen terug: Brederode, Toulouse en Datheen. Hun vertrouwen in Oranje was diep geschokt en niet het hunne alleen. Ook de vrome keurvorst Frederik III zei: *Ik begrijp van de Nassauer niets, het schijnt slechts eigen belang dat hem drijft.*

„Het schijnt“, zei Frederik de Vrome en verder kunnen wij niet gaan. De drie mannen begonnen hun menselijk onmogelijk werk. Het mislukte. Laat ons slechts enkele feiten noemen. De aanslag op 's-Hertogenbosch gelukte, op Utrecht niet en te Amsterdam aarzelde Brederode, door Oranje sterk beïnvloed.

In het zuiden was zelfs geen zweem van succes. Namens Philips II had Beauvoir een klein, maar welgeordend en goed geoefend legertje verzameld, waartegen de in der haast verzamelde Geuzen niet opgewassen waren. Het Geuzenleger, onder aanvoering van Brederode, had zijn hoofdkwartier in Oosterweel. Vandaar uit wilde het Walcheren bemachtigen, Doch dan trekken regeringstroepen op Vianen en Amsterdam aan. Brederode snelt zijn Vianen te hulp en berooft dus zijn zuidelijk leger van zijn persoon, als bevelhebber. Beauvoir slaat het beleg voor Oosterweel. De Calvinisten in Antwerpen branden van strijdlust. Ze willen op naar Oosterweel. Het kan. Ze zijn met duizenden en het zijn mannen, die strijden willen zonder soldij, die het doen willen „pro Deo et Patria“. (Voor God en het Vaderland) Als de prins van Oranje zich toen aan het hoofd van deze geuzen had gesteld en van de andere geuzen, die overal hun harten brandende voelden, dan ... maar nee, we weten het niet. Oranje deed het niet. Oranje deed iets anders. Hij verhinderde de Calvinisten hun broeders in Oosterweel te hulp te komen. Dit moet worden betreurd.

De overwinning van Beauvoir te Oosterweel, die noodwendig op Oranjes houding te Antwerpen volgen moest, heeft hij te danken aan het feit dat de Calvinisten van Antwerpen hun geloofsgenoten in Oosterweel niet te hulp konden snellen.

Oranje sympathiseerde niet met de Calvinisten, had hij dan voor 't minst hun kracht niet gebroken. Het werk van Brederode, Toulouse en Datheen heeft door Oranjes houding geen eerlijke kans gehad. Midden maart valt Oosterweel. De macht der Geuzen is gebroken.

In Amsterdam houdt Brederode grimmig vol. Ook Datheen, met vele andere Geuzen spoeden zich naar Amsterdam. Het is vergeefs. Het is „de wille des Heeren" niet. Een groot en zwaar tempeest moet over de Nederlanden komen.

Prins Willem verlaat over Breda op 22 april 1567 Nederland en begeeft zich teleurgesteld en verslagen naar de Dillenburg.

Brederode landt 30 april te Emden.

Daarna gaat Datheen. Hij is de laatste van het drietal. Wat zal in zijn ziel zijn omgegaan! Er was in hem ongetwijfeld een diepe teleurstelling en hoe goed zal hij verstaan hebben de diepe waarheid van zijn eigen dichtregelen:

“Wilt niet stellen Uw betrouwen

Op Prinsen groot ofte klein”.

Psalm 146

Het was hoog tijd, dat Datheen vertrok.

De landvoogdes loofde een prijs uit om hem levend voor haar te brengen. Een der soldaten uit het leger van de Calvinisten en door de Spanjaarden gevangen genomen en op de pijnbank gelegd, had verklaard, dat hij door Datheen was aangezet de wapens op te nemen.

Trouwens, Datheen had genoeg gedaan om in het oog van de landvoogdes een landverrader te zijn.

6. BIJ FREDERIK DE VROME

Een vroege voorjaarsochtend van het jaar 1567 schemeert in het uitgestrekte park rond het keurvorstelijk kasteel te Heidelberg. Frederik de Vrome wandelt, in diep gepeins verzonken, door de lanen.

Het is zijn gewoonte in de stilte van de natuur zich af te zonderen en zich voor te bereiden op zijn vaak zo inspannende dagtaak. De natuur is voor hem een boek, dat op iedere bladzijde de almacht en de wijsheid van de Schepper vermeldt.

De keurvorst prevelt telkens een paar onverstaanbare woorden en schudt als onwillig zijn hoofd. De wenkbrauwen fronsen zich. Hij denkt aan de onaangename dingen, die hem heden wachten.

Gisteren is minister Datheen uit Vlaanderen teruggekeerd. Vele en vreemde geruchten hadden reeds lang te voren Heidelberg bereikt. Gisteren, toen de keurvorst een vluchtig onderhoud met de predikant had, waren die geruchten bevestigd.

Zo dadelijk zal hij met de ontmoedigde Datheen moeten spreken. Wonderlijk is des Heeren weg met Zijn kerk in Vlaanderen. De Almachtige, Die hier in de uitgestrekte wouden het nieuwe leven van het voorjaar wekt, staat toe dat zijn geliefde kinderen in Vlaanderen en Holland opnieuw verstoken zijn van de zuivere prediking van het woord, die een hoger leven wekken kan en een heerlijker vernieuwing geeft, dan het voorjaar in de natuur.

De vrome keurvorst weet dat hij moet berusten in de raad van zijn God, Die bestaan zal en Die al Zijn welbehagen zal doen. Met langzame schreden wandelt hij terug in de richting van zijn slot. De voorjaarszon is nu geheel boven de kim verzezen. De tinnen van het kasteel glanzen in het licht van de nieuwe dag en steken scherp belijnd af tegen de klaarheid van de diep blauwe voorjaarshemel.

Naar de goede gewoonte van die dagen luidt reeds vroeg het morgenklokje van de slotkapel. Haar zilveren klanken herinneren allen groot en klein, hoog en gering, aan de regel van het huis. De keurvorst wil dat allen zoveel mogelijk de morgen „andacht” in de slotkapel bijwonen.

Als de keurvorst zelf het kerkje betreedt, staat de hofprediker reeds op de kansel. Zodra de keurvorst is gezeten, leest de prediker een vervolg uit de Bijbel. Daarna bidt hij en geeft een psalm op. Weldra is de korte plechtigheid afgelopen en begint een ieder aan zijn dagtaak.

Onder de aanwezigen in de kapel heeft de keurvorst Datheen ontdekt. Bij het verlaten van het gebouw wenkt hij hem. Datheen ontbloot eerbiedig het hoofd en neigt voor zijn Doorluchtigheid.

„Gelieve mij te volgen, minister Datheen.”

„Uw dienaar, Majesteit.”

De keurvorst wandelt het plein over naar het eigenlijke paleis en weldra zitten beiden in de werkkamer van de vorst. Datheen vertelt zo uitvoerig mogelijk wat hem in Vlaanderen is wedervaren. Hij vertelt van het geld, door edelen en burgers bijeengebracht.

„Waar is dat nu,” informeert de keurvorst.

„We hebben het in handen van Zijne Hoogheid de prins van Oranje gegeven. De

Nassauers zeiden ons, troepen in gereedheid te hebben; hier in Duitsland."

Er is veel raadselachtigs gebeurd.

Bij het doordenken en het doorspreken wordt van dat raadselachtige niets opgelost. Rond de theoloog Datheen en de krijgsman Brederode is de politiek geweest van mannen van naam in de wereld der diplomaten. De prins van Oranje heeft het ingezamelde geld ontvangen omdat hij troepen in Duitsland in gereedheid had.

„Maar toen het er op aankwam, Majesteit, heeft hij zelfs de Calvinisten van Antwerpen verhinderd ons bij te staan. Anders hadden wij Oosterweel behouden ..." verzekert Datheen.

Nu is het even stil in het vertrek. Deze mannen, wiens hele leven is gericht op de strijd van die dagen en die zo rotsvast overtuigd zijn van het noodzakelijke van die strijd, begrijpen de houding van Oranje niet.

„En toch", vervolgt Datheen, „als de prins en zijn broeder Lodewijk zich openlijk aan onze zijde geschaard hadden dan zou heel Nederland „om" gegaan zijn.¹² Zonder bloedvergieten, zonder prijsgeving van hun eer en waardigheid, zonder opoffering van hun rechten en bezittingen hadden zij het vaderland en de godsdienstvrijheid kunnen redden. Nu nadert Alva en hij vindt een weerloos land. Als Oranje aan ons verzoek had voldaan, dan zouden vele steden, Gent vooraan met Antwerpen en Utrecht en Amsterdam door Brederode geleid, zich aan onze zijde geschaard hebben. Maar ze hebben niet gewild."

Frederik de Vrome staat op en loopt niet onrustige stap heen en weer. „Die Nassauer, die Nassauer," zegt hij, „wordt uitsluitend door zijn eerzucht voortgedreven. Godsdienst is hem geheel vreemd."

Geen wonder dat deze mannen zo oordelen. Bij hen staat de godsdienst boven alles. Bij hen is een groot en machtig geloofsvertrouwen. Zij wikken en wegen de kansen anders; minder bedachtzaam, altijd rekenend met de almachtige hulp van God.

Ze kenden ook de geschiedenis niet, die ons leert dat het van Oranje geen grootspraak is, dat hij „*Lijf ende goed al t'samen*" voor de zaak van Nederlands vrijheid veil heeft. Vandaar dat Oranjes houding hen een groot raadsel blijft.

Tot in de zomer van 1567 vertoeft Datheen in Heidelberg. Dan gaat hij terug naar Frankenthal, naar de vriendelijke pastorie in de geliefde kring van zijn gezin en van zijn gemeente. Wat heeft hij veel te vertellen. Wat is hij dankbaar dat het veilige dak van het oude klooster zich weer over hem welft en de vriendschaar van getrouwe gemeenteleden hem weer omringt.

Droevig blijft ieder bericht uit de Nederlanden.

Alva is gearriveerd. „*De lage landen bi der see*" dreunen onder de hoefslag van het Castiliaanse oorlogspaar. Bloedraad blijkt een betere naam, door het volk gegeven aan de Raad der Beroerten. Op 9 september worden Egmond en Hoorne gevangen genomen Een groot en zwaar tempeest breekt over de Nederlanden los.

Datheen volgt uit Frankenthal het treurspel met een bloedend hart. Hij heeft zijn vaderland en bovenal de kerk in zijn vaderland lief. Hij is een strijder voor twee grote levenswaarden: *Religie en Patria*. Daar heeft hij de rust van het goede leven in Frankenthal voor over. Hij is rusteloos in de weer. Dan zit hij op de studeerkamer, en schrijft brieven, altijd over dezelfde zaak, de zaak van de kerk van God in de Nederlanden. Dan is hij op reis, onvermoeid, om steeds maar te bestrijden de roomse wereldmacht, die zijn geliefd vaderland dreigt te vermorzelen, maar wat duizendmaal erger is, die de zielen van zijn geliefde geloofs genoten in duisternis om doet dolen.

Veel tijd om zich in onnutte bespiegelingen omtrent het diep verval en de treurige

¹² Deze woorden zijn genomen uit een brief, die Datheen diezelfde dag aan Bullinger schreef.

toestand van land en kerk te verliezen, wordt Datheen niet gelaten.

De hugenoten in Frankrijk hebben de hulp ingeroepen van de Calvinistische keurvorst. Deze aarzelt niet maar zendt terstond een leger van 11.000 man onder bevel van zijn zoon Johan Casimir. Opnieuw zeggen we: mannen van de daad. Petrus Datheen wordt als veldprediker meegezonden. Een eerbare verantwoordelijke post. Wij zien al duidelijker en duidelijker dat Datheen de volle belangstelling van de machtige keurvorst geniet. Van deze tocht is ons niets bekend. In maart 1568 is er vrede gesloten en keert Datheen weer terug naar de zijnen.

In de geschiedenis, die nu volgt, vragen twee feiten onze aandacht. Een geleerd deftig kerkelijk feit en een wel deftig en deels ook kerkelijk, maar een volstrekt niet geleerd feit.

Het eerste is het convent te Wezel en het tweede is het huwelijk van de keurvorst.

Het *convent te Wezel* werd gehouden in de laatste weken van oktober 1568. Dat wil zeggen in de maand, die de laatste hoop van Willem van Oranje in rook deed vervliegen. Immers de inval in het noorden, hoe luisterrijk begonnen, was zonder enige vrucht gebleven. De inval in het Gelderse was totaal mislukt en de roemrijke tocht over de Maas „een proefstuk van beleid en stoutmoedigheid" stond op het punt het grootste fiasco te worden, dat deze Oranjevorst ooit meegemaakt had.

In die tijd stelden de Nederlanders, de uitgewekenen om het geloof op een „Kerkenordering voor de Nederlandse Kerken, als ze door de genade Gods de openbare vrije oefening van haar religie bekomen zullen hebben." Reeds in „den vreemde" zullen ze daarnaar hun diensten inrichten. Op dit convent, dat ook wel „nationale synode te Wezel"¹³ genoemd wordt, worden Datheens psalmen uitverkoren om „in de kerkelijke gezangen in alle kerken van Nederland, onderhouden te worden". Ook besluit men daar diaconessen aan te stellen en dat de preken hoogstens een uur mogen duren.

Het tweede, dat ons treft is, dat de stoot tot het houden van dit convent is gegeven door Marnix van St. Aldegonde, die zich daartoe in verbinding gesteld heeft met Petrus Datheen. Datheen is voorzitter van het convent geweest.

Later zal Marnix van St. Aldegonde in de strijd tussen Datheen en Oranje politiek de zijde van zijn grote vriend Oranje kiezen. Doch kerkelijk stond Marnix op het zelfde standpunt als Datheen.

Stappen we nu van het Wezels convent over op de zaak, die ons in de tweede plaats belang inboezemt: *Het huwelijk van de keurvorst*.

Zeer welkom is het ons de gespannenheid van ons verhaal te kunnen onderbreken. Wanneer wij de gebeurtenissen van een leven opdiepen uit de wetenschappelijke historiewerken en het daarna trachten te concentreren in een aantal vellen, bestemd om een boek te vormen, ligt de mogelijkheid voor de hand, dat ons verhaal een zeer topzwaar levensbeeld geeft.

God wisselt in ons leven het goede met het kwade af. Hij geeft voor- en tegenspoed, ziekte en gezondheid in een afwisseling, die door Zijn hand gewogen, door Zijn liefde toebedeeld, voor Zijn kind nooit te zwaar is om te dragen.

Reeds eerder wezen we op het eigenaardige, dat juist de rampspoeden, de ongelukken en de smarten zich het diepst in de historie van de mensheid graveren. Daardoor is zelfs de schone historie van ons vaderland bijna niet anders dan een aaneenrijging van twisten en oorlogen geworden en lijken die eeuwen onbelangrijk, waarin geen of weinig krijgsrumoer het maatschappelijk leven stoort.

¹³ Ten onrechte. Een synode is een vergadering van kerken, door de z.g. roepende kerk bijeengeroepen. Dit was een vergadering van personen, die zich met kerkelijke zaken bemoeit en alzo een convent.

Na het convent van Wezel krijgt Datheen een eigenaardige opdracht van zijn vorst. Ontboden in het keurvorstelijk paleis, toegelaten in het kabinet „seines firstlichen Herrn", wordt hij daar in een uiterst kiese zaak „de intimus" van zijn aardse gebied. De keurvorst vertelt hem namelijk, dat hij trouwplannen heeft en dat zijn oog gevallen is op de weduwe „des verstorbenen eifrig reformierten Barons von Bredenroden".

Graaf — we gunnen hem die titel graag — Hendrik van Brederode is op 37-jarige leeftijd op de goederen van zijn vriend graaf Joost van Schouwenburg overleden.

Zijn nog jeugdige weduwe Amelia Gravin van Nieuwenaer is het, op wie de keurvorst zijn zinnen heeft gezet. Aan Petrus Datheen wordt de opdracht gegeven de tussenpersoon te zijn bij het hoge huwelijksaanzoek.

Een uiterst tedere, maar toch tevens een uiterst eervolle taak. We zien hier Datheen op een post van eer staan, die hem slechts één schrede scheidt van het hoogst te bereiken ambt op herderlijk gebied in de Palts: de hofprediker bij de keurvorst. Deze hoge onderscheiding laat niet lang op zich wachten.

Op 25 april wordt het huwelijk tussen gravin en keurvorst gesloten en tegen het einde van het jaar verkrijgt Datheen het hoge ambt van hofprediker van de keurvorst. Hij verlaat dan met vrouw en kinderen Frankenthal en vestigt zich te Heidelberg.

Datheen is dan nog geen veertig jaar. Waarschijnlijk pas zevenendertig. Zo jong op zo'n post, betekent wel dat Datheen in alle opzichten een flink man moet zijn geweest. Einde 1569 breekt voor Datheen en zijn gezin de, naar menselijke berekening althans, beste tijd aan.

Was de Frankenthalse reeds goed, vergeleken met de Frankfurtse, nu was het toppunt bereikt van menselijk verlangen. Als man van aanzien met een groot traktement betreft hij zijn nieuwe woning in Heidelberg en verkeert dagelijks aan het hof.

Het bad voor Datheen en de zijnen kunnen worden een tijd van rustig werken. Doch Datheen aan het hof van Frederik de Vrome in die woelige dagen en rustig genoeglijk, desnoods plichtsgetrouw werken binnen de muren van het keurvorstelijk paleis, is een ondenkbare combinatie. Niet lang na Datheens benoeming staat hij dan ook weer midden in de kerkstrijd.

TWEEËRLEI BEGINSEL

In de kring van de Emdense vluchtelingenkerk was een plan geboren om de Rijksdag, die binnenkort te Spiers bijeen zou komen, een apologie of verweerschrift, uitgaande van de Nederduitse kerken, aan te bieden. De Nederduitse kerken in Einden hoopten de Rijksdag aan hun zijde te zien in geval er pogingen zouden kunnen worden aangewend de verdrukte Nederlanden te hulp te komen.

Dat daartoe zeer speciaal een verweerschrift nodig was, wordt duidelijk als we ons slechts even herinneren, de beschuldigingen, die indertijd de Lutherse predikanten te Frankfurt naar het hoofd van de Nederlandse emigranten hadden geslingerd. Het Calvinisme stond hij menig Luthers vorst in een niet al te goede reuk.

Het plan van Emden was dus een heel goed plan.

Ongeveer tegelijkertijd stellen Marnix van St. Aldegonde en Caspar van der Heyden in Frankenthal een oproep samen voor de verspreide Nederduitse gemeenten. Deze oproep bevatte voornamelijk een aandrang tot nadere aaneensluiting van de gemeenten, die nu haast zonder enig onderling verband voortleefden. Ook wekten zij de groep op, tot het vaststellen van een formulier van eenheid en een bindende kerkenorde.

De beide gedachten: de Paltische, om tot meerdere eenheid en orde te komen en de Emdense om gezamenlijk een apologie de Rijksdag aan te bieden, werden, geheel los van elkaar, ongeveer terzelfder tijd geboren.

a. De apologie

De Paltische gemeenten vaardigden Moded af om met de Emdense broeders de plannen om tot kerkorganisatie te komen, te bespreken. Geen wonder dat de Palts zich tot Emden wendde.

Emden was de moederkerk. Emden was het centrale punt.

Toen Moded in Emden kwam, hield een ernstig meningsverschil de broeders bezig.

Het ging over de apologie. Allen waren er van overtuigd, dat het nuttig was een verweerschrift aan te bieden. Er was over de reformatie in Nederland zo gelasterd, dat het wel tijd werd de Rijksdag eens goed in te lichten omtrent de ware stand van zaken. Maar over de manier waarop de apologie zou worden aangeboden, was men het lang niet eens.

Een deel wilde zich niet de andere kerken in verbinding stellen en gezamenlijk als kerk een apologie aanbieden.

Een ander deel wilde de prins van Oranje verzoeken dit namens de kerken te doen. Ogenschijnlijk lijkt dit slechts een meningsverschil, een oneens zijn in verband met de beste methode, die men moest volgen om het gewenste resultaat te bereiken. In wezen was dit evenwel reeds de uiting van het tweërlei beginsel dat in de Nederlandse kerk openbaar zou worden. De geschiedenis spreekt van *rekkelijken en preciesen*. Hiertegen heeft men bezwaren gemaakt in verband met de omstandigheid dat de mening gevormd is alsof de rekkelijken meer Luthers gezind waren en de preciesen niet. Wij hebben tegen de naam rekkelijk en precies geen enkel bezwaar.

Hoe dan ook, in welk opzicht men het neemt, er zijn en blijven heel de geschiedenis van onze Nederlandse kerk door, rekkelijken en preciesen. Bij de rekkelijken kan er veel meer door, bij de preciesen weinig of niets.

Zeker, het is ons bekend, dat de historische betekenis van deze woorden een enigszins andere is. De woorden zijn het eerst gebruikt door de historicus Fruin, die de Gereformeerden der 16e eeuw ziet uiteenvallen in rekkelijken en preciesen. De rekkelijken zouden zich dan uiterst toeschietelijk getoond hebben jegens de lutherse en de Augsburgse confessie, en de preciesen niet. Deze onderscheiding is niet geheel naar waarheid. Laat ons de woorden rekkelijk en precies los maken van de houding jegens de Luthersen en de Augsburgse confessie. Laat ons de namen rekkelijk en precies op heel de geschiedenis van de Nederlandse kerk leggen en de namen kloppen. Overal in de historie ziet men ze, de rekkelijken, die veel toe kunnen geven, die uiterst toeschietelijk zijn en de preciesen, die zo angstvallig de wacht bij het zuiver gereformeerd beginsel betrekken, dat de wereld hen de scheld naam dompers geeft.

In Emden won het idee der rekkelijken het aanvankelijk. „Den prince van Orangien" werd gevraagd zijn hulp te verlenen bij het aanbieden van de apologie.

Dat was juist wat de Prins verlangde. Op uiterst geniale wijze heeft hij getracht dit streven der Calvinisten dienstbaar te maken aan zijn ideeën. De prins was toen nog volbloed Lutheraan. De prins zon nog steeds op de mogelijkheid bondgenootschappen te stichten om zo de Spaanse dwingeland uit het land te jagen. De prins had zijn ogen geslagen op de evangelische vorsten in Duitsland. Toen dan ook de Calvinisten van Emden met de vraag tot hem kwamen, medewerking te verlenen bij het aanbieden van de apologie, zag hij, de diplomaat der diplomaten, terstond welk groot politiek voordeel hij hiervan trekken kon.

Het wekt onze bewondering voor zijn genie als volksleider dat hij de Calvinisten overhaalde deze zaak in zijn hand te geven.

Iedere kerk moest afzonderlijk zijn bezwaarschrift naar de Dillenburg zenden. De prins zou deze bezwaarschriften combineren tot één apologie en die dan de Rijksdag aanbieden.

Op deze wijze hield de prins de draden geheel in handen, werden de kerken zelf zo goed als uitgeschakeld en, wat niet het minst belangrijke was, de Duitse vorsten kregen de indruk dat Willem van Oranje het algemeen erkende hoofd der Nederlandse uitgewekenen was.

De rekkelijken vonden dit uitstekend, doch de preciesen niet. O, die lastige preciesen! De preciesen wensten de zaak van het verweerschrift een zuiver kerkelijke te laten blijven, gescheiden van ieder politiek bijbedoelen.

De preciesen vonden hun Calvinistische idealen niet voldoende veilig bij de Lutherse prins; zijn politieke inzichten strookten niet met hun zuiver gereformeerde overtuiging. Zijn reputatie droeg er ook niet toe bij dat de preciesen in die dagen zijn leiderschap begeerden.

Het ging niet om verschillend inzicht, of om verschil van mening inzake de beste methode het ging om beginselen. De beginselen van de rekkelijken waren anders dan van de preciesen.

De preciesen streden voor een Calvinistische kerk, de rekkelijken voor vrijheid van godsdienst.

De rekkelijken zullen zich in later eeuw op allerlei wijze openbaren. In uiterste instantie zullen het remonstranten en libertijnen worden. Maar ook zullen heel de geschiedenis door rekkelijken onder de belijdende gereformeerden gevonden worden. Evenwel, het principe der rekkelijken voert van vader over zoon af van het aloud gereformeerde beginsel.

Het zuiver gereformeerd beginsel kent geen rekkelijkheid, het eist precisie.

De rekkelijken hadden ook een heel ander ideaal dan de preciesen. Guido de Bray en Datheen, - mannen die wel de preciezen onder de preciesen kunnen genoemd worden¹⁴ - stelden zich tot ideaal een gereformeerd Nederland.

De rekkelijken stelden zich voor een vrij Nederland.

Natuurlijk was Willem van Oranje de held der rekkelijken. Van hem getuigde in 1933 een rooms geleerde¹⁵ dat de katholieken van Rijks Nederland God dankbaar mogen zijn, dat Hij de persoon van Willem de Zwijger heeft willen gebruiken om hen in de Noordnederlandse staat rechten te geven ten voorbeeld aan welke „katholieke" staat dan ook.

Even natuurlijk konden en kunnen de preciesen zich in dit ideaal niet vinden.

Frederik III, de Vrome, keurvorst van de Palts, was een precieze. Op 18 februari 1573 heeft er een gesprek plaats tussen deze keurvorst en zekere Adriaen v. d. Mijle, een bewonderaar van Willem van Oranje. De keurvorst blijkt niet geheel de idealen van de prins te zijn toegedaan. het gesprek loopt o.a. over het feit dat de Calvinisten een paar kerken van de roomsen hadden gesloten op het moment nog wel, dat de vijand voor de poort stond. Dit is volgens de heer Adriaen van der Mijle, niet tactvol. Men moest de roomsen in Nederland te vriend houden. Ook zij waren vijanden van Alva.

Welk een krachtig protest kwam hiertegen niet van de keurvorst los. „Is het dan niet duidelijk," riep hij uit, „dat in een stad alleen Gods woord mag gepreekt en uitsluitend de ware eredienst moet worden toegelaten?"¹⁶

Hier zien we het verschil tussen Oranjes standpunt en dat van Frederik III wel duidelijk geïllustreerd.

Het standpunt van Frederik III was het standpunt van de preciesen en dat is het nog. Zelfs met een gemeenschappelijke vijand voor de stad, nog geen zweem van tolerantie

¹⁴ Dr. A. A. van Schelven.

¹⁵ Dr. Moller (zie Willem van Oranje's geloof en godsdienst-politiek, door A. A. van Schelven).

¹⁶ Dr. A. A. van Schelven (W. v. O. G. en G. P.).

der roomse afgoderij.

Oranje dacht er anders over. Oranje is voor de uiterste principia der gereformeerde kerkinrichting teruggedeinsd. Frederik wilde die doorvoeren.

Vooraf in de dagen van het Emdener verweerschrift was Oranje nog niet zo ver, dat hij de grote kamp durfde wagen met alleen de Potentaat der potentaten tot bondgenoot.

Er kwam evenwel van het Emdener verweerschrift niets. De uiterst rechtsen in Emdens kerk, weigerden hun medewerking aan de apologie te geven, als Oranje de leider er van werd. Moded, de Paltische prediker, die, zoals we zagen, juist tijdens de beraadslagingen omtrent de apologie in Einden kwam, koos terstond de zijde der preciesen. Hij handelde daarmee in de geest van Datheen, als blijkt uit een hierna te bespreken schrijven.

De rekkelijken trachtten toen in Wezel en te Keulen bij de vluchtelingenkerk steun te vinden. Dit mislukte evenwel. Wezel verzoon allerlei uitvluchten, Keulen weigerde beslist. Een bewijs dat het principe van de preciesen meer aanhangers telde dan dat van de rekkelijken. De kerk in druk, de gemeente onder het kruis was ook minder rekkelijk dan de kerk van later gunstiger eeuw zou blijken te zijn.

De rekkelijken, als de bekende Dirk Volkertsz. Coornhert en Reael, toonden evenwel hun rekkelijkheid slechts naar één zijde. Niet naar de zijde der gereformeerden. Dat bleek overduidelijk toen Datheen zich met de zaak van het verweerschrift aan de Rijksdag ging bemoeien en dat zal telkens in de loop der historie van iedere nuance van de rekkelijken blijken, als 't gaat tegen het zuiver gereformeerde standpunt. De prins en de Emdener rekkelijken, besloten de zaak van de apologie op te geven. Zo was evenwel de bedoeling van Moded, Datheen en de Paltische gemeente niet. Het idee van Einden was heel goed. Er moest bij de regeerders van het land, in Rijksdag bijeen, zeer zeker geprotesteerd worden tegen de wijze, waarop de zaak van het Calvinisme door lasteraars werd voorgesteld.

Datheen en Alostanus zetten zich om een briefje te schrijven naar Emden en naar Keulen. Uit deze brief blijkt dat Datheen — de preciese onder de preciesen — een benijdenswaardige, gezonde rekkelijkheid heeft. Nee, het is Datheen niet te doen om spitsvondigheidjes. Hij is geen vitter. Ieder die denkt, dat de preciesheid der preciesen samenhangt met verwerping van het Credo van Melancton en Martini, vergist zich. Daarin kan Datheen zich heel goed vinden, al is het hem niet genoeg voor zich zelf.

Datheen schrijft eerst over het algemeen bekende feit dat er te Spiers een Rijksdag gehouden staat te worden. Op deze Rijksdag zullen niet alleen de zaken van de Duitse natie, maar ook die van de andere landen en inzonderheid die van de Nederlanden besproken worden. Immers, wat daar de laatste 4 of 5 jaar is gebeurd, heeft stof genoeg tot lasteren gegeven. de „vianden der waerheyt" hebben „tot lasteringhe des heyligen Evangelii" voldoende gebruik gemaakt van de gelegenheid, de daden der protestantse christenen in Nederland - „wonderbaer verkeert ende in 't argste uijt geleg" - verdraaid voor te stellen. Daartegen wil Datheen protesteren of, in de taal van die dagen: „na een certo apologie ofte verantwoordinghe, de onnoselheyt en onschult der gemeynten in Nederland den standen des Rijks openbaren."

Datheen vraagt daartoe medewerking. Hij ontraadt het afzonderlijk inzenden van bezwaarschriften. Een enkele fout of onjuistheid daarin geslopen, zou funest kunnen zijn voor de betrouwbaarheid van de ganse apologie. Verder dringt Datheen op spoed aan en beëindigt zijn schrijven met: „in haesten tot Heydelberch den 15 Juni 1570".

Deze brief van Datheen jaagde heel wat stof op.

De rekkelijken van Emden weigerden pertinent alle medewerking. Een van hun, de meer genoemde Reael, ging met de brief bij de preciesen rond. Het bleek dat de zaak

dermate vertroebeld was, dat èn de preciesen èn de rekkelijken huiverig waren aan de apologie mee te doen. De preciesen waren bang dat naast kerkelijke zaken, toch ook weer de politiek een woordje mee zou spreken. Alleen onder voorwaarde dat er alleen een apologie zou worden aangeboden tegen de valse beschuldigingen betreffende de religie, maar dat men geenszins klagen zou over het geleden onrecht en het aangedaan geweld, stemden de preciesen toe, de apologie mede namens hen aan te bieden.

En de rekkelijken? Deze hadden opeens al hun elasticiteit verloren.

De prins ontraadde medewerking. Reael, Coornhert en de rest van de vroegere voorstanders van de apologie waren beducht dat het de toelag van Datheen en de zijnen was, hun uiterst rechtse Calvinistische principes door te drijven. Bovendien was het bij de rekkelijken nimmer te doen geweest om een tip op te lichten van de laster omtrent de Nederlanders op religieus gebied verspreid, slechts het wereldlijk onrecht en het geweld dat hun was aangedaan, moest worden bekend gemaakt. In een vleiende brief, bang ons de Heidelbergers te beledigen, sloegen ze het verzoek tot medewerking af. Uit min of meer particuliere correspondentie tussen Reael en zekere Dirric Caeter te Keulen blijkt wel dat de rekkelijken niet zo vleiend over Datheen en de zijnen dachten. Hij schreef namelijk:

„Sij" - — nl. Datheen c.s. — „zijn op die beenen met alrelye listen dat hare begrepen Confessie mochte geaprobeert werdden."

Heel geestig vervolgt de brief: „Maer wij zijn (Goddanc) noch so vercoudt niet off wij hebben dit wel connen ruycken" (Ruys: blz. 88).

't Is waar, op het gebied van de gereformeerde religie hebben de rekkelijken een fijne neus en daarop laten ze zich niet ongaarne voorstaan. De apologie werd, niettegenstaande deze tegenwerking, toch verzonden en staat in de kerkhistorie als een erezuil van zuiver gereformeerde rekkelijkheid. Deze apologie maakte de vrees van de rekkelijken, dat Datheen en de zijnen zo star gereformeerd waren, dat ze door hun onverdraagzaamheid alles bij de Duitse majesteiten zouden bederven, tot een belaching.

De gereformeerden van Heidelberg, Datheen voorop, schreven in het adres aan de Rijksdag: „Wij toch nemen aan en omhelzen met de meeste bereidwilligheid de Augsburgsche Confessie, door Uwe vaderen aan Keizer Karel aangeboden."

Geschiedschrijvers, die het gereformeerd beginsel niet verstaan, noemen dit „water in de wijn doen". De Gereformeerden en ook Datheen toch, vonden de Augsburgse Confessie niet genoegzaam en in 1567 was immers juist de weigering om deze Confessie te ondertekenen oorzaak van de scheiding tussen Oranje en de consistories. Het is dr. Rutgers die ons heel duidelijk wijst op het zuiver gereformeerde van de apologie.

„Inderdaad is dat gehele apologeticon goed gereformeerd. Maar omdat het bestemd was om hulp te vragen van Duitsland, waarvoor protestanten uitsluitend de Confessie van Augsburg mocht gelden, wordt wel met een enkel woord gesproken van verschilpunten (Bv. in het aan de aangehaalde woorden voorafgaande: „Indien er in de uitlegging van sommige woorden misschien enig verschil is"), maar op dat verschil generlei nadruk gelegd, integendeel uitgesproken, dat de adressanten geen andere religie hadden dan Luthersens, en zelfs de Augsburgse confessie gaarne aannamen; waarbij zij dan natuurlijk dachten aan de uitgave van 1540, en ten overvloede nog verklaarden, dat zij het ook geheel eens waren met de leer der theologen die haar hadden opgesteld, di. met die van Melanchthon en de Melanchthonianen. In zulk een stuk, en in die omstandigheden, kon en mocht en moest juist een man als Datheen aldus spreken. Dat was nog volstrekt niet voor de Nederlandse kerken de gereformeerde belijdenis terzijde stellen, en de naam van de Augsburgse Confessie aannemen. Het had enkel de strekking voor de Nederlandse gereformeerden de

verdachtmaking van de Lutherse ijveraars af te weren. En het geheel in dezelfde geest als waarin Datheen ook reeds vroeger te Frankfurt was opgetreden.¹⁷

b. Strijd over de tucht

Het was een tijd van strijd op alle gebied. Een tijd van wording. Het protestantisme, nog maar pas gekomen uit de Roomse kerk, waar alles reeds eeuwen aaneen geregeld was, kwam wel tot een breuk met die kerk, doch niet zo gemakkelijk weer tot een goede organisatie van eigen kerken.

Op alle terrein van strijd en in alle actie was Datheen een daadwerkelijk medearbeider, ja vaak een voorganger, dus ook op het gebied van organisatie zou hij zijn medewerking zeer zeker moeten geven.

Zijn hoge positie aan het Calvinistische hof van de keurvorst gaf hem niet weinig gezag, maar meer dan dat was het natuurlijk zijn grondige kennis en grote beginselvastheid, die hem tot leider stempelde, ook inzake het leerstuk van de kerkelijke tucht. Het verschil in opvattingen over kerkelijke tucht bracht Datheen in strijd met Bullinger, de hervormer uit Zürich en met Erastus, iemand van grote geleerdheid en van veel invloed.

De omvang van dit werkje gedooft niet deze kwestie uitvoerig te behandelen. In het algemeen gezegd liep de onenigheid over het al of niet gerechtigd zijn van de kerk des Hoeren om vrij van de wereldlijke overheid de tucht toe te passen.

Wij kunnen in onze eeuw onszelf niet voorstellen dat een dergelijk verschil de mannen van de Hervorming bezig kon houden. Voor ons is het vanzelfsprekend dat de kerk dat recht heeft. Toen echter niet. Dat hield ongetwijfeld verband met de nauwe betrekkingen die er tussen kerk en staat bestonden. Ook later tijdens de republiek is die nauwe betrekking gehandhaafd.

Tucht is alles wat dient om het bevel van Paulus op te volgen, dat alle dingen met orde zullen geschieden. Niet in de laatste plaats behoort het tot de orde van de christelijke kerk, dat haar opzieners macht en middel hebben de leden van de kerk te onderscheiden van de niet-leden.

Lid van Christus' zichtbare kerk kan alleen bij zijn, die het ook van Zijn onzichtbare gemeente is. Nu is de onzichtbare gemeente Gods volmaakt zuiver en de grote Herder der schapen onderscheidt de Zijnen onfeilbaar van degenen, die Hem niet behoren. De zichtbare gemeente is niet volmaakt en vaak zeer onzuiver. Christus bestuurt Zijn gemeente door de opzieners daarvan, die in menselijke zwakheid onvolmaakt zijn. Deze opzieners moeten de orde in de gemeente handhaven en zouden in staat moeten zijn te kunnen bepalen wie er lid van de kerk is en wie niet. Dat kan evenwel niet. Slechts de grote Kenner der harten kan dat. De opzieners van de gemeente moeten afgaan op woord en daad van de gemeenteleden. Zolang woord en daad in overeenstemming zijn met Gods woord hebben zij de leden van de kerk voor waarachtige leden te beschouwen. Komen evenwel afwijking openbaar in leven of leer, dan moeten de opzieners met vermaan en straf ingrijpen, ter ere Gods en dus ook tot behoud van de zondaren.

De dwalende broeder met liefde terugbrengen en hier op aarde reeds wijzen op de uiterste consequentie van zonde-volharding, nl. afsnijding van de gemeenschap met God, is het verheven doel van de Christelijke tucht.

De niet gereformeerden waren in Datheens dagen bang voor de gereformeerde opvatting van de tucht, zoals Calvin die in Genève gedemonstreerd had. Ze vreesden de invoering van een gereformeerd pausdom, en het heersen van de ene broeder over

¹⁷ Tot zover het citaat overgenomen door Dr. Ruys uit het werk van Dr. E. L. Rutgers: Calvijns invloed op de Reformatie in De Nederlanden.

de andere.

Tucht wordt van bovenaf uitgeoefend, doch niet, zoals de niet gereformeerden vreesden als de daad van een heerser over zijn onderdanen. Tucht is de zuiverste uiting van de dienende liefde des Heeren, Die geleerd heeft dat slechts hij kan heersen, die aller dienaar wil zijn. Feitelijk is de tucht naar gereformeerde opvatting een genadedienst die de een de ander bewijst en waarvan de plicht vaak uit liefdeloosheid wordt verzuimd.

Men spreekt wel van onderlinge tucht. De meesten uit Datheens dagen vonden die onderlinge tucht voldoende. Zij vreesden, als een kerkenraad naar vaste regels de censuur ging toepassen en uiteindelijk zelfs de bevoegdheid had een broeder of zuster uit te sluiten van de gemeenschap der kerk, de macht van dit lichaam te groot zou worden. Vooral daar in die dagen kerk en staat zo één waren, dat iemands maatschappelijke positie meestal gebroken was, als iemand kerkelijk werd afgesneden.

Verder meenden de tegenstanders van kerkelijke tucht dat het niet aanging iemand, die in zonde leefde het avondmaal te onthouden. Juist het avondmaal zou immers zo tot het geweten van de in zonde levende spreken, dat hij van zijn schadelijke weg terugkeren zou.

De tuchtstrijd begon aan de hogeschool te Heidelberg, de gereformeerde universiteit uit die dagen. Zekere George Wither, een Engels student, wilde de dokterstitel halen en verdedigde daartoe enkele stellingen in verband met een strengere kerkdiscipline, dan tot op dat moment gebruikelijk was.

Dit lokte krachtig verzet uit en bracht deze kwestie in het centrum der belangstelling.

Vooral Erastus, een geleerd doch zeer eerzuchtig man, stelde zich heftig tegen George Wither en de rechtzinnige professoren van Heidelberg. Erastus had grote aanhang en de twist in de Paltische kerken liep zo hoog, dat het nodig werd vreemde hulp te vragen om de strijd kwestie te beslechten.

Twee zeer bekende theologen werden in de zaak gemengd.

Vooreerst Theodorus Beza, hoogleraar in de godgeleerdheid te Genève. Groot vriend en bewonderaar van Calvijn. Hij was van oordeel dat de kerk onafhankelijk naast de staat moest kunnen bestaan en daartoe de beschikking moest hebben over kerkelijke tucht. Daarenboven stond hij het gevoel van Calvijn voor, dat de overheid de kerk te hulp moest komen en de halsstarrige ketteren door de burgerlijke rechter moesten worden gestraft. Van hem hadden dus de verwerpers van de kerkelijke tucht niet veel te hopen.

De andere was Heinrich Bullinger, het hoofd van de Zwitserse kerk, opvolger van Zwingli. Toen hij in de tuchtstrijd gemengd werd, was hij reeds zesenzestig jaren oud. Voordien had hij als zuiver rechtzinnig bekend gestaan en juist deze Bullinger koos de partij van Erastus.

Dit verdroot Datheen dermate dat hij een zeer ernstig schrijven tot de oude Bullinger richtte. Uit Datheens brief blijkt dat hij evenals indertijd te Frankfurt een ruim standpunt inneemt. Al het enghartige is Datheen vreemd. Hij heeft niets van een dweper. Wel neemt hij Bullinger zijn onstandvastigheid kwalijk. Hij waarschuwt hem zelfs, dat zijn invloed bij de Nederlandse kerken er onder lijden zal, als hij zich niet eens zuiver uitdrukt en de dwaling van Erastus verwerpt. Hij schrijft: „gij moet niet menen, dat we zo dwaas zijn dat we hier alles even streng geregeld willen zien als in de Geneefse kerk, of zoals Johannes á Lasco het heeft gedaan onder de ballingen in Engeland. Met twee dingen zijn we tevreden: dat de dienaren des Woords hun kudde kunnen onderscheiden en dat de Sacramenten niet ontwaard worden.”

Doch zelfs dit vond geen geopend oor bij de tegenstanders van de kerkelijke tucht. Men wilde van kerkelijke tucht niets weten. Erastus erkende geen zelfstandige kerk,

doch oordeelde de kerk ondergeschikt aan de staat. Van een kerkenraad, bekleed met luchtrecht, wilde hij niets weten.

Ogenschijnlijk kwam het gevoelen van Erastus dus de keurvorst in het gevlij. De keurvorst, als hoofd van de staat, zou volgens Erastus ook het hoofd der kerk moeten zijn. Het siert de vrome, zuiver gereformeerde Frederik III dat hij de partij van Datheen en de zijnen koos. In juli 1570 werd op last van de keurvorst de regeling van de gereformeerden ingevoerd.

De geschiedenis heeft geleerd dat de inrichting van de kerk een voortreffelijke bleek te zijn. Eveneens kwam in de kring van Erastus weldra aan het licht, dat hun afkeer van de tucht voorsproet uit een antichristelijke geest. Met meer dan een van haar voormannen liep het slecht af. Een ervan bleek tot zijn dood een overmatig drinker, een andere werd meerdere malen gevangen gezet en wederom een ander is naar de roomse kerk terug gegaan, waar hij zijn leven eindigde als jezuiet.

Datheen heeft hier getoond, dat hij het zuiver gereformeerde standpunt ook in kerkrechtelijke dingen voorstond.

Aan Bullinger schreef hij nog meerdere malen. Zelfs toen het besluit reeds gevallen was en dus Bullinger er niets meer aan veranderen kon, vermaande hij de oude grijze hervormer terug te keren van zijn dwaling. Datheen heeft eerbied voor zijn ouderdom en bestraft hem niet hardelijk, integendeel de toon van zijn brieven is vriendschappelijk, ja broederlijk.

Zo brak het jaar 1571 aan. Datheen was nog steeds hofprediker. Hij stond in hoog aanzien en genoot het vertrouwen en de vriendschap van zijn keurvorst en vorstin.

De toestand in de Nederlanden was zwarter dan ooit. Alva heerste onbepakt. Onder zijn schrikbewind zuchtte het vaderland.

In het laatst van het vorig jaar had een hevige vloed ontzettende verwoestingen aangebracht. De Allerheiligenvloed werd ze genoemd, omdat ze op 1 november woedde. Alleen in het noorden waren ruim 6.000 mensen omgekomen.

Datheen volgde met spanning al het gebeuren in Nederland. Want hoe goed hij het ook had en welk een hoge plaats hij ook innam, Datheen bleef zijn vaderland en daarin speciaal zijn vaderlandse kerk liefhebben.

In de meeste brieven van hem — o.a. in die aan Beza over de tuchtvraagstukken — wordt dan ook melding gemaakt van de droeve toestanden in zijn vaderland, maar veel tijd om daarover te tobben heeft Datheen niet gehad. Zijn leven was daartoe te bezet.

Er gebeurde weinig in het kerkelijk leven van die tijd, of Datheen werd om raad gevraagd. Toen het nog meer Nederlanders in het vaderland te bang werd en Keulen overstroomd werd door ballingen, wendde de Keulse predikant zich tot Datheen om raad. Geen moeilijkheid, geen geschil haast, of Datheen was de aangewezen man om bemiddelend op te treden, advies te geven of op andere wijze te helpen. En overal waar slechts kans was de gereformeerde beginselen te verdedigen, was Datheen present. Voorwaar een held in volle wapenrusting.

7. IN AANRAKING MET DE WEDERDOPERS

a. Tweeërlei wederdopers

In kort bestek iets over de wederdopers te schrijven zal steeds onvollediger blijven dan voor goed begrip van deze sekte nodig is. Toch zou het te veel plaats vergen hun geschiedenis hier breedvoerig te behandelen, terwijl we de persoon van Datheen in zijn twistgesprek met de wederdopers niet voldoende kunnen waarderen, als we geheel niets van deze sekte vermelden zouden.

Er zijn revolutionaire, communistische goddeloze dwepers onder de wederdopers geweest. Dat leert ons de geschiedenis duidelijk. Gruwelijke schandtonelen als naaktloperij, onzedelijke toestanden als veelwijverij, revolutionaire woelingen als onder Jan Mathijssen en Jan van Leiden in Munster, maken de wederdopers gehaat en veracht zowel bij de roomsen als bij de protestanten. Hun optreden getuigt maar al te vaak van wereldzin, dweepzucht en verstandsverbijstering.

En toch zijn er ook wederdopers, die niet onze verachting verdienen, dikwijls ons mededogen, ja soms een deernis, welke aan bewondering en eerbied grenst,¹⁸ waardig zijn. Vele van hen hebben echt bijbelse begrippen, zijn niet zo revolutionair gezind, tonen zich geheel anders dan hun fantastisch dwepende leiders.

Velen van hen sterven met een moed en gelatenheid waaraan wij geenszins onze hulde kunnen weigeren. Hun nagelaten brieven, geschreven in de kerker, vlak voor hun dood, vloeien over van een rotsvast geloofsvertrouwen.

Menno Simons is een van de goeden onder hen. Hij heeft met al de kracht van zijn persoonlijkheid gestreden tegen de uitpattingen en goddeloze uitingen van de andere leiders; tegen „de Munsterse gruwelen”, zoals hij ze noemde.

„Met vurige zuchten en tranen” heeft hij God gesmeekt hem de nodige wijsheid en vrijmoedigheid en een mannelijk gemoed te schenken om Gods Woord onvervalst te prediken en dus ook tegen de dwalingen van zijn sektegenoten op te treden.

Het verwonderd ons niet dat de anabaptisten of wederdopers ook in grote getale in de Nederduitse vluchtelingen-centra gevonden werden. Niet omdat, bij toenemende dwang en bloedige vervolging, meerdere wederdopers gingen vluchten. De meeste wederdopers vluchtten niet. Maar wel omdat er in de Duitse streken zelf veel wederdopers waren, van Nederlandse oorsprong, die zich bij de enkele uit Nederland gevluchte wederdopers aansloten. Deze steeds groeiende groep begon een gevaar voor de opbloei van de gereformeerde kerk te worden.

Toen de tuchtzaak naar genoegen in het keurvorstendom geregeld was, vatte Frederik III het plan op de zaak met de wederdopers in orde te maken.

We hebben hier een pracht voorbeeld van gereformeerde verdraagzaamheid. Zo iemand, dan was toch Frederik III bekend als een gereformeerd vorst. Zo iemand, dan stond toch Datheen aangeschreven als een volbloed Calvinist. Beiden zien in het groeiend getal wederdopers een belemmering voor de opbloei van hun beminde gereformeerde kerk. Beiden leven in een eeuw die geen verdraagzaamheid kent. Wat was nu eenvoudiger, dan dat Frederik III gewoonweg de wederdopers vervolgde. Al was het maar op dezelfde wijze als de hoogverlichte, zeer verdraagzame liberalen in de 19e eeuw in ons land de gereformeerden hebben gedaan.

Indien dat zo was geweest, zouden Datheen en zijn keurvorst verontschuldigen genoeg bij de hand hebben gehad, door alleen maar het verleden van deze sekte naar

¹⁸ B. ter Haar: Geschiedenis der kerkhervorming.

voren te brengen.

Evenwel de gereformeerden deden alzo niet. Ze zagen in de wederdopers een gevaar voor hun volk. Welnu, ten aanhore van heel het volk, zou in een openbaar twistgesprek de weder- doperse groep hun stellingen maar eens moeten verdedigen. Een twistgesprek moest maar eens uitmaken wie het goede bijbelse gevoelens voorstonden, de gereformeerden of de wederdopers.

Uit de manier waarop de keurvorst, naar advies van zijn hofprediker, dit twistgesprek regelde, blijkt overduidelijk dat hij de wederdopers een eerlijke kans wilde geven.

In de eerste plaats gaf de keurvorst bevel tot een vrij twistgesprek. In de tweede plaats stond hij de wederdopers toe van alle streken hun geleerdste en voortreffelijkste mannen te laten komen, die een „vrij-sterk en zeker geleide, zo te water als te land" van hem zouden verkrijgen. Vervolgens werd hun vanaf veertien dagen vóór, tot veertien dagen na het twistgesprek vrijheid gegeven ongehinderd door het keurvorstendom te reizen. Bovendien zou hij alle officieel afgevaardigden „met herberghe, spysse ende dranck ter nooddruft laten verzorgen".

Alzo zijn ook de wederdopers in Frankenthal ontvangen, beveiligd en onthaald. Laat ons dat nooit vergeten en te pas brengen als men ons gereformeerden verwijt onze onverdraagzaamheid en tirannieke bedilzucht.

b. De openingszitting

liet is in de namiddag van 28 mei 1570. Er heerst in het landelijk Frankenthal een grote drukte.

De keurvorst zelf is reeds in „in Onser Vlecken-Frankenthal" gearriveerd. In een van de zalen van het voormalig klooster Groot Frankenthal, ingericht voor het openbaar dispuut, zijn reeds de geleerde heren aanwezig, die elkaar zullen meten in het woordduel, dat op last van Zijn Doorluchtige gehouden zal worden.

Van heinde en ver zijn belangstellenden gekomen. Ze verdringen zich thans voor de grote ingang van het klooster, dat evenwel geen plaats genoeg biedt om allen te bevatten.

Een karos rijdt voor. De menigte maakt ruim baan. 't Is het rijtuig van de keurvorst, die met zijn gemachtigde Christoforus Ehem voor de deur van de ingang rijdt.

De kerkzaal is vol. Recht voor is de verhevenheid waarop de stoelen van Zijn Doorluchtigheid en Diens geheimraad gezet zijn. Aan weerszijden daarvan zijn zetels voor de „notarii ende de praeses" van het twistgesprek.

In drie groepen zitten de theologen in hun wijde tabbaarden, met de deftige bontkragen. De fluwelen mutsjes hebben ze afgezet en ze zijn eerbiedig opgerezen van hun stijve zetels nu de aankomst van de vorst is gemeld.

Voorafgegaan door een lakei, en gevolgd door de edele Heer Ehem, schrijdt de Hooggeboren vorst door de kerk en neemt onder plechtige stilte plaats op de voor hem gereserveerde zetel.

Het is twee uren na de middag. Door de hoge ramen sprankelt vriendelijk het licht van de meizon. Een der „notarii", die rechts van de vorstelijke zetel zit, ritselt even met een van de zware vellen papier, waarop hij de openingswoorden wil noteren. Doch, als de geheimraad van de vorst opstaat, zijn sierlijk fluwelen mantel terugslaat, zodat zijn hand met het kunstig beschreven welkomstwoord vrij komt, valt een tastbare stilte onder allen.

Namens de keurvorst leest Christoffel Ehem een begroetingsrede voor, waarin bij nog eens kortelijk releveert de bedoeling, die bij de keurvorst voorgezeten heeft om dit convent bijeen te roepen.

Daarna maakt hij een sierlijke buiging voor de jonge hofprediker Petrus Datheen,

waarmee de wereldlijke overheid de leiding van het convent in handen van de kerk geeft.

De welsprekende Datheen neemt het woord. Zijn krachtige stem, waarmee hij te Poperingen eens 15.000 mensen aansprak, klinkt in de aanvang bescheiden, doch zwelt voortdurend aan en davert bijwijlen door de hem zo welbekende kerkgewelven. „Doorluchtige, hooggeboren keurvorst,”¹⁹ zegt hij. „Genadige heer, wij hebben onderdanig aangehoord en vernomen wat uw keurvorstelijke genade ons heeft laten voordragen en danken eerstelijk God, dat Hij uw keurvorstelijke genade een zodanig gemoed gegeven heeft, dat zij over de middelen om schadelijke scheuringen en onenigheden uit de Gemeente Gods weg te nemen, ijverig heeft nagedacht.

Wij bidden God, door Jezus Christus, dat Hij het aangevangen werk alzo uitvoere, dat de eer Zijns Goddelijken naams, de opbouw der kerken en de zaligheid der toehoorders daarvoor gezocht en bevorderd worde.

En gelijk in het vertoog vermeld is, weten wij ons wel indachtig te maken, dat even gelijk de christelijke kerk door vrede, liefde en enigheid geplant en opgebouwd is geworden, evenzo om het tegendeel te bewerken de Satan niet aflaat de stichting derzelve door twist en scheuring te verhinderen. Zulks bewijst niet alleen Lukas in de Handelingen der Apostelen, maar ook Paulus in zijn brieven.

Daarom danken wij God, dat deze dag is gesteld, om zodanige scheuringen af te snijden. En zoveel als ons persoonlijk aangaat,²⁰ willen wij naar de inhoud *des Edicts en des Vertoogs* in deze zaak, niet alleen in de vreze Gods een aanvang maken, maar ook dezelve behoorlijk bijblijven en verwachten, met deze hoop, dat de anderen zich op gelijke manier ook gedragen en zich met ons van de artikelen uit Gods Woord christelijk en vriendelijk verstaan zullen, opdat alzo de waarheid te voorschijn kome en de gewenste eenheid verkregen worde.

En zij zullen zich alzo ook veel minder bezwaren, naar de Heilige Schrift van alle christenen, doch inzonderheid van hen, die zich onderwinden anderen te leren en te vermanen, eist en hebben wil dat zij niet alleen prediken en leren, maar ook rekenschap en antwoord geven zullen, aan degenen, die dit van hen begeren.

Indien nu de aanwezigen niets hebben in te brengen, zo willen wij onze besprekingen aanvangen met de aanroeping des Goddelijken Naams".

Even wacht Datheen. Zie, daar rijst een van de zeventien wederdoperse afgevaardigden van zijn zetel.

Het is de geleerde Thiebold Winter. Namens zijn medeafgevaardigden verklaart hij zich volkomen aan te sluiten bij de woorden door Datheen gesproken.

Daarna gaat Datheen voor in gebed en de eerste zitting van het colloquium (gesprek) vangt aan. De resultaten van dit zo loffelijk ingezet twistgesprek zijn evenals van de meeste, zo niet van alle twistgesprekken, zeer gering geweest.

Het zou dan ook in de levensschets van Datheen gevoegelijk gemist kunnen worden, als het niet een duidelijk beeld van Datheen karakter gaf.

c. **Weinig resultaat**

Dat Datheen de zuiver gereformeerde beginselen tegenover de wederdopers voorstond, behoeft niet betoogd. Dat hij ongeveer geheel alleen als vertegenwoordiger van de gereformeerde beginselen is opgetreden,²¹ getuigt wel van het groot

¹⁹ Deze rede is door Caspar van der Heyden in de protocollen (notulen) der besprekingen, door mij in het hedendaags Nederlands gezet uit het werk van Dr. Ruys.

²⁰ Datheen spreekt namens zijn mede-afgevaardigden: Colonius, Faber en Eubuleus.

²¹ De andere gereformeerden: Colonius, Faber en Eubulens hebben slechts een ondergeschikte rol gespeeld.

vertrouwen dat men in zijn zuiverheid van beginsel en in zijn uitgebreide kennis had, maar iets anders is voor ons op het moment belangrijker.

Dat andere is de houding van Datheen. Datheen openbaart zich niet als een trots afwijzer van andere overtuiging. Integendeel! Ieder, die kennis neemt van de notulen van dit twistgesprek, zal volmondig moeten toegeven, dat Datheen op argumenterende wijze gesproken heeft. Verder valt het op dat hij op zeer vriendelijke wijze tot zijn tegenstanders spreekt. Laat nu niemand zeggen dat dit ook niet meer dan een staaltje van burgerlijk fatsoen is. Wij zouden dan terstond daartegen in kunnen brengen dat de staalkaart van burgerlijk fatsoen, als andersdenkenden tegen de gereformeerden optreden, menigmaal niet rijk gesorteerd is. Het is leerzaam de humane houding van deze Calvinist tegenover zijn tegenstanders eens te vergelijken met de houding van veel anderen in 's lands historie als het tegen de gereformeerden gaat. Natuurlijk zijn er in dit laatste geval ook gunstige uitzonderingen.

Verder valt in de notulen op het grote geduld dat Petrus Datheen aan de dag gelegd heeft.

De wederdopers putten zich uit in spitsvondigheden en ontwijken telkens rechtstreekse antwoorden. Ze doen dat op een wijze, die iemand met minder zelfbeheersing dan Datheen, zijn geduld had doen verliezen.

Datheen blijft evenwel steeds dezelfde voorkomende, zij het dan zeer handige debater. Uit dit twistgesprek leren we in Datheen een mens kennen, die onze bewondering ten volle waard is. Hier staat Datheen op het toppunt van zijn leven. Zonder onderscheid zijn alle kenners van dit deel der historie het er over eens, dat Datheen hier toont naast grote kennis en helder inzicht in de gereformeerde beginselen, een man van takt en fijne beschaving te zijn.

Dit mag niet vergeten worden.

Wij zullen genoodzaakt zijn enkele donkere bladzijden in het levensboek van de grote reformator op te slaan. We zullen dat zo eerlijk en objectief mogelijk doen, maar eisen nu het recht op, de volle stralenbundel van onze sympathie te richten op Datheen, de geleerde prediker van de keurvorst, de humane verdediger van de gereformeerde beginselen, de beheerste, steeds de goede toon bewarende debater en de vriendelijk beheerste mens. Ook nu laten bestek noch strekking van dit werk toe, uit het 640 pagina's grote protocol en de besprekingen bij dit twistgesprek gevoerd, Datheen ten voeten uit te tekenen.

Zo werd dit een der weinige godsdienstige twistgesprekken, dat niet ontaard is in bitter twistgeding. Evenwel bracht het de beide partijen niet nader tot elkaar. Ieder bleef op zijn stuk staan.

De keurvorst stond aan de wederdopers toe, in zijn rechtsgebied te blijven wonen als vreedzame burgers, maar hun leraars moesten zich van prediken en dopen onthouden.

Ook deze bepaling steekt gunstig af bij de meeste beslissingen uit die tijd. Meer kan de keurvorst niet toestaan, want meer liet hem zijn Gereformeerd beginsel niet toe.

Ieder, die geen vreemdeling in het Jeruzalem der kerkgeschiedenis is, weet dat er in Emden omstreeks de tijd, waartoe ons verhaal thans gevorderd is, een belangrijke synode is gehouden. Hoe belangrijk ook de synode te Emden, van 5 tot 13 oktober 1571 gehouden, is geweest voor onze kerk en hoe veel haar geschiedenis er toe zou bijdragen een juist beeld te geven van de tijd, waarin Datheen leefde, we gaan op de handelingen van de synode niet in, omdat Datheen daarin slechts een gering aandeel heeft gehad. Aan de voorbereiding heeft hij wel ijverig aandeel gehad.

Keulens kerk, in moeite gekomen over de afvaardiging, wendt zich dan ook vóór de synode tot Datheen om raad. Men is er immers van overtuigd, in alle Nederduitse

kerken, dat Datheen de man is, tot wie men om raad en hulp gaat in kerkelijke aangelegenheden.

Keulens moeiten staan buiten ons verhaal. Wij memoreren dit slechts om ten overvloede te onderstrepen hoe hoog Datheen in eer en aanzien stond in onze kerken, voor hij voor de tweede keer naar Nederland ging, om daar om des gewetens wil en door eigen onvoorzichtigheid met schande overladen te worden.

8. TOEN DE DAGERAAD OPGING

a. Eendracht maakt macht

Terwijl al deze gebeurtenissen in de Nederduitse vluchtelingenkerken plaats grepen, lag Nederland zelf, dieper dan ooit gebukt onder de ijzeren hertog.

Geweldig groot was het aantal personen dat Nederland verlaten had. Met de vervolgdgen om het geloof, die als ordelijke emigranten in het buitenland zich als vluchtelingenkerken geopenbaard hadden, maakten we reeds vanaf de aanvang van ons verhaal kennis.

Doch Emden, om met „d'herberghe der kercke Christi" te beginnen kende wel een ander type Nederlanders, die het vaderland verlaten hadden.

Na de mislukte aanslag van Hendrik van Brederode in 1567 waren vele edelen naar Emden gevlucht. Hun was op vele manieren de grond in het vaderland te warm onder de voet. En niet in de allereerste plaats was de godsdienstvervolging daar de oorzaak van. Deze edelen vormden in Emden, zo'n ruwe, tuchteloze bende dat zij het de „consistorie" der kerke zelf maar lastig maakten.

„De gulden Fonteyne" te Emden was de geuzenherberg, waar drinkgelagen werden aangericht tot middernacht en brallende dronkemanspraat weerklonk. Deze „edelen" wisten hun tijd niet beter to besteden dan te tieren en te razen tegen de regering en de roomse kerk.

Verder kreeg Emden van tijd tot tijd tot gast de ruwe groep der watergeuzen, die grotendeels bestond uit het uitvaagsel der maatschappij. Deze mensen hadden niets, maar dan ook niets uitstaande met de vervolgdde kerk des Heeren. Integendeel, zij hebben de zaak van de kerk Gods schade gedaan. Nog in het begin van 1572 moest de kerkenraad iemand van het avondmaal weren, die te veel met de vrijbuiters omging. Zo stonden de watergeuzen en de „Edelen" in Gods kerk bekend. Om de religie bekommerden zij zich niet. Het was niet de liefde tot Christus, maar de haat tegen Alva, die hen saambond. Het ging hun niet om de zuivere prediking des woords, maar om ongebreidelde vrijheid.

Het zijn twee stromingen geweest, die zich in de Nederlanden tegen Spanje hebben gericht. De zuiver religieuze eerst en de politiek-materiële later. Tot de politieke tegenstanders van het Spaanse regiem behoorden vele vroede en ernstige mannen, die niet op een lijn gesteld kunnen worden met de beruchte watergeuzen en Edelen, doch ook niet behoorden tot degenen, die om Gods wil de krijg waagden.

Twee beginselen gaven kracht aan het verzet tegen Spanjes dwinglandij. Het hoge geestelijk beginsel der zuivere begeerte, God naar Zijn woord te dienen en het beginsel dat als ideaal heeft aardse vrijheid en wereldse voorspoed.

De Calvinisten hadden al vanaf 1566 verzet geboden, pas na zes jaren zal de andere groep zich bij de Calvinisten voegen.

Het percentage van de Calvinisten was in ons land steeds, ook toen, ontstellend klein. Amper één tiende van de bevolking behoorde er toe. Het was de onverstandige politiek van Alva, die de beide stromingen ineen deed vloeien tot een vloedgolf, die niet te keren was. Juister gezegd: het was God, die Alva met zodanige verblindheid sloeg, dat hij zelf de bedding groef waardoor de beide stromen te samen verder zouden stromen. Alva trad op tegen rooms en onrooms met dezelfde tirannieke gestrengheid.

Alva raakte niet alleen het geweten, maar ook de beurs van de Nederlanders aan en dat tegelijkertijd. Alva heeft de resultante onderschat van de beide krachten, die hij tegen

zich verbond.

b. Successen

1 April 1572 was de geboortedag van het grote algemene verzet tegen Alva. Als een heldere klaroenstoot schalde het succes van de watergeuzen door ons land en riep overal, eerst in Vlissingen en Enkhuizen, toen in meerdere steden van Holland, Zeeland en de andere provincies, de geest van zelfbewustzijn wakker.

De dreun van de val van de Waterpoort in Den Briel riep Nederland op tot het besef dat het iets vermocht. Het „dat kunt gij niet" klonk krachtiger en vastberadener dan ooit uit de verschillende lagen van het Nederlandse volk. Prins Willem van Oranje had voor het jaar 1572 een groots plan ontworpen. Hij zou zelf met een leger in Brabant vallen. Zijn broer Lodewijk zou met steun van de Hugenoten vanuit het zuiden hem te hulp snellen. De emigranten uit Duitsland met de geuzen zouden zich meester maken van het bewind van veel Hollandse steden en de watergeuzen zouden een stad aan de kust bezetten.

Op schitterende wijze liep dit plan van stapel.

Gaan we slechts even de gebeurtenissen in 1572 na, zoals Groen ze ons verhaalt:

1 April, de watergeuzen nemen Den Briel.

6 April, Vlissingen kiest de zijde van de prins.

Mei, Enkhuizen kiest de zijde van de prins.

24 Mei, Lodewijk neemt Bergen in Henegouwen in.

Juni. De Zeeuwen winnen de eerste zeeslag tegen de Spanjaarden. Ze verslaan Medina Celi, die om Alva op te volgen naar ons land kwam. Juni en juli. Veel emigranten keren terug. Veel steden verklaren zich voor de prins.

Augustus. De prins verschijnt met 14.000 man voetvolk en 6.000 ruiters (geldgebrek noopte hem te wachten).

Holland, Zeeland, Gelderland, Friesland en Overijssel scharen zich bijna geheel aan de zijde van de prins.

De prins overmeestert Roermond, Leuven en Diest en noodzaakt aldus de hertog, die Bergen belegert, op te breken.

Vlaanderen staat klaar zich geheel hij de prins te voegen. Frankrijk, Engeland en de Duitse vorsten staan Maar om met de prins een verbond te sluiten.

En dan ...

c. Beproeving

„Maer de Heer van hierboven,

Die alle dinck regeert,

Diemen altyt moet loven

En heeftet niet begheert."

Want 24 augustus zette onder alle successen van de grote Oranje, voorlopig een bloedrode streep.

De Bartholomeüs-nacht daalde en werd een bloedbruiloft, die aan 28.000 gereformeerden in Frankrijk het leven kostte.

Laat dat getal niet onopgemerkt voorbijgaan. 28.000, d.w.z. dat er gedurende een jaar aaneen iedere dag ruim 75 mensen worden gedood. En dat gebeurde in één nacht. Het is duidelijk, dat satan zelf in het strijdperk is getreden om de trouweloze bent der moordenaars aan te voeren om alzo de triomfantelijke opgang van het protestantisme te stuiten.

Spanje vierde feest; de paus liet een Te Deum zingen. Engeland en Duitsland trokken zich terug van de zaak der Nederlanden.

De prins werd van allen verlaten. Het was duidelijk dat het „de wil des Heeren" nog niet was.

Geen bondgenoot zal Nederland redden, alleen Nederlands God, die De prins er toe brengt in dit uur van gevaar het mannenwoord te schrijven:

„Ik bid u, aanschouw hoe de boosheid der mensen Gods grote genade tracht tegen te werken. Hij doet alles uitlopen op de verheerlijking van Zijn heilige Naam. Ik ga, met Zijn hulp naar Holland en Zeeland, om te zien wat het Hem behagen zal te doen. Ik zal er de zaken mee staande houden, zolang ik kan; ik heb vast besloten er de dood te verwachten."

DRUKKE JAREN

a. In Nederland

Het was in dit diep droeve moment, in dit ogenblik waarop de toekomst zwarter scheen, dan ooit te voren, dat Datheen zich naar de Nederlanden begaf, om de prins van Oranje bij te staan.

Hij deed het op diens verzoek. Dat verzoek was in april tot hem gericht. In de tijd dus, dat de zaak van de Nederlanden en de prins in het teken van de opgaande dageraad stonden.

Toen de grauwe schaduw van de dreigende nacht daalde, kwam Datheen. Het verzoek zelf bewees ongetwijfeld dat de prins Datheen hogelijk waardeerde. Datheen en Oranje hadden immers reeds tegenover elkaar gestaan als typisch vertegenwoordigers van tweeërlei beginsel. Dat Oranje niettemin de Calvinist Datheen verzocht, ja hem in de eerste plaats, om naar de Nederlanden te komen, opdat hij profijt zou kunnen trekken van diens organiserend talent, bewijst wel ten volle welk een groot man Datheen was, evenals het ook duidelijk aantoonde het hoge karakter van Oranje.

Frederik III gaf Datheen verlof om in dienst van de prins te treden en de prins benoemde hem tot „raad en commissaris".

De prins gaf hem volmacht in zijn naam goede orde te stellen „op sake, zoewel der Religie als ander politicque angaende."

Terstond wendde hij zich tot de Staten van Holland, die hem als hulp bij zijn arbeid ter zijde stelden de burgemeesters en verdere regeringspersonen van de verschillende steden.

Daarna begon hij zijn tocht door Holland en Zeeland.

Het duizelt ons als we ons indenken wat er alzo in de vrijgeworden steden en gewesten van ons vaderland te doen was.

De rooms-katholieke kerk was zodanig samengeweven met ons volksleven in al zijn geledingen, dat er heel gemakkelijk een chaotische verwarring had kunnen ontstaan, toen deze kerk van haar rechten beroofd werd.

Kerken en kloosters hadden grote bronnen van inkomsten, die o.m. gebruikt werden voor de bezoldiging van de geestelijken, maar waaruit ook b.v. de scholen werden onderhouden en voor een niet gering deel de kosten der armverzorging werd gedekt.

Alle kerken moesten van de beelden worden gezuiverd, monnikenorden werden ontbonden, kloosters ontruimd. Voor dit moeilijke werk was wel een man met ervaring, met helder verstand en van beheerst karakter nodig.

Het eerst trad Datheen in Zierikzee op, daarna te Delft, terwijl hij natuurlijk nog in veel andere steden van ons land als gevolmachtigde van de prins is opgetreden.

In het begin van 1573 moest Datheen weer naar Heidelberg, waar hij in dienst van de keurvorst nog een bezoek te Zurich bij de oude Bullinger aflegde. In de nazomer van 1573 vertrok Datheen weer naar Holland. Uit de correspondentie, die de drie broers

Willem, Jan en Lodewijk van Nassau in die jaren gevoerd hebben, blijkt overduidelijk hoe hoog Datheen in de gunst van die vorsten stond en dat hij zodanig hun volle vertrouwen genoot, dat hij zelfs ingewijd was in het geheimschrift, dat de Nassauers er onderling op nahielden.

Overall in Holland werd Datheen met eer ontvangen als de aanzienlijke vriend en raadsman van verschillende vorsten. Vooral ook de stad Dordrecht achtte zich zeer vereerd de grote Datheen binnen haar muren te ontvangen.

Hij was daar gast van de weleerwaarde heer Christiaan Sinapius Venlo, de predikant van de hervormden. Deze bewoonde een deel van het klooster der „Grauwe Zusters" en verkreeg van de magistraat een toelage tot onderhoud van de prinselijke „raad en commissaris". Ook richtte de magistraat een deftige maaltijd aan, waaraan schouten, burgemeesters en enige raadsleden mede aanzaten en die meer dan f 100,— kostte.²² Bovendien ontving Datheen nog „acht stopen wijns ten geschenke". Voorwaar een vorstelijke ontvangst. Volgens dr. Ruys werd deze maaltijd gehouden ten huize van Matheus Ghertsz waert in Cranenhorch.²³

Overig werkte Datheen nog geruime tijd voort aan de reorganisatie van de kerk in Nederland. Overall vond hij burgemeesters en schouten evenals predikanten en ouderlingen bereidwillig tot zijn dienst.

Willem van Oranje trad ongeveer in deze tijd toe tot de gereformeerde kerk. Er wordt beweerd dat dit overgaan van de prins tot de gereformeerde kerk een schijnvertoning is geweest. Hij zou n.l. heel zijn leven door, zijn godsdienstige overtuiging verwisseld hebben, naarmate de politieke omstandigheden dit eisten.

Een schijn van waarheid zit er in die gedachten. Luthers opgevoed, werd hij, met medewerking van zijn ouders, op 11- jarige leeftijd rooms ter wille van de erfenis van René van Chalons. Hij bleef rooms zolang hij een rol aan het Brusselse hof te spelen had. In de dagen toen hij dong naar de hand van Anna van Saksen en tevens naar het bondgenootschap der Evangelisch-lutherse vorsten, werd hij Luthers, terwijl hij terzelfder tijd voor de paus getuigde goed rooms-katholiek te zijn. Tijdens zijn lutherse periode werkt hij de Calvinisten zelfs tegen, doch toen hem bleek dat het doortastend deel der Nederlanden, waarmee hij de strijd tegen Spanje winnen zou, bestond uit Calvinisten, sloot hij zich ook hij de gereformeerde kerk aan.

Er zit in deze gelijktijdigheid van veranderde politieke constellatie en het veranderen van Oranjes geloofsovertuiging wel iets bedenkelijke. Het is de verdienste van Dr. A. A. van Schelven, dat hij ons duidelijk maakt, dat waarschijnlijk grote ondeskundigheid op theologisch gebied, de prins zo gemakkelijk van godsdienstige overtuiging deed veranderen. De prins richtte zich in zijn geloofsleven zeer gemakkelijk naar de figuren uit zijn omgeving.

Indien Oranje werkelijk bewust uit politieke overwegingen gehandeld had met het telkens verwisselen van kerkelijke overtuiging, dan was hij een huichelaar geweest. En dat durven wij niet te zeggen van een man, die ons niet alleen zulke schone woorden van innige vroomheid heeft nagelaten, maar bovenal, die metterdaad getoond heeft uit zijn christelijk geloof te leven en er in durfde sterven.

Oranje was geen theoloog en miste voldoende inzicht en zelfstandigheid op kerkelijk gebied. Vandaar dat hij zich richtte naar de figuren in zijn omgeving. Toen hij met de Calvinisten ten laatste alleen overbleef om met hen de kamp op leven en dood te wagen, werd hij ook Calvinist. Vast en zeker heeft het kloek optreden van Datheen, maar veel meer nog het illustere voorbeeld van de grote Caspar de Coligny, die in de

²² Q. Jansen. Petrus Dathenus. f 100,— van toen is natuurlijk veel meer dan 100,— van nu.

²³ Dit citeert Ruys uit Kerkelijk Dordrecht van G. D. J. Schotel.

Bartholomeüsnacht om het leven is gekomen, grote invloed gehad op het overgaan van de prins tot de Calvinistische leer. Bij dit alles moeten wij goed vastleggen dat Oranje nooit of te nimmer de Gereformeerde beginselen op staatkundig gebied ten volle heeft omhelsd, laat staan heeft toegepast. Zoals we reeds eerder opmerkten is Oranje voor het streng doorvoeren der gereformeerde principia teruggedeinsd.²⁴ Hij was in ieder geval meer Frans gereformeerd dan Nederduits gereformeerd.

b. Naar Engeland

Na zijn overgang tot het Calvinisme heeft Oranje getracht Datheen vast aan zich te binden, maar de keurvorst, wiens hofprediker Datheen nog altijd was, stond Datheen niet af, omdat hij zelf zijn diensten nodig had voor een geheime zending naar Engeland.

Wij geloven niet dat er iets buiten Gods wil plaats vindt; wij weten dat Hij met ieder gebeuren Zijn wijze bedoelingen heeft. Daarom aarzelen wij te zeggen: jammer, dat dit is gebeurd. Het is de wil Gods geweest, dat Oranje Datheen niet naast zich heeft gekregen. Maar menselijkerwijs gesproken is het jammer, dat de keurvorst Datheen niet heeft afgestaan aan de prins. Opnieuw menselijkerwijs gesproken was dan het verloop van de historie een heel andere geworden. Hoe het zij, Datheen ging voor de keurvorst in het laatst van november naar Engeland.

De reis naar Engeland heeft ongetwijfeld bij Datheen oude herinneringen wakker geroepen. Welk een tijd had hij daar doorleefd. Gevlucht uit Vlaanderen, liefdevol opgenomen in de kring der broeders van de gemeente in Londen, tijdens de regering van de wereldlijke Hendrik VIII. Daar had hij à Lasco ontmoet en Micron en de dichter Jan Uitenhove. Daar had hij Benedicta ontmoet, met wie hij nu reeds ruim twintig jaren was gehuwd.

Daar had hij gesidderd onder het bewind van de beruchte Maria de Bloedige. Nu was in Engeland de toestand geheel veranderd. De protestante Elizabeth regeerde en Datheen, die eens als vluchteling Englands bodem had moeten verlaten, keerde als voornaam gezant aan het koninklijk paleis terug.

Als eenvoudig drukker had hij ruim twintig jaar geleden in Londen gewerkt, nu ging hij namens de keurvorst onderhandelen met koningin Elizabeth. Een uiterst gewichtige zending vervulde Datheen. Hij was zelf ook van het belang van zijn missie overtuigd, wat heel duidelijk blijkt uit de voortvarendheid, die hij betracht en de ijver, die hij aan de dag legt. Trouwens, de zaak waarover het ging, was niet van ondergeschikt belang. Namens de Duitse vorsten en de consistories van Holland ging Datheen de soevereiniteit der Nederlanden Elizabeth aanbieden. Op deze geheel en al de vaderlandse historie betreffende kwestie, gaan wij hier niet verder in.

Datheen heeft in Engeland vriendschappelijke omgang gehad met de aartsbisschop²⁵ van Canterbury Mattheus Parker, waarvan hij ter herinnering een waardevol geschenk ontving. Zelf heeft hij de bisschop een munt niet de beeltenis van Frederik III aangeboden, waarmee de leider van de Engelse kerk zeer ingenomen was. Deze dankte hem in een vriendelijk schrijven, waarin hij hem toewenst dat God zijn pogingen, waarvoor hij in Engeland kwam, zegenen zal.

Enig succes heeft de reis naar Engeland niet opgeleverd. Elizabeth was geen koningin, die uit liefde voor het protestants beginsel iets wezenlijks voor ons land over had. Het was iemand, die op uiterst politieke wijze steeds eigen voordeel op het oog had.

²⁴ A. A. v. Schelven. Willem van Oranje's geloof en godsdienst-politiek, blz. 25.

²⁵ Deze titel brenge geen verwarring. Deze bisschop was het hoofd der Engelse protestantse kerk. De titel doet in deze niets.

Haar belang was het enige richtsnoer voor haar gedrag tegenover de Nederlanden.²⁶ Haar houding was dubbelzinnig. Na het verliezen van de slag op de Mookerheide hernieuwde zij zelfs de eens aangegane verbintenissen met Spanje.

c. Terug naar de Palts

Begin 1574 is Datheen weer in Nederland terug. Veel is daar de laatste tijd gebeurd. Zutphen, Naarden en Haarlem waren uitgemoord door onmenselijk wrede Spanjaarden onder aanvoering van Alva's zoon, Frederik. De moed der gereformeerden was gezakt. In bange vertwijfeling vroegen ze de prins of deze een verbond gesloten had met een machtig vorst, daar ze anders beter deze ongelijke kamp konden opgeven. Het is hierop dat Oranje geantwoord heeft: „... dat, alear wij ooit deze zaak en de beschermenis van de christenen en andere verdrukten in dezen lande aangevangen hebben, hebben wij met de alleropperste Potentaat der Potentaten alzulken vasten verbond hebben gemaakt dat wij geheel verzekerd zijn dat wij en al degenen, die daarop vastelijk betrouwen, door Zijne geweldige en machtige hand ten leste nog ontzet zullen worden, spijt alle Zijne en onze vijanden; zonder dat wij middelertijd enige andere middelen die ons de Heer der heirscharen toegeschikt heeft, hebben of als nog willen laten voorbijgaan.”

Nadeze donkere tijd is wederom het licht doorgebroken. In Alkmaar begon de victorie; de slag op de Zuiderzee en bij Roemerswaal werden gewonnen. Middelburg gaf zich aan de prins over, zodat deze nu geheel Walcheren had en meester ter zee was.

Maar voor Leiden bleef de Spanjaard in taai volharden het beleg slaan. Reeds van november 1573 af was de stad ingesloten en nog was er geen uitzicht op redding. Graaf Lodewijk en Hertog Christoffel van de Palts verzamelden een leger om Brabant binnen te vallen.

Eén overwinning door de volmaakste ridder van Europa (Graaf Lodewijk van Nassau.) behaald, zou heel Brabant de zijde van de prins doen kiezen.

Datheen hielp mee deze tocht voor te bereiden, maar 4 april moest hij Mook verlaten om zich naar Frankfurt te begeven. Wonderlijke bestie ring Gods.

Tien dagen later werd heel het leger van Lodewijk verslagen door de Spanjaard. Lodewijk en Hendrik van Nassau sneuvelen, Hertog Christoffel ook. Van heel het stout opgezette plan kwam niets. Diepe droefheid vervult de harten van prins Willem van de keurvorst. „Van droefheid weet ik nauwelijks wat ik doe”, klaagde Oranje om evenwel daarna met christelijke onderwerping en kinderlijk geloofsvertrouwen te zeggen: „En desniettemin moeten wij ons altijd schikken in den wille Gods.”

d. „Als Dathenus hier zal willen komen”

Het is in het begin van september 1574.

Willem van Oranje zit in zijn werkkamer in Het Prinsenhof te Delft. Zijn houding is lusteloos en vermoeid. Zwaar drukt de zorg van het gebeuren hem neer. In Leiden stijgt de nood met de dag. Het fijn intelligent gelaat van de prins blijft onbeweeglijk en strak. Zijn ogen zijn gericht op het flakkeren van een van de kaarsen in de lichter. De andere kaars brandt stil en helder, zich kalm verterend in zacht gelig licht. De ogen van de prins zien het kaarslicht niet. Ze zien graaf Adolf, die gebleven is in Friesland in de slag, ze zien Lodewijk en Hendrik, wiens lijken zelfs op het slagveld niet te herkennen waren; ze zien de stille sterke gelaatstrekken van zijn moeder, die nog op

²⁶ Dr. C. D. Th. Bussemaker. De afscheiding der Waalse Gewesten van de Generale Unie, blz. 69.

de oude Dillenburg woont en de herinneringen aan haar lieve zonen verwerkt tot een heilige smart, die haar nader brengt bij haar hemelse Vader.

Oranjes hand strijkt over zijn voorhoofd en even beeft om zijn mond een trek van wreveld om de tragedie van zijn geslacht. Waartoe is dit alles zo gekomen? Waartoe is zoveel mislukt? Waartoe is het zo telkens de wil des Heeren de weg dieper en duisterder te maken?

Hoe is alles in de war. De glorie van 1572 is zo onheilspellend in duisternis ondergegaan. Overal rond hem openbaart zich de geest van vertwijfeling. De vogelaar Requesens, van zoveel diplomatisch aanleg dan de ijzeren hertog, lokt hele volksgroepen van hem af.

De tiende penning is opgeheven. Algemene amnestie is afgekondigd. De Koninklijke hand der verzoening wordt de roomsen vriendelijk toegestoken. Slechts de Calvinisten blijven op hun post. Die alleen zullen nooit prijsgeven hun ideaal. Doch ook daar openbaart zich allerwegen de wanhoop. Alle bondgenootschappen bleken onbestand tegen deze tegenslag. Oranje staat in dit beslissend moment met zijn Calvinisten alleen.

Ver achter 't gelig kaarslicht doemt een gestalte op. Een sterke eerbiedwaardige gestalte, gehuld in de deftige tabbaard van de theologen. Een man in de kracht van zijn leven. Een Calvinist onder de Calvinisten. Het is Petrus Datheen. Weer strijkt Oranjes hand over het voorhoofd en dieper peinst zijn blik. Zulke mannen heeft hij nodig. Zulke fiere onbuigzame naturen, zulke sterke onverzettelijke karakters. Die man kan zijn Nederlandse broeders inspireren.

Achter Datheen rijst een andere figuur voor het geestesoog van de prins. 't Is Graaf Jan van Nassau. Met hem de enig overgeblevene van de vijf Nederlandse Makkabeeën. De eenvoudigste, de Godvrezendste misschien ook. De man, van wie de vermaning is: het zijn waarlijk dingen, waarbij aanhoudend gebed en ijverige voorziening onmisbaar zijn. Nu trilt een glimlach over het gelaat van de prins. Er komt beweging in zijn gestalte. Bedachtzaam zoekt hij een ganzenveder en spreidt hij een groot zwaar blad papier voor zich op een donkere eiken tafel.

Hij schrijft aan Jan. Hij stort zijn hart uit, maar niet ten volle. Hij is een man, die zich altijd en overal bedwingt en steeds in gesprek en brief de beminlijke toon bewaart. „Si Dathenus vouldra viniicci ...” schrijft hij. „Als Dathenus hier zal willen komen zal het mij aangenaam zijn, ofschoon ik weinig middel heb om hem een grote bezoldiging te geven. Hij kan u melden welk traktement hij zou verlangen.”

De ogen van de prins herkrijgen al schrijvend hun spreekwoordelijk geworden vrolijke glans. Och, hij is nog niet alleen. Als dit nu gebeurt. Als Datheen zijn vaderland zo lief heeft, dat hij de goede veilige betrekking bij de keurvorst verlaat en voor goed in zijn dienst treedt, dan ... De prins voltooit zijn brief, belt zijn kamerdienaar en begeeft zich ter ruste.

Het is stil in Delft, maar slechts enkele mijlen noordelijk vecht een stad voor zijn leven. Leiden, de sleutel van de Hollanden. Valt Leiden, dan valt Holland. Als Datheen komt, naast hem, denkt Oranje, dan ...

d. Datheen blijft in de Palts

Maar Datheen kwam niet. Datheen bedankte. Datheen zat midden in allerlei opdrachten van de keurvorst. Datheen was gewikkeld in nieuwe voorbereidingen voor een nieuw twistgesprek tussen Luthers en Calvinisten. Datheen beseft niet wat zijn weigering voor de Oranjeprins was.

Ter Haar veronderstelt dat deze weigering misschien de eerste aanleiding is geweest tot de latere twist tussen Oranje en Datheen. Maar dan kent Ter Haar, Oranje niet.

Daar stond Oranje te hoog voor (Zie Ruys, blz. 116.). Trouwens, deze gedachte is in strijd met het verder verloop van de historie. We zullen zien dat de prins na deze poging nogmaals een poging doet om Datheen vast aan de zaak van Nederland te binden. Gedurende het najaar van 1574 heeft de vrijwel onvruchtbare arbeid voor het twistgesprek al de tijd van Datheen in beslag genomen. Wij kunnen niet nalaten te vragen: Waarom is het toch zo gegaan dat Datheen niet naar Willem van Oranje ging. Hoe geheel anders zou dan het verloop van zijn en Oranjes levensverhaal zijn geworden. Niemand kan dit waarom beantwoorden. Slechts God, die de draden van ieder levenslot naar Zijn wijsheid bestuurt weet het en wij kunnen slechts aanbidde berusten en vertrouwend weten, dat het alles is geschied opdat wij de grote werken Gods zien zullen.

Enige bladzijden terug merkten wij op, dat uit de levenshouding van Oranje ten duidelijkste blijkt, dat hem een zuiver inzicht in theologische en dus ook in kerkelijke zaken niet gegeven was.

Zeer duidelijk treedt in zijn levenshouding in dit opzicht aan de dag dat hij zich door de figuren uit zijn naaste omgeving liet leiden, althans sterk beïnvloeden.

Zeer waarschijnlijk is het, dat de grote Hugenoten, als Du Plessis Mornay en Coligny van veel invloed zijn geweest op de omkeer van de prins in 1574. De prins is dientengevolge ook meer Hugenoots-gereformeerd dan Nederduits-gereformeerd geweest. Zijn hofprediker was dan ook een Waals predikant, zekere Jean Taffin.

Deze Jean Taffin krijgt in 1575 de opdracht van de prins om opnieuw pogingen aan te wenden de Heidelberger hofprediker in de Nederlanden te doen komen als vast dienaar van de prins.

En ook nu kunnen wij niets anders doen dan betreuren dat deze pogingen ook mislukten. Jean Taffin wendde zich tot de Delftse kerkenraad met een schrijven aan Arnoldus Cornelii, predikant aldaar. Uit dit schrijven blijkt dat de kerkenraad van Delft reeds plannen overwoog om Datheen te beroepen en zich tot de hofprediker van Oranje gewend had om langs die weg de gevoelens van de prins te vernemen. Oranje toch was lid van de Delftse gereformeerde kerk. Het zou hem dus lang niet onverschillig zijn, wie in Delft tot predikant beroepen werd.

26 Juli 1575 wendde Taffin zich schriftelijk tot de kerkenraad met meer dan een antwoord, met een aandrang om toch voorzeker deze Datheen te beroepen.

Zelfs verklaarde Taffin dat Oranje persoonlijk een schrijven aan Datheen bij dat van de kerkenraad voegen zal, „opdat gij den beroepene makkelijker verkrijgen zoudt”.

Ook liet Taffin de ware bedoeling van Oranje duidelijk aan het licht komen, dat het hem vooral te doen was om Datheen tot zijn eigen dienst te gebruiken.

Lees slechts wat Taffin schrijft:

„Indien het evenwel gebeuren mocht, dat, terwijl hij uw kerke dient, óf bij de Prins, óf bij de kerken in 't algemeen, zijn arbeid zó nuttig is, dat hij in 't bijzonder aan uwe gemeente zijne diensten niet zou kunnen bewijzen en gij het deswege graden acht een ander te beroepen, zal de prins u de onkosten, gemaakt voor Datheens overkomst, teruggeven, opdat gij zonder dubbelen last voor de kerk een ander zoudt kunnen beroepen ... vermits gij thans weet, dat de beroeping van Dathenus niet alleen aan Uwe gemeente, maar ook aan den prins aangenaam en welgevallig zal zijn”.

Tot zover de brief van Taffin.

Hieruit blijkt overduidelijk hoe hoog Datheen bij de Oranjevorst stond aangeschreven en welk een verlangen deze aan de dag legde Datheen in Holland te krijgen. Ook deze pogingen zijn mislukt. Datheen bleef in de Palts. Welke motieven Datheen gehad heeft bij de keurvorst te blijven, zijn ons niet bekend. Zeer waarschijnlijk had Datheen zijn werk in Heidelberg en omgeving zo lief, dat hij er geen afscheid van nemen kon.

Wij durven in dit opzicht geen veronderstellingen wagen. Het ligt evenwel voor de hand te denken dat Datheen tegen de moeite van het leven in Holland heeft opgezien. Onze veronderstelling vindt een grond in het verlangen naar rust, dat zich bij Datheen binnenkort heel duidelijk zal openbaren. Het was Datheen natuurlijk bekend dat zijn arbeid in Holland zwaar zou zijn, vooral daar hij zich bewust was omtrent zeer belangrijke zaken een andere mening te zijn toegedaan dan de prins

Hoe het ook zij Datheen bleef in Heidelberg en de loop van de historie is aldus geweest, dat ongeveer vanaf dit moment de rampspoed in het leven van Datheen begonnen is. Niet terstond zichtbaar, maar bij herzien van de historie, zeer duidelijk op te merken. Het is buiten twijfel dat Datheen veel belangstelling in het gebeuren binnen Hollands grenzen bleef betonen.

Hij woonde in 1576 de huwelijksvoltrekking bij tussen de prins van Oranje en diens derde vrouw Charlotte van Bourbon.

Ook uit een schrijven van hem aan Willem landgraaf van Hessen blijkt dat hij in 1575 in zijn geboortedorp is geweest en tevens dat hij zich verheugt in de voorspoed van de Hollanders, die Zierikzee heroverd hebben en bij Dordrecht een belangrijk succes behaalden. Op een zeer belangrijke zin, die ons de verzekering geeft dat Datheen een man met een ruime blik was, wijst in zijn zo vaak genoemd werk, dr. Th. Ruys (blz. 118). De zin luidt: „Zoo vermengt de Heere tegenspoed met voorspoed. Wij bidden hem vurig, dat Hij eindelijk de binnenlandsche oorlogen van het Christenvolk beteugele en aan de kerk den vrede rijkelijk schenke en aller gemoederen ontvlamme en sterke, om de bij de dag aangroeiende tyrannie der Turken te bedwingen".

NIEUWE ZORGEN

a. De Keurvorst sterft

26 oktober 1576, dat is ruim een jaar nadat de gemeente te Delft pogingen aanwendde om Datheen voorgoed naar Nederland te doen verhuizen, stierf keurvorst Frederik III en verviel tevens Datheens betrekking als hofprediker aan het Heidelbergse hof.

Frederik III had twee zonen, die beiden een verschillende geloofsovertuiging waren toegedaan. De oudste, Lodewijk, was vurig Luthers gezind, terwijl de jongste, Johan Casimir, even vurig Calvinistisch was. Lodewijk volgde zijn vader in Heidelberg op en heeft van stonde aan de Luthersen bevoordeeld en de Calvinisten van hun voorrechten beroofd. Voor Datheen was er dus in Heidelberg geen plaats meer.

Natuurlijk sloot Datheen zich bij Johan Casimir aan. Deze ondernam nog in 1576 een tocht naar Frankrijk teneinde de hugenoten te hulp te komen.

De tocht naar Frankrijk werd een bittere teleurstelling, maar de terugkomst in Heidelberg was voor de vurige Calvinist een nog bitterder ontgoocheling. Nu de Lutherse Lodewijk regeerde hadden daar de omstandigheden zich zeer ten ongunste van de gereformeerden: gewijzigd. Bij zijn thuiskomst vond Datheen een verzoek om zich naar Holland te begeven. Het was ditmaal Dordrecht dat hem verzocht tot haar over te komen.

Datheen was evenwel afgewerkt. Het liefste wilde hij een tijdlang rust nemen in zijn eigen huis te Neuhausen.

b. Terug in Frankenthal

Er kwam evenwel van die rust niets. Het was hem niet vergund, zij het dan ook slechts voor een poos, een rustig leven te genieten. Waarschijnlijk bevorderde de Lutherse keurvorst het plan van Datheen om zich in zijn rechtsgebied te vestigen, niet, want Datheen begaf zich naar Frankenthal, het domein van Johan Casimir. Groot was de vreugde in Datheens oude gemeente toen hij tot haar terugkeerde.

29 Mei 1577 luidden de klokken van Frankenthals bedehuis. Hun klank, wijd uit klinkend in de verre omtrek, wekte een groot aantal gemeenteleden op naar de kerk te gaan. Ook Johan Casimir en zijn gemalin begaven zich naar het bedehuis. Het werd overvol. Geen wonder: de oud-predikant, aan wie de gemeente zulke heerlijke herinneringen bewaarde, ging die dag wederom voor in de dienst des woords.²⁷ Men beriep Datheen opnieuw als predikant. Gaarne nam hij dit beroep aan.

Eindelijk dus weer rust in het vriendelijke Frankenthal? 't Scheen zo. Maar Datheen in die woelige dagen rust? Dat liet zich niet denken. Van alle zijden maakte men aanspraak op zijn energie en kennis. Hij was voor het opbloeiend Calvinisme de vraagbaak en de voorvechter tevens.

Johan Casimir benoemde hem weldra tot zijn hofprediker en Nederland bleef pogingen in 't werk stellen, hem naar Holland te krijgen. Dordrecht had reeds geklopt op de deur van zijn werkkamer, maar moest nog een poos wachten, omdat er vlak in de buurt een groot werk te doen stond.

c. Een verdrietig werk

De Lutherse keurvorst op de zetel van zijn Calvinistische vader, trad streng op tegen de Calvinisten. Veel strenger en onverdraagzamer dan zijn gereformeerde vader ooit tegenover de Luthersen gedaan had. Alle Calvinistische predikanten en onderwijzers in het rechtsgebied van keurvorst Lodewijk kregen hun ontslag, tenzij zij de Lutherse belijdenis zouden onderschrijven.

Dat was ook vervolging en wel een van de ergste soort. Zo iets is waard dat we het diep en persoonlijk ons trachten in te denken. Een broodwinning prijsgeven, een gerust en geordend leven verlaten om een wisselvallige toekomst in te gaan, is iets, dat zelfverloochening en geloofsmoed vraagt.

Er waren ongeveer 500 gereformeerde predikanten en onderwijzers en slechts 7 er van onderschreven de Lutherse belijdenis. De anderen werden om des gewetens wil brodeloos. Natuurlijk moest voor hen gezorgd worden.

Johan Casimir gaf de leiding van deze hulp in handen van zijn hofprediker Datheen.

Welk een verdrietige arbeid moet dat voor hem geweest zijn. Onder zijn leiding was het keurvorstendom van Frederik de Vrome geworden tot een toevluchtsoord voor de gereformeerde vervolgd en tot een brandpunt van de Calvinistische belijdenis. Thans werden de gereformeerden er verjaagd en moest hij trachten zijn broeders en zusters, waarmee hij samengebouwd had om de Palts tot een bolwerk van de gereformeerde beginselen te maken, een onderkomen te verschaffen.

Dit stuk van zijn levensarbeid was nu op de meest pijnlijke wijze vernietigd. Hij was als een, die slechts bijeen zoeken kan de treurige overblijfselen van een door de vijand verwoeste bezitting. De standvastige gereformeerde predikanten en onderwijzers werden, zo goed als het ging, overgebracht naar andere oorden en het vroegere rechtsgebied van Frederik de Vrome was van nu voortaan grotendeels voor de gereformeerden geworden tot een verboden landstreek.

De verdere arbeid van Datheen, gedurende de tijd, die hij nog in Frankenthal doorbracht, levert geen bijzonderheden op.

In mei 1578 begaf Datheen zich eindelijk naar Nederland. Weinig heeft hij kunnen vermoeden, dat zijn verblijf in het vaderland hem onmogelijk zou worden gemaakt, want hij ging als een uitermate begeerd persoon. Op uitdrukkelijk verzoek van de Nederlandse kerken werd hij afgevaardigde van de Overlandse classes. Hij ging als de

²⁷ In de herfst van 1577. - A. A. v. Schelven: de Nederduitse Vluchtelingen Kerk (246).

man, die blijkens een schrijven voor Johan Casimir, tot het bijwonen van de synode door de gereformeerden in Nederland „erfordert und begeert" was.

OM GODS WIL

Datheens leven is beheerst geworden door het Calvinistische levensideaal. Voor dat ideaal heeft hij zich zelf al brandend verteerd.

Dat ideaal bracht hem in botsing met allerhande mensen en beginselen. Tot op het moment van zijn vertrek uit Frankenthal naar Dordrecht in 1578, heeft geen enkele botsing Datheen ooit van zijn stuk gebracht. Hij was steeds de humane, ruimdenkende, vriendelijke pleitbezorger van het stoere ideaal van Genève's hervormer. Zelfs de meest onvriendelijke criticus kan tot op dat moment geen schijn zelfs van dweepzucht en onverdraagzaamheid bij onze Datheen bespeuren. Wel waren wij in ons verhaal in staat, op zuiver historische gronden het tegendeel aan te tonen.

Maar na 1578 wordt het anders. Dan is er werkelijk een schijn van juistheid in de bewering van erkende historici, als ze Datheen „een dweepziek predikant" noemen.

Reeds terstond merken we op dat deze kwalificatie van de persoon Datheen telkens uit de koker van niet gereformeerde schrijvers komt. Dit neemt evenwel niet weg, dat — moge de kleur en de accentuatie van deze beschuldiging te fel zijn —, er toch wel degelijk een grond moet wezen, voldoende sterk om Datheen aldus te diskwalificeren. Uiterlijk bezien is er die grond na 1578 werkelijk. In geen enkel opzicht zouden wij ons gereformeerd beginsel een dienst bewijzen en evenmin de nagedachtenis van Datheen meer eren, door dit te ontkennen.

Toch begaat iedere historieschrijver, die Datheen kwalificeert als een dweepziek predikant, een grote onnauwkeurigheid.

Ten eerste omdat zelfs de meest onwelwillende criticus dit oordeel vellen kan omtrent een klein deel van zijn lang en arbeidzaam leven en ten tweede omdat nooit of te nimmer dweepzucht hem dreef, maar steeds liefde voor het zuiver gereformeerd beginsel.

Dit beginsel is een streng en de mens onaangenaam beginsel. Bijna ieder, die geroepen is dat beginsel in zijn uiterste consequenties de wereld in te dragen, wordt er om beschimpt. Dit beginsel brengt de mens in strijd met zijn liefste vrienden en vordert van menigeen een verloochening niet alleen van zichzelf, maar ook van aangename levensbetrekkingen en begerenswaardige relaties. Datheen ontving van God voldoende karakterkracht het gereformeerd beginsel trouw te blijven. Deze omstandigheid was gedurende zijn omgang met Frederik de Vrome een aanbeveling geweest en opende hem de weg tot „eer ende genade".

Ditzelfde beginsel heeft hem in botsing gebracht met de prins van Oranje, die een ander beginsel was toegedaan en juist tegenover deze geliefde Oranjevorst heeft Datheen niet op zo edele wijze gestreden als voor de goede zaak van vaderland en kerk dienstig was.

Wel moeten we bedenken dat het voor mannen van Datheens overtuiging een bittere ervaring was, dat Oranje in de strijd tegen Spanje dingen deed, die een goed Gereformeerd man afkeurenswaardig vond. Oranje deinsde er ook na het wonder van 1572 en na de wonderen van 1573 voor terug op eenvoudige wijze, alleen op God vertrouwend voort te gaan.

God heeft in die tijd op overduidelijke wijze getoond: Ik zal het doen. De bevrijding van Nederland is niet op gewoon natuurlijke wijze geschiedt. Die bevrijding is een aaneenschakeling van wonderen Gods geworden. De christen Datheen zag dat en het was ondragelijk voor hem te ervaren dat de christen Oranje het niet zag.

Oranjes ideaal was anders dan dat van de Calvinisten. Oranje wilde een groot verenigd

Nederland waar alle kerken en sekten in volmaakte vrijheid van godsdienst naast elkaar zouden wonen. De Calvinisten wilden een vrij, gereformeerd Nederland.

Oranje heeft tot het laatst toe getracht met vreemde hulp ons land te bevrijden. Heel duidelijk toonde God dat zo Zijn weg niet was.

Het kwam met alle hulp verkeerd uit.

Men trachtte in die dagen tevergeefs de Nederlandse kroon aan vreemde vorsten kwijt te raken. Op schandelijke wijze werden Oranje en de Staten bedrogen. Geen enkel bondgenootschap haalde iets uit. Daarentegen deed God wonder op wonder. Wonderen van wind en water, wonderen van vorst en dooi. Het was of God zei: *Nederland, vertrouw uw zaak aan Mij. Ik zal het wel met u maken.* Datheen heeft dat ongetwijfeld verstaan. Hij ging dan ook na 1578 bewust en vastberaden een andere weg dan de prins. In deze weg is Datheen niet voldoende zichzelf gebleven. Het kiezen van die andere weg was zijn goed recht, ja zijn plicht, maar het betreden van die weg is niet altijd beheerst geweest en de manier waarop hij zich tegen de prins heeft gesteld is in sommige punten afkeurenswaardig.

9. EEN STUK VADERLANDSE GESCHIEDENIS

a. Een donkere tijd

Het is nodig om nu een juist begrip te vormen van de toestand in ons vaderland, als Datheen daar in 1578 arriveert, als ook van het deel dat daar onmiddellijk op volgt.

Zoals wij zagen is de worstelstrijd om Nederlands vrijheid begonnen in 1566 door de Calvinisten, voortgezet door Lodewijk en Willem van Nassau.

Pas na 1572 ondervond de prins voldoende steun in de Nederlanden omdat Alva behalve het geweten, ook de beurs van de Hollanders aantastte met zijn 10e, 20e en 100e penning.

Het opgestane Nederland werd hevig getuchtigd door het Spaanse leger. Alva was vervangen door Requesens, die meer diplomatiek handelde en de hand der verzoening zo na mogelijk aanbood. Lodewijk was te Mook gesneuveld en zijn muitend leger was verslagen.

Het verzet tegen Spanje ging voornamelijk uit van Holland en Zeeland. Dat was de haard van de opstand. Daarop volgden de overige noordelijke gewesten, die evenwel aanmerkelijk minder belangrijk waren. De zuidelijke Nederlanden kon men grotendeels met Brabant en Limburg rekenen tot de gewesten, die de koning gehoorzaam waren. In het noorden waren nog (of weer) in 's konings macht vele belangrijke steden als Utrecht, Amsterdam, Haarlem, Goes en Tholen. Het gebied van de actieve opstandelingen was dus uiterst klein.

Na Mook wilde Requesens met de Algemene Staten onderhandelen. Het ogenblik leek gunstig. Hij kon met het zwaard van de overwinnaar in de hand voor de Staten verschijnen (Dr. Bussemaker). Hij was door zijn koning gemachtigd een algemeen pardon aan te bieden, de 10e en 20e penning in te trekken en verder zo ver mogelijk tegemoet komen aan de eisen van de gehoorzame Nederlanders. Dat hij het zou kunnen doen als overwinnaar, die klaarblijkelijk de macht tot straffen had, maar desniettemin de hand der verzoening reikte, zou meer waarde aan zijn goede bedoelingen geven. Het zag er voor de prins en de opgestane gewesten treurig uit.

b. Spaanse mouterij

Evenwel een afschuwelijke mouterij brak in het Spaanse leger uit. Zo erg dat de muitende soldaten Requesens zelf gevangen hielden en hij niet eens tijdig op de Statenvergadering kon verschijnen, om de onderhandelingen aan te vangen. Het waren de van Mook terugkerende overwinnaars die aan 't muiten sloegen.

Van onderhandeling met de Staten kwam zodoende niets. Het Spaanse legerbestuur bleek niet bij machte de orde in zijn leger te bewaren. Overal sloegen de troepen aan 't muiten.

3 Oktober Leiden ontzet. Spanjaarden slaan in 't Westland aan 't muiten. De toestand in Nederland werd onhoudbaar. En juist de roomse streken, de gebieden dus, die onder Requesens stonden, werden door de muiters bezocht. De opgestane steden en gewesten bleven er van verschoond.

Zo erg was de mouterij van de Spanjaarden dat in Luxemburg (een door en door rooms gewest) de boeren zelf hun eigen boerderijen in brand staken om er de muiters uit te verjagen en in de Meijerij van den Bosch werden 28 dorpen zodanig geplunderd, dat er geen kip meer te vinden was (Dr. Bussemaker).

Requesens zag de toestand van de Spaanse regering donker in. Hij was bereid tot onderhandelen. Eerst trachtte hij Oranje om te kopen, wat hem niet lukte, daarna bewilligde hij zelfs in een onderhandeling met de opgestane gewesten. Dat was heel

wat. Deze onderhandelingen werden de 3^e maart 1575 begonnen te Breda. Voor ons is alleen van belang het aanbod dat de prins en de Staten aan Requesens deden: „het punt der religie zou overgelaten worden aan de Staten-Generaal, die na het vertrek der vreemde troepen bijeen zou komen."

„Ze deden daarmee een meesterlijke zet," zegt Dr. Bussemaker, „ze stoten de scheidsmuur tussen hen en de niet-rebellerende gewesten geheel omver."

Inderdaad een meesterlijke zet, doch volgens de opvattingen van Datheen en de gereformeerden een verkeerde zet.

Want de Staten-Generaal, zijnde de overheid van het land, heeft zijn zwaard, van God ontvangen en het is, naar oude gereformeerde opvatting, zijn ambt, het evangelie overal te doen prediken. Hier kan dus geen Staten-Generaal een beslissing nemen, doch heeft slechts te voldoen aan haar overheidsplicht.

Desniettemin de muur tussen de protestante en de roomse gewesten was klaarblijkelijk door deze zet, omver gehaald, tot voldoening van de prins, ten spijt van Datheen en de oude gereformeerde opvatting. Zo werden de roomse en gereformeerde gewesten van Nederland steeds dichter bijeen gedreven.

Kies nu geen partij tussen de beginselen van de prins en die van Datheen, doch constateer dat hier werkelijk sprake is van tweeërlei principe en vel een objectief oordeel over het goede recht van de gereformeerden om het hierin niet met de prins eens te zijn.

Uit de onderhandelingen te Breda sproot grote toenadering van de gewesten voort en deze toenadering werd verhaast door de voorspoed van de Spaanse wapenen en door nieuwe miterij. Mondragon bezet Fijnaart, Klundert, de Ruigenhil en verricht zijn weergaloze tocht naar Schouwen, voornamelijk om Zierikzee.

Deze tocht werd pas maanden later met succes bekroond, toen op 't laatst van juni 1576, de uitgehongerde veste zich overgaf.

Nauwelijks was de Spaanse overwinning behaald, of de Spaanse soldaten sloegen aan het muiten. Ze verlieten de Zeeuwse eilanden en trokken Vlaanderen in. De overblijvende Waalse soldaten van 's konings leger zetten Mondragon in zijn pas veroverde vesting gevangen. Duidelijker bewijs van absolute onmacht van de regering om haar troepen in bedwang te houden, was niet nodig.

Bij de nadering van de muitende benden, grepen de burgers van de Vlaamse stalen naar hun wapens. Met het gezag van de regering, belichaamd in de Raad van State was het gedaan. Brussel werd door gewapende burgers in staat van verweer gebracht. Zelfs werd de Raad van State gevangen genomen.

Oranje verheugde zich zeer over de gang van zaken. Schijnbaar was de breuk van de zuidelijke gewesten, vooral van Brabant en Vlaanderen met de koning onherstelbaar.

c. De bevrediging van Gent

Oranje nodigde de roomse gewesten tot onderhandelen uit en het resultaat van zijn pogingen was de *Pacificatie of Bevrediging van Gent*. De pacificatie was meer dan haar naam aanduidt, het was niet alleen een bevrediging, ook een verbond. Eerste doel was: *de Spaanse troepen het land uit*. Omtrent de Religie werd besloten, dat alles zou blijven zoals het was en binnenkort de Staten Generaal zou besluiten hoe het met de religie zou geregeld worden. In het reeds meer aangehaalde werk van Dr. Russemaker leest men (blz. 109): „Welk een roekeloosheid! De beslissing over het hoogste belang der rebellen ²⁸ in handen te geven van een vergadering, wier gehechtheid aan het

²⁸ (=hervormden)

roomse geloof niet twijfelachtig was."

Het enige dat de geleerde schrijver ter verdediging van Oranje aanvoert is, dat de hachelijke beslissing in de toekomst lag en dat voor het heden de hoofdzaak was samenwerking, eendrachtige strijd. Oranje hoopte met hulp van roomse gewesten de vijand het land uit te drijven en hij had een even vaste hoop dat de overwegend rooms gezinde Staten-Generaal, als eenmaal de zege behaald was, de gereformeerde godsdienst wel toe zou laten.

Als nu, na drie eeuwen een niet gereformeerd historicus het roekeloze van 's prinsen daad inziet en er tevens op wijst dat de roomsen reeds bij het sluiten van de pacificatie ernstige bezwaren hadden tegen deze in hun oog voor de protestanten veel te toegeeflijke bepaling, dan mag het ons niet verwonderen dat een vurig Calvinistisch tijdgenoot, die de roomsen uit die dagen door en door kende, niet deze pacificatie geen genoeg kon nemen.

Zo ver was Oranje gegaan in zijn toeschietelijkheid op religie-gebied, dat de Staten Generaal de overtuiging had, dat ze later moest beslissen of de hervormden in Holland mochten blijven of niet (Dr. Bussemaker, blz. 111).

Het verwondert ons niet dat een man als Datheen met zo iets slaps geen genoeg kon nemen.

De Pacificatie hield o.a. in, dat in zijn Vlaanderen, in zijn Gent, in Poperingen en Cassel de gereformeerde kerken gesloten konden worden. Slechts steelsgewijze zouden de broeders en zusters dan op mogen gaan naar hun versholten bijeenkomsten. De pacificatie was een meesterschap van diplomatie omdat het de eenheid van de 17 Nederlandse gewesten bevorderde, maar de bedenkingen van de gereformeerden tegen dit compromis met Rome misten toch zeker niet alle grond.

Als dr. Ruys in zijn prachtig werk over Datheen op blz. 127 schrijft: 'Eendracht tussen de 17 gewesten toch was de onmisbare voorwaarde, om de Nederlanden van de Spaanse overheersing te bevrijden', dan is dit gezien uit het standpunt van Oranje tijdens de pacificatie. Want de geschiedenis zelf heeft het wel anders geleerd.

Van een direct verzet van Datheen tegen de pacificatie is geen sprake omdat de pacificatie geen noemenswaardige gevolgen heeft gehad. Ze is door het Eeuwig Edict van de bekwame Don Juan (Requesens opvolger) waardeloos geworden.

De strijd tussen rooms en protestant ontbrandde weer. Ter beteugeling daarvan en om de eendracht tussen de verschillende gewesten te bewaren werd nu de godsdienstvrede voorgesteld. Haar bepalingen waren beter dan die der pacificatie, maar voldeden geenszins. In hoofdzaak kwam de godsdienstvrede hierop neer dat, als in een roomse stad honderd gezinnen uitoefening van de hervormde godsdienst begeerden, deze moest worden toegestaan, maar evenzo wanneer in een protestantse stad honderd gezinnen om openbare rooms katholieke eredienst vroegen dit niet mocht worden geweigerd.

Heftig was van gereformeerde zijde hiertegen de verontwaardiging. Het kleine groepje Calvinisten, dat ondanks alle tegenslag, de strijd tegen Spanje volhield, had een geloofsbelijdenis, die van de overheid eiste dat zij alle valse godsdienst weren zou. Toen twijfelde zelfs geen enkele -synode van de gereformeerde kerk aan De waarheid van dit stuk der belijdenis.

In geheel Holland en Zeeland werd geen enkele stad gevonden, die de godsdienstvrede wilde. Dat druiste in tegen het diepe besef van de heiligheid van de kerk, die door de overheid, zijnde Gods dienaar, beschermd moest worden.

Voortaan vond Oranje Datheen vlak tegenover zich. Stoer onverzettelijk schaarden de Calvinisten zich zij aan zij om dit „heileloos, ja goddeloos" voorstel tegen te gaan.

Voor hun onafhankelijkheid hadden deze mannen zeer veel over, maar niet het

loslaten van een der artikelen van hun met bloed bezegelde belijdenis. Toen Oranje toch deze vrede doorzette, kwam hij met Datheen in botsing en deze botsing is voor het uitwendige Datheen ongeluk geweest.

DE BOTSING

a. De eerste Nationale Synode

Verlaten wij nu weer het terrein van de Vaderlandse historie om meer in 't bijzonder tot Datheen terug te keren. Hij was, zoals we zagen naar Dordrecht afgevaardigd vanwege de Overlandse classis. Deze is gevolgd en ook de stoot geweest tot synode te Dordrecht van 1578.

Op de eerste vergadering van de synode werd Datheen tot haar voorzitter gekozen. De eerste nationale synode, op Nederlands grond gehouden, is dus gepresideerd door Datheen. Veel belangrijke besluiten nam deze synode en onderscheiden voorname zaken werden behandeld. Voor ons verhaal is van overwegend belang een schrijven van de „Edelen en Notabelen van Gent." Deze verzoeken dat de Synode Petrus Dathenus aan zal wijzen tot hun predikant.

Ze gronden hun verzoek op het heilzame werk dat Datheen voorheen in Gent had gedaan. Ze formuleren dat aldus: „... uit oorzake van het goddelijke zaad, door hem hier in andere tijden overvloedig gezaaid." Ze hebben hem nodig: „om goede orde en kerkelijke regering te houden, om scholen op te richten en door zijn tegenwoordigheid en gezag in het juiste spoor te houden."

Behalve dit verzoek, ontvangt de synode ook een smeekschrift van de magistraat van Amsterdam of het niet mogelijk is „twee of drie godvrezende, vrome, vreedzame en wel begaafde dienaars des woords te bekomen, zo mogelijk Petrus Dathenus."

Verder beriep de kerk van Brussel ook nog Datheen en drong er bij de synode op aan te bewerken dat Datheen hun beroep aanneemt.

Dus Gent, Amsterdam en Brussel begeerden Datheen. Weinig zal Datheen vermoed hebben, toen hij de laatste zitting van de synode sloot op 18 juni 1578, dat hij daarmee tevens afscheid nam van zijn hoge positie in de gereformeerde kerken. Het presideren van de nationale synode te Dordrecht is de laatste daad van Datheen geweest als erkend leider van de Nederlandse gereformeerden. Het ging na de synode van Dordrecht hollend bergafwaarts, want het besluit van de synode Datheen naar Gent te zenden als predikant heeft Datheen in conflict gebracht met de machtige prins van Oranje.

b. Een besliste weigering

Het is moeilijk een regelmatig overzicht van de gebeurtenissen die op de synode van Dordrecht volgden, te geven.

In de vorige bladzijden schreven wij reeds iets over de „godsdienstvrede". Hier dient opgemerkt te worden dat, toen de synode van Dordrecht op 18 juni 1578 uiteenging, de godsdienstvrede nog slechts een plan van Oranje was.

Om dat plan te verwezenlijken schreef Villiers, de bekende hofprediker van de prins,²⁹ aan de synode van Dordrecht een verzoekschrift, waarin gevraagd werd of de synode een commissie benoemen wilde om een rekest aan landvoogd Matthias aan te bieden.

Dit rekest was het begin van de godsdienstvrede. De prins kon wel een plan maken, doch had juist in die dagen officieel niets te zeggen. Hij was nl. stadhouder-generaal van aartshertog Matthias van Oostenrijk. De prins wilde niet in de eerste plaats zelf om de godsdienstvrede vragen, maar wilde dit de gereformeerde kerken laten doen.

²⁹ O.a. de opsteller van 's prinsen beroemde Apologie.

Wanneer het verzoekschrift van Villiers de synode bereikte, weten we niet. Wel staat vast dat het rekest, dat de aartshertog moest worden aangeboden, niet ter synode behandeld is geworden. Trouwens, de vraag was niet of de synode dat verzoekschrift bespreken wilde, maar of ze enige van haar invloedrijke leden wilde afvaardigen om het rekest de aartshertog aan te bieden.

De synode koos daartoe haar Praeses: Datheen, haar Assessor: Caspar v. d. Heijden en een vertegenwoordiger van de Waalse kerken: Taffin. Zeer waarschijnlijk heeft zelfs deze commissie van de inhoud van het rekest geen kennis kunnen nemen voordat ze in Antwerpen arriveerde om het rekest aan te bieden. Terstond toen Datheen met de inhoud bekend werd, bedankte hij als lid van de commissie. Geen wonder. We kennen het standpunt van de gereformeerden en begrijpen dat Datheen geen medewerking kon verlenen aan een poging om de in zijn oog goddeloze en heilloze godsdienstvrede in de Nederlanden te verkrijgen.

Op de dag dat het rekest aan aartshertog Matthias aangeboden werd, 22 juni, was Datheen dan ook in Dordrecht en bediende aldaar het heilig avondmaal. Vanaf deze weigering om het rekest aan te bieden, had Datheen zich tegen Oranje verzet.

Dat moet Oranje zeer onaangenaam zijn geweest. Hoeveel had hij niet voor Datheen gedaan. Hoeveel verwachtte hij niet van Datheens invloed. Het is voor Oranje verdrietig geweest in zijn idealen gedwarsboomd te worden, speciaal door deze hoogbegaafde Datheen. Datheen had zijn ideaal en Oranje had zijn ideaal.

Oranjes ideaal was ruimer. Te ruim in het oog van de gereformeerden. Oranje zag op het nuttig effect dat een samengaan van rooms en gereformeerd zou opleveren. De gereformeerden waren mannen van „alles of niets". De roomsen waren in hun oog afgodendienaars, hun godsdienst was een afgoderij. Zij konden nergens in hun bijbel vinden dat een regering, die naar Gods ordonnantiën wilde leven, met goeder consciëntie" de „openbaar uitgeroeide afgoderij" „oprichten zoude". En daar kwam opnieuw immers gedeeltelijk de godsdienstvrede op neer. In ieder geval wat Holland en Zeeland betrof.

Datheen weigerde pertinent alle medewerking daartoe. Zoals het later in de zeven Verenigde Nederlanden geworden is, zo stelden Datheen en De zijnen het Ach toen reeds voor: Het gereformeerd geloof zou de ziel van de staat moeten zijn. En later als Datheens ideaal in menselijke onvolmaaktheid verwezenlijkt is, dan zullen de gereformeerden tonen dat in hun staat juist de ware verdraagzaamheid heerst, geboren uit de hartverruimende invloed van de ware christelijke liefde.

Wat was het, menselijkerwijs gesproken, jammer, dat Oranje de harteklop van het gereformeerd Nederland, niet nauwlettender beluisterde. Hij wilde de Geuzen, die goed en bloed en leven voor hun beginsel over hadden, persen in het hun zo onnatuurlijk keurslijf van de politieke verdraagzaamheid. Wat maalden die Geuzen om politiek voordeel. Wat bekommerden die gereformeerden zich om het nut van een verbintenis met de roomsen. De roomsen waren hun onderdrukkers, de roomsen waren de vijanden van de Kerk van Christus en dan met hen in verbond de Spaanse vijand bestrijden? Zij hadden wel een beter bondgenootschap en dat Oranje in staat was hun beginselen te verstaan, had hij immers bewezen toen hij, tijdens Leiden beleg een woord gezegd had, dat de zielekreet en het plechtanker van de gereformeerde Geuzen geworden was: „Ik heb met de Potentaat der Potentaten een vast verbond gemaakt." Dat Oranje daarnaast nog ergens anders heil van verwachtte, kon Datheen niet begrijpen.

Politieke verdraagzaamheid was Datheen een gruwel. Dat was volgens hem een steunen op een gebroken rietstaf. De roomsen waren in zijn oog degenen, die zich tot de afgoden wendden en

*... hij zal mij, die zich tot boosheid wendt
Niet zijn gekend".*

(Ps. 101: 4).

Zo had Datheen op grond van Gods woord in Frankenthal gedicht en zo was nog zijn rotsvaste overtuiging.

c. Gereformeerde verdraagzaamheid

Reeds eerder wezen wij er op dat in Oranje en in Datheen twee wereldbeschouwingen met elkaar botsten.

Wij naderen nu zeer nabij in ons verhaal deze botsing. Laten wij dan vooraf de beide figuren, die elkaar fel zullen bestrijden, eens nauwkeuriger beschouwen.

Eerst Oranje. Onze nationale vrijheidsheld. Een figuur reeds zoveel malen beschreven, dat onze beschrijving kort kan zijn. Een godvrezende held. Een martelaar voor onze politieke vrijheid. Een christenstaatsman. Iemand, die zijn tijd op geestelijk gebied ver vooruit was, maar ... geen gereformeerde. Dr. A. A. van Schelven stelt ons op blz. 17 van zijn Willem van Oranje's Geloof en Godsdienstpolitiek voor de keus: Een veinzers ... of een in theologisch en kerkelijk opzicht maar weinig deskundig man. Wij kiezen met de geleerde schrijver gaarne het laatste. Oranje's vroomheid is ontegenzeggelijk niet geveinsd, maar zijn vroomheid ging niet samen met de gereformeerde gedachten omtrent kerkelijke en staatkundige vraagstukken.

De godsdienstvrede, was het werk van Oranje. En we stemmen toe dat het staatkundig bezien een meesterlijke gedachte was op deze manier de 17 gewesten te verbinden. Maar het bewijst dat Oranje in dit opzicht de volksgeest niet kende. Noch rooms, noch gereformeerd wenste deze vrede.

Na 1580 heeft Oranje dan ook zijn ideaal losgelaten, althans in de praktijk. Oranje heeft zich naar de praktische omstandigheden gevoegd. Meer dan eens.

De republiek der zeven Verenigde Nederlanden vertoonde dan ook, toen ze eindelijk vrij van Spanje was, niet het ideaal van Oranje, maar het ideaal van de gereformeerden.

Oranjes ideaal is in 1648 niet verwezenlijkt. Datheen vertegenwoordigde het bij uitstek gereformeerde ideaal. Hij heeft zich nimmer naar de omstandigheden gevoegd. Trouwens het gereformeerd beginsel is niet soepel genoeg om veel geplooid te worden. Men noemt Datheen onverdraagzaam en men noemt Oranje verdraagzaam. Het laatste spreken wij niet tegen, het eerste wel. Maar de verdraagzaamheid van Datheen was een andere.

Oranje was uit geestelijke motieven een verdraagzaam mens en bevorderde tevens de verdraagzaamheid uit politieke motieven.

Nu leert de geschiedenis dat Oranjes ideaal niet verwezenlijkt is bij de Munsterse vrede. De Nederlandse gereformeerden wensten Oranjes ideaal niet. Dat wil dus zeggen dat Datheen in zijn actie tegen de godsdienstvrede, beter de geest van het gereformeerde volk verstond. Dit is van veel invloed bij de beoordeling van Datheens houding.

Datheen was wel verdraagzaam en de geschiedenis heeft ons de verdraagzaamheid van Datheen geloofsgenoten geleerd.

De republiek der Verenigde Nederlanden erkende de gereformeerde kerk als kerk van de staat. Verder heeft de Republiek zeer stellig de roomsen de openbare uitoefening van hun godsdienst geweigerd.

Dat was het albeheersend principe op staatkundig gebied bij onze gereformeerde vaders: de overheid moet alle openlijke verbreiding van godslasterlijke gevoelens verbieden, God, de Redder van Nederland, mocht in het vrij geworden gemeenbest niet publiekelijk gelasterd worden en op de erve der vaders mocht geen publieke

afgoderij worden bedreven.

Dat het onze vaders hiermee ernst was, bewijst een besluit van de Staten van Zeeland in 1672. Heel ons land was met vijandelijke legers bedekt. Onze overwinnaars eisten: vrijheid voor de roomse Godsdienst. De Zeeuwse Staten schreven: de religie is het waarachtig palladium³⁰ en de kostelijke schat die door de grote God in de boezem van de staat tot haar behoudenis zo gunstelijk is neergelegd; die niet zou kunnen lijden dat naast haar de paapse godsdienst publiekelijk zou worden toegelaten, die bij oogluiking maar te veel is aangegroeid en als een serpent in de eigen boezem geworden, gelijk de droevige ervaring nu maar al te veel leert.

Zo beginselvast waren onze vaders en dat niet alleen in tijden van voorspoed, doch bovenal in tijden als de vijand, tot overwinnaar geworden, hen schijnbaar dwingen kon.

En juist dat gereformeerd Nederland was tevens het eiland van verdraagzaamheid in de zee van geloofsvervolging. Geruime tijd was zij de enige staat ter wereld, waar mede-Christenen en Joden op onbekrompen wijze naar eigen geloof en keus hun godsdienstoefeningen konden houden.

Mede-Christenen. D.w.z. niet b.v. de Unitarissen en Socinianen, die de Godheid des Heeren ontkenden (Groen; blz. 84). Ook niet dan oogluikend, de rooms katholieken, die publiekelijk afgoderij bedreven. Maar Lutherse, doopsgezinden, remonstranten en joden vonden in de gereformeerde republiek een veilige toevlucht. Remonstranten pas na 1700. Terwijl overal onverdraagzaamheid en vervolgingszucht heerste, waren wij verdraagzaam, om Christus' wil.

d. Gent of Antwerpen

Datheen was, zoals we zagen, door de synode te Dordrecht aangewezen om naar Gent te gaan. Tijdens zijn reis daarheen gebood Oranje hem te Antwerpen te blijven.

Oranje, die Datheen kende als een doortastend man, wilde hem liever te Antwerpen houden dan hem naar Gent doen vertrekken. Gent was op dat moment de woeligste plaats in de Nederlanden. Hevig was er het verzet zowel tegen de pacificatie binnen haar muren gesloten, als tegen de godsdienstvrede van de prins.

Het protestantisme groeide in Gent en heel Vlaanderen sterk. Dit was een verheugend verschijnsel, maar bracht moeilijkheden voor de godsdienstvrede mee. Feitelijk leefde Gent in het begin van 1578 onder de bepalingen van de Pacificatie. Dus in Gent mochten de gereformeerden niet openlijk hun godsdienst uitoefenen.

Ze deden dat toch. Oranje verzette zich daar hevig tegen. Hij vond dat de gereformeerden zich kalm moesten houden en van zijn standpunt gezien was dat ook het wijste.

In Gent woelde en giste het op een hevige manier. Doch daar niet alleen; ook in Holland verzette men zich hevig tegen de godsdienstvrede. Daar viel evenwel een en ander minder op. Voor Holland golden immers tegengestelde bepalingen op religiegebied. Daar waren de gereformeerden vrijer. In februari voegde Amsterdam zich onder Oranjes bewind. De gereformeerden kregen weinig vrijheden. Ze namen die. Het volk bestormde het stadhuis en zette de regering af.

Haarlem, eveneens weer overgegaan naar Oranjes zijde, zag een herhaling van de Beeldenstorm binnen zijn muren woeden.

Utrecht ging ook over. De magistraat aarzelde evenwel een kerkgebouw ter beschikking van de gereformeerden te stellen.

In die dagen vertoefde Datheen ook in de oude bisschopsstad. Het aarzelen van de

³⁰ Palladium = een hoogst belangrijke zaak, waarmee het welzijn van een volk op het nauwst is verbonden.

raad verdroot hem en 16 augustus vorderde hij de minderbroederskerk op en reeds de volgende dag ging hij er in de dienst des Woords voor, al had de weifelende raad van de stad nog geen toestemming gegeven.

Van Utrecht ging hij naar Amsterdam, dat pas Geus was geworden en bevestigde daar de beide eerste predikanten van de gereformeerden. Geen wonder dat Oranje er tegen was dat Datheen naar Gent zou gaan. Zo'n doortastende geus, met het stempel van Frederik de Vrome in de ziel gedrukt, en geheel en al met de ideeën van Calvijn doortrokken, kon in zijn oog niets dan kwaads aan de goede zaak doen, als hij in Gent kwam.

In Gent namen de troebelen een veel ernstiger karakter aan dan b.v. te Amsterdam. Amsterdam lag nu eenmaal in het Geuzenland, maar Gent lag in het Vlaanderen, waar vooral in de aanzienlijke kringen de gehechtheid aan de roomse religie sterk was.

Oranje verbood de Gentse predikers op te treden. Zij stoorden zich daaraan niet en de toeloop nam bij de godsdienstoefeningen steeds toe. Er waren onder de predikanten mannen, die Oranje hoog vereerden, doch nu hij hun verbod te prediken, weigerden zij hem gehoorzaamheid. Een er van, Jacob de Coninck, schreef aan de Vlaamse kerk te Londen, dat hij van de prins een vermaning ontvangen had om niet meer te prediken, maar dat hij het toch moest doen om redenen klemmender van die van de prins, De ere Gods en het welvaren der gemeente.

Toen de prins hem uitdrukkelijk het prediken verbood, schreef hij: "zo dat ik met grote droefheid en benauwdheid deze dagen heb doorgebracht, maar zondags met vrijmoedigheid en beven, op de Heere alleen ziende en op de gemeente „ten Jacopynen gepredict hebbe".

Hoe gaarne de prins wilde, hij kon Gent niet in toom houden. Pinksteren 18 mei 1578 brak er een nieuwe Beeldenstorm los, geestelijken werden mishandeld en de onttakelde kerken werden voor de gereformeerde eredienst in gereedheid gebracht.

Zo hakte Gent de knoop door, verbrak de godsdienstvrede en toonde zich niet bereid met de roomsen in bond te blijven. Godsdienstvrede en pacificatie werden in Gent niet ingevoerd. In Antwerpen wel. Daarom was Antwerpen zo'n veilige plaats voor Datheen, dacht Oranje.

Maar Datheen ging naar Gent. Dat was zijn plicht. Datheen moest „de ordonnantie der gansche synode nakomen, die hem tot den dienst te Gent verordend had" maar hij had zich daar niet met de politiek moeten bemoeien.

Als hij dat niet gedaan had, dan zou zijn naam mi algemeen met dezelfde ere genoemd worden als die van de grootste hervormers. Want meer dan Calvijn voor Zwitserland is geweest, was Datheen voor Nederland. De politiek heeft Nederlands kerk van een van haar rijkbegaafde die naars beroofd.

De eerbiedwaardige voorzitter van de Dordtse synode, de gewenste prediker te Antwerpen, Brussel, Amsterdam en Gent, de hooggewaardeerde geleerde gaat tengevolge van zijn politieke bemoeiingen in Gent, voor onze kerken verloren.

Hij komt onder invloed van Hembyse, een man, die zich in de geschiedenis ontpopt heeft als een eierzuchtig, onbetrouwbaar zoeker naar macht en glorie.

Hembyse zat beurtelings gevangen of was de tiran van Gent. Datheen is door deze man betoverd geworden. Mede onder zijn invloed heeft hij dingen van Oranje gezegd, die beter verzwegen hadden kunnen worden. Wat Datheen precies van Oranje gezegd heeft, weten wij niet, maar veel fraais is het niet geweest. We betreuren dit, al moeten wij wel in aanmerking nemen dat de taal van die dagen wat „ongezouten" was. Ook zijn we er vast van overtuigd dat het Datheens rotsvaste overtuiging was dat hij het volk goed moest inlichten over de prins. Volgens Datheen was het drijven van de

prins om de godsdienstwede overal ingang te doen vinden, goddeloos. Ook was het voortdurend veranderen van religie van de prins voor een vastberaden man als Datheen onverklaarbaar en bedenkelijk.

Volgens de Gentse geschiedenissen, beschreven door een rooms katholiek, dus ten opzichte van deze dingen niet onbevooroordeeld, heeft Datheen gezegd: „dat de prins van Oranje de godsdienst achtte en zo licht veranderde als het omhangen van een kleeed; dat hij noch om God, noch om Godsdienst gaf, van de staat en nut zijn godsdienst maakte, zodat, indien hij wist of dacht dat zijn hemd iets van godsdienst wist, of rieken zou, hij het uittrekken zou, in 't vuur werpen en verbranden."

Deze en dergelijke afkeurenswaardige uitdrukkingen van Datheen zijn ongetwijfeld overdreven doch moeten een kern van waarheid bevatten. Wij zullen heel de Gentse geschiedenis met haar onverkwikkelijke woelingen niet nagaan. Het is een verwarrend toneel van tegenstrijdige gebeurtenissen. Johan Casimir, Hembyse, Datheen en nog vele anderen verzetten zich tegen de prins en zijn godsdienstvrede en vooral ook tegen het verdrag dat Oranje voorbereidde met Frankrijk te sluiten.

e. Het oordeel der historie

Casimir en Datheen — laat ons de verraderlijke en geheel onbetrouwbare Hembyse uitsluiten -- waren met de meeste gereformeerden tegen een verbond met het roomse Frankrijk. Het is ook nu de historie, die Datheen en niet Oranje in het gelijk gesteld heeft.

Laat ons dit bij de beoordeling van Datheen niet vergeten. In drie, hoofdpunten in het geschil van Oranje en Datheen bewijst de historie dat Datheen het goede voorstond.

1e. De Calvinisten hebben met God alleen de strijd tegen Spanje gewonnen.

2e. Ons land werd een gereformeerde staat, waar geen godsdienstvrijheid was.

3e. De Franse hulp is op Frans verraad uitgelopen.

Al deze dingen samenvattende kunnen wij begrijpen dat Datheen aan Oranje twijfelde en, al moeten we zijn onbeheerste woorden veroordelen, een grond van waarheid zat er voor Datheen in. Bezien uit Datheens oogpunt, die een rechte beginsellijn wilde trekken en voort wilde gaan zonder op direct succes te letten, moest Oranjes politiek het karakter van gebrek aan godsdienstzin dragen.

Het is dan ook volkomen in orde dat de vergadering van de Vlaamse predikanten, onder presidium van Datheen, in Gent bijeengekomen de 26e februari, plannen beraamden om de verdrukte kerk te redden 13 en besloten een schrijven aan de Staten van Holland en Zeeland te richten waarin zij de Staten van die gewesten verzochten het verzoek te ondersteunen, dat zij de prins van Oranje deden, nl. of de priori toch wat meer openlijk voor zijn geloofsovertuiging uit wilde komen en de zaak van de hervormden wat beter behartigen.

Dat was de goede, geordende weg. Niet het persoonlijk aanvallen van de prins. Jammer dat dát gebeurd is. Maar begrijpelijk. Want ook de prins gaat hier in niet vrij uit.

7 Mei 1579 heeft Datheen zich hoogstwaarschijnlijk naar Antwerpen begeven om met de prins de gehele zaak te doorspreken. Daar heeft de prins zich in zijn toom tegen zijn vroegere vriend zeer laten gaan.

f. Uitgeweken en teleurgesteld

Toen Datheen in Duitsland teruggekeerd was uit Nederland, waar het hem levensgevaarlijk werd, heeft hij Oranje aangaande dit gesprek geschreven: bedenkende de dreigementen, van Uwe Doorluchtigheid zo dikwijls herhaald, inzonderheid de zevende van bloeimaand laatstleden mij met zeer grote hevigheid in

mijn tegenwoordigheid meer dan eens gedaan, wel hoog en klaar aanzeggende, dat de Heer Hembyse en ik, eer zes dagen voorbijgingen, zouden verklaard worden vijanden des vaderlands te zijn; en dat de lieden binnen Gent al gereed waren, die ons van kant zouden helpen en de hals afsnijden ..."

In geen enkele brief weerspreekt Oranje dit. Dus het is er wel heet aan toegegaan de zevende van bloeimaand.

Datheen voelde zich onschuldig. Uit tal van brieven blijkt dat. Zelfs later, als Datheen zijn verantwoording doet, erkent hij wel meer gezegd te hebben dan wenselijk was, maar zijn onschuld houdt hij vol. En zo is het dunkt ons precies juist geformuleerd. Datheen heeft te veel gezegd en Oranje heeft ook te veel gezegd. De mannen hebben elkaar niet op edele wijze bestreden.

Tijdens Datheens eerste uitwijken naar Frankenthal³¹ zijn er pogingen aangewend tot verzoening tussen hem en de prins, die evenwel op niets uitliepen.

Datheen heeft zo weinig vertrouwen in Oranje, dat hij schrijft: „... zodat ik mij begeven heb in een plaats van verzekering om zulk een blijklijk gevaar te ontwijken". En uit alle bescheiden blijkt dat het raadzaam van Datheen geweest is, zich buiten het land te begeven. Vooral ook van kerkelijke zijde heeft men verzoeningspogingen aangewend, maar geen enkele daarvan had enig resultaat. Uit de pogingen blijkt hoe algemeen men het betreunde dat Datheen voor de zaak van de vaderlandse kerk verloren was, maar tevens hoe groot de gekwetste majesteit van Oranje was.

Toen de kerk aanbood de zaak in kerkelijke weg te onderzoeken en aan Oranje wijgeleide voor Datheen vroeg, antwoordde deze dat hij vrijgeleide wilde geven, als Datheen zich eveneens aan een gerechtelijk onderzoek wilde onderwerpen en de uitspraak daarvan aanvaardde.

Datheen heeft zich op advies van Johan Casimir en op dringend verzoek van zijn Frankenthalse gemeente niet aan dat onderzoek gewaagd. Geen wonder dat hij geredelijker aan de drang van zijn gemeente toegaf daar hij ziek was.

In 1578 was hij waarschijnlijk hoogstens 48 jaren oud. Toch was hij al min of meer afgeleefd. Het vuur in hem was schijnbaar gedoofd. Eens zou het nog oplaaien, als zijn vaderland hem weer riep. Nu leefde hij stil, teruggetrokken, mismodig in zijn pastorie.

Zijn harde arbeid, zijn vervlogen idealen, zijn bittere ervaringen hadden hem oud gemaakt voor de tijd. In 1581 had een hevige pestziekte hem bijna ten grave gesleept. Wonder boven wonder was hij hersteld; doch toen was zijn laatste greintje werklust gedoofd. Hij vroeg zijn ontslag als predikant. Lang heeft Frankenthals gemeente gearzeld dit te geven. Ze wilden hem behouden in actieve dienst, maar hij kon niet meer en de 14e mei 1582 onthief men hem van zijn werk, door hem eervol uit zijn ambt te ontslaan.

Gedesillusionneerd, geknakt naar lichaam en geest, ging Datheen een nieuwe, hem geheel vreemde levensperiode in, de periode van rust. Eindelijk, maar hoc!

³¹ Door hemzelf geen uitwijken genoemd, maar een terugkeren naar Frankenthal, dat hem slechts een poos geleend had.

10. NA HET FRANSE VERRAAD

Het is in 't laatst van januari 1583. Het is guur, koud winterweer. Dagen aaneen loeit een sneeuwstorm telkens weer met nieuwe kracht over de wouden rondom Frankenthal.

De wegen naar Heidelberg en naar Neustad zijn onbegaanbaar. Heel de natuur ligt in de greep van de harde ruwe wintervorst.

't Is donderdagavond. De korte winterdag is al haast voorbij. De schemering van de avond komt en in de hoeken van de grote huiskamer van Petrus Datheen, heerst reeds de duisternis. Onder de hoge schouw brandt knetterend en geurend een vuur van pijnblokken. Vlak bij de hoge smalle ramen in de voorwand, achter de kleine glas- inlood ruitjes is nog het schemerlicht van de verdwijnende dag. Er heerst een diepe rust in de kamer.

Geruisloos loopt het zand van de grote zandloper op de schouwlijst. Grillige vlammen lekken om de houtblokken en verlichten fantastisch het gezelschap, dat bij hun schijnsel licht en warmte zoekt. De oude predikant zit in zijn grote zorgstoel vlak bij 't vuur. Een paar kussens steunen hem. Zijn hand, op de brede met bruin leer beklede stoelleuning is telkens in nerveuze beweging. Zijn ogen staren doelloos in het vuur.

Het blokken bouwsel, door Friedrich, zijn jongste zoon, kunstig in de haard gebouwd, zakt langzaam in elkaar, verteerd door het gloeiend vuur dat de blokken omkrult met zijn vlamme tongen.

Benedicta en nichtje Christina hebben zich even geleden van de schemerende ramen teruggetrokken. Hun spinnewielen staan nu rustig verlaten in 't bleke licht van de stervende dag. Zij zetten zich ook bij de haard, met de voeten genietend van de koesterende warmte van de grote ijzeren haardplaat.

Benedicta denkt aan haar dochter Christina, die na een kort gelukkig huwelijk is overleden. Deze Christina is de dochter van haar schoonzuster Jacquemina, die ook reeds enkele jaren geleden gestorven is. Kleine Friedrich zit met de knieën opgetrokken en zijn armen om zijn benen geslagen vlak naast het vuur. Hij verlangt naar het moment dat de kaarsen in de luchter ontstoken zullen worden en moeder het vond- eten bereidt. De koude middag heeft hem hongerig gemaakt.

hebt al lang niets van Adolf gehoord!" richt Benedicta zich tot haar nicht.

„Zoals u weet, tante", klinkt haar bescheiden antwoord.

„Laatst gaf hij u en ons zijn groeten mee met de Brabander Willem Dirckzoon uit Finaart."

„O", mengt Friedrich zich in 't gesprek, „die zo mooi vertelde van de tocht van Mondragon door Clundert, Finaart en de Ruigen Hil en de mirakuleuze tocht over ..."

„Zwijg, Friedrich," klinkt kort en droog de stem van de predikant.

„Val moeder niet in de rede."

Friedrich zwijgt, maar achter zijn glanzende ogen herleeft het verhaal van de Brabander, die de groeten van Adolf Sanders uit Antwerpen gebracht had. Christina hervat de draad van het gesprek.

„... Ja, en een brief", zegt ze. „Hij zal nu nog steeds in Antwerpen zijn."

In de stilte, die komt, verzinkt Christina in gedachten omtrent de toekomst. Adolf Sanders had haar „ten hywlick" gevraagd en vader had toegestemd. Zodra de gelegenheid voordeed, zou er omgezien worden naar een snijderszaak, liefst in Holland of Zeeland, vanwege hot geloof. Nu is Adolf in Antwerpen om zich verder in

het vak te bekwamen.

De voordeur slaat. „'t Zal Petrus zijn," zegt moeder. 't Is Peter, de 17-jarige leerling van de Latijnse school. Reeds bijna student. Met hem komt een koele, doch frisse tocht de kamer in. Hij groet zijn ouders beleefd en zijn nichtje plagend: „Zit vrouwe Sanders over haar toekomst te dromen?" Christina glimlacht, schuift wat dichter bij tante, zodat Peter zijn stoel kan zetten tussen haar en zijn vader.

„Vader," begint Peter, „ik wilde u graag een vraag stellen."

De oude predikant, die al maar in gedachten verdiept in 't vuur zat te staren, richt zich met een rukje op uit zijn gepeins. „En dat is, jongen."

„Wel," begint Peter. „Op school had men het over uw onenigheid met de hoge prins van Oranje en ik schaam mij, dat ik zo weinig daarvan weet."

De oude predikant zinkt weer in zijn peinzende houding terug. Het blokken bouwsel van Friedrich is nu bijna geheel verteerd ... Peter, die zijn blik gevolgd heeft, gooit werktuigelijk wat nieuwe dennen op het vuur. 't Is nu donkerder in de kamer.

„Men zegt, dat u gedagvaard bent geweest voor de synode en niet verschenen bent, en voor de prins ..."

„Dat is 70, jongen." Moe klinkt de stem, die eens zo krachtig en vol in het vrije veld en in de grootste kathedralen weerklonken had. „Dat is zo," herhaalt hij. „En dat is niet zo. De synode heeft mij slechts zijdelings geciteerd en de prins heeft mij vrijgeleide gegeven op voorwaarde van mij te stellen ter beschikking van de Staten op de plaats wamde hoge heren vergaderden ..."

„En u hebt dat niet gedaan ..."

„Nee ..." De oude schudt het hoofd een paar malen, als verdrietig dat hij zich weer in moet leven in de pijnlijke onverkwikkelijke historie.

„Nee ... ik betrouwde mij nimmer die reis toe. Het leek mij ontraden mij aan dat gevaar bloot te stellen. Ook onze heer Johan Casimir ontraadde mij de reis en de raad van de kerk evenzo."

„Maar vader ..." de stem van Peter is aarzelend, alsof hij bang is ongepaste dingen te vragen. „Maar vader ... sta mij toe dat ik 't u vraag ... de machtige prins van Oranje zoekt toch eveneens het welvaren der Nederlanden en hij is toch een vrome prins. Toen hij verleden jaar bijna vermoord was, heeft hij toch gezegd: „ik stel mijn hoop op de genade Gods; alleen in Gods genade ligt mijn behoud?"

Datheen knikt instemmend. Zo is het. Het wordt nu stil in de kamer. Buiten slaat ergens een klok. Moeder Benedicta keert de zandloper. De wind loeit door de schoorsteen. Het vuur knettert weer helder op.

„De prins en ik, met gepaste eerbied over zijn hoogheid gesproken, zijn to veel verschillend in onze meningen en hij is in Holland de machtige." Er komt meer leven in de grijsaard. Hij richt zich op in zijn stoel.

„'t Is goed dat jullie het weten, kinderen. Ik was eens een man van aanzien en eer in Nederland. Ik ben gehuldigd door de magistraten als was ik een vorst. Ik heb als vriend verkeerd aan 't hof van de vrome keurvorst en als raadsman bij de prins van Oranje. Dordrecht heeft mij in oktober 1573 onthaald als was ik een der groten op aarde en de aartsbisschop van Canterbury in Engeland gaf mij, zo je weet, kostbare geschenken. Dat alles is voorbij ... omdat ik het niet eens was met de prins?"

De kinderen van Datheen luisterden scherp. Hun vader was de laatste jaren ziek en zwijgzaam geweest. Zij wisten uit zijn mond zo weinig.

„Uw onenigheid, vader," vroeg Peter, „was toch niet alleen van godsdienstige aard?"

„Feitelijk wel." Er komt gloed in de ogen van Datheen en om zijn mond plooit zich een glimlach. De trekken van zijn gelaat verscherpen zich. 't Is of de oude, gevierde verdediger van het gereformeerd beinsel, zijn goede vorm hervindt. „Feitelijk is alles

van godsdienstige aard, Peter. Een christen is dat op alle terrein van het leven en alle levensterreinen zijn van godsdienstige aard."

„Nu ja, ik bedoel ..."

„Je bedoelt zeker het algemeen gangbare; en dan, ja, ook op politiek gebied was ik het oneens met hem en ben dat nog. Ik ben politiek gesproken anti-Frans ..."

„Maar vader, de hertog van Anjou is toch volgens recht en wet de Souvereine der Nederlanden? ..."

„Ja, dat is hij. Het is ook het werk van de prins. Maar dat is verkeerd, jongen. Helemaal verkeerd. Ik weet niet met welke blindheid de grote Oranjevorst is geslagen, dat hij niet inziet, wat iedere eenvoudige gereformeerde christen inziet ... wij mogen niet met de roomsen samengaan"

„Maar vader als 't nu gaat, gezamenlijk tegen Spanje ..."

„'t Gaat tegen Spanje. Zeker! Maar 't gaat bovenal tegen de roomse onderdrukkers. De trouwelozen. Denk maar aan Rennenberg.³² Het gewone volk zag er niets anders in dan rooms verraad. Daarom vernielde het te Zwolle en in Friesland weer opnieuw de beelden."

„Dat zal zeker ook de prins bitter leed hebben gedaan. Hij vertrouwt de roomsen omdat ze hem hun eden zweren ..."

„Och jongen," veerkrachtig schudt nu de oude Calvinist zijn hoofd. „Hoe kan hij de roomse eden vertrouwen. Ja, daarin is hij ziende blind. Sinds Huss is het toch van algemene bekendheid dat die van de roomse religie zijn, hun eed, waarmee ze aan paus en kerk verbonden zijn, hoger moeten achten, dan welke andere ook. Weet je wel van wie Anjou een zoon is?"

Peter knikt. „Jij ook, Friedrich?"

„Van Catharina de Medicis, vader, die van de Bloedbruiloft ..." zegt Friedrich.

Weer is het geruime tijd stil. De duisternis heeft nu geheel bezit genomen van de kamer, alleen gloeit gelig de kring van het haardvuur en werpt de grote onevenredige schaduwen van de mensen tegen de wanden. Het woord bloedbruiloft is een schrille veroordeling van allen, die in deze tijd de eden van een zoon van Catharina de Medicis geloven. „Maar Vader," begint Frederik, „toch kan de zoon te vertrouwen zijn al is de moeder ..." Frederik voltooid zijn zin niet, dat is ook trouwens onnodig, ieder vat Frederiks bedoeling.

„Het kan," antwoordt vader. „Het kan."

„Hoe zou u trouwens ook willen, vader, dat de strijd tegen Spanje gevoerd werd. Zonder hulp?"

„Liever zonder hulp, dan met roomse hulp!" herneemt de oude predikant.

„Zonder hulp, dat is ten enen maft onmogelijk!" klinkt krachtig en beslist Peters stem.

„Het kleine machteloze Nederland tegen de wereldmacht Spanje!"

Nu richt de oude vader zich hoog op in zijn stoel.

„Juist," zegt hij. „Juist! Zo oordeelt ook de prins. Zo oordeelde hij in 15'66, toen wij 't alléén wilden wagen. Toen werkte hij ons tegen om onnodig bloedvergieten te voorkomen. Toen was het volgens hem een verloren zaak. Maar ik zeg jullie, jongens, beter alleen dan met Romes hulp. God zal ons helpen. Onze zaak is Zijn zaak. Noem jij eens op, Peter, wat heeft een of ander bongenootschap, wat heeft een of andere vreemde hulp ons voor voordelen gebracht?"

Peter zwijgt. Hij kan niet één vermeldenswaardig feit noemen. Dan gaat de oude weer verder.

„Maar God heeft geholpen. Kennelijk en onmiddellijk! Denk eens aan Haarden."

³² George van Lalaing, graaf van Rennenberg heeft in maart 1580 de Ommelanden aan Spanje verraden. Gevolg nieuwe Beeldenstorm.

„Aan Haarden, vader?" vraagt Friedrich verwonderd.

„Ja, aan Haarden. Weten jullie wat er tijdens Naardens uitmoording is gebeurd? De Noordhollandse steden hadden een vloot gezonden tot ontzet van de veste. De vloot vroer in — 't was immers begin december '73 — Naaiden vertrouwde de snode vijand en liet hem in. Daar lag de vloot als een wisse prooi van de vijand. Maar God uit de hemel zond terstond, recht te passen, een noord-westen wind, alzo dat het water zeer hooggerezen en het ijs gebarsten is en de schepen als door een bijt, te Enkhuizen gekomen zijn; en het ijs heeft het water terstond weer toegesloten, zodat de vijand niet volgen kon.

Zo zijn er tientallen dingen gebeurd. Zo heeft God op het allerduidelijkst getoond dat Hij met winden en stromen klaar staat de Nederlanden te helpen en dat ziet de prins niet. De prins zoekt heil bij mensen, ja bij vijanden van Gods kerk en het Nederlandse volk wil het alleen doen met God."

„Vader ..."

„Ja, Peter!"

„Hebt u eens gezegd in Gent, dat de prins geen God noch godsdienst had?"

Nu is 't beklemmend stil na deze schuchtere, ernstige vraag. Een stilte te meer opvallend na de heftige rede van de oude man.

Hij aarzelt wat met zijn antwoord. Dat is het 't welk hem vervolgt. Zijn zoon zegt het hem hier, schuchter, eerbiedig, maar toch met een ondertoon van afkeer in zijn stem. Zijn vrienden zeggen 't met vreemde vreze. Zijn vijanden met hoon.

„Zo heb ik ... want zo zag ik het toen in mijn ijver en teleurstelling. Ik ben daarin te ver gegaan. Ik heb niet dat woord veel bedorven. Maar ik heb het teruggenomen, mijn spijt daarover betoond. En dat is het niet wat ons scheidt. Dat is slechts hetgeen waarop men mij vangen kan. Mijn ijveren tegen de Franse politiek en mijn verzet tegen de goddeloze godsdienstvrede, dat is het wat men mij niet vergeeft. En toch zal de tijd het leren, dat ik gelijk heb.

Ons volk staat klaar om alleen met God de strijd te wagen en dat zal de enige manier zijn. Ons volk verafschuwt ieder bondgenootschap met roomsen. Weet je wel dat lied, uit „Een nieu Geusen Liederen boexken"? Komt, laten wij het zingen."

En wat in lang niet is gebeurd, geschiedt. De oude Datheen zet in. Krachtig schalt de geuzenzang door 't vertrek van de Hollanders in het hun gastvrije Duitsland:

“Help nu u zelf, so helpt u God,

Uut der tyrannen schot en lot

Benaude Nederlanden.”

Als ze gezongen hebben:

„of volgt om hem te wederstaen

Den Prince van Orangien”,

kijkt Peter zijn vader aan. „Dus toch hem?"

„Zeker, hem, mijn geliefde prins als hij maar terugkeert van zijn dwaling en met heel zijn persoon zich geeft aan onze en zijn zaak en nooit ofte nimmer zich met Rome in bondgenootschap begeeft, of hun eden gelooft. Maar hoor ...!"

Ja, een korte felle hoefslag dreunt in de straat, een ruiter springt haastig van zijn paard. De klopper valt op de voordeur. Dof dreunt haar galm door de holle gang.

„Daar is iemand," zegt er een. „Een boodschapper," zegt een ander.

Moeder Benedicta ontsteekt een kaars in de lichter. Peter laat de boodschapper in, die geen vreemdeling blijkt te zijn.

't Is Adolf Sander. Daar staat hij in 't gelig kaarslicht. Zijn mantel besneeuwd, zijn laarzen nat en vuil ... Voor hij zelfs Christina groet zegt hij: „Anjou heeft de zaak verraden en heeft Antwerpen stormenderhand genomen. Hij trekt Vlaanderen in, naar

Brugge en Geut ..."

Met open monden en de handen vol verbazing staat de familie Datheen te luisteren. De schrik om dat ontstellend bericht, verhindert een gewone begroeting. Men is ontgaan! Benedicta herstelt zich 't eerst en nodigt de aanstaande neef zijn mantel en vuile laarzen uit te doen. Peter stalt zijn paard en daarna vertelt Adolf hoe het is gegaan.

Terwijl Christina met tante Benedicta het avondeten voorbereidt en de tafel schikt, horen allen het verhaal van het vreselijke Franse verraad. Verder vernemen ze dat Gent in opstand is tegen de opgelegde dwang van de prins wat regering en religie betreft. Dat Gent, de verplicht verlaten stad weer hunkerend uitziet naar de terugkomst van Datheen en Hembyse. Binnenkort zal hen het officieel verzoek daartoe bereiken. Als het avondeten genuttigd is, leest Datheen:

Ik heffe mijn ooghen op tot den Berghen van welcker mij hulpe comt.

Mijn hulpe comt van den Heere/ die Hemel ende aerde ghemaekt heeft.

Hij en sal uwen voet niet laten slipperen ende die u behoedet/ en slaept niet.

Siet/de behoeder Israels en slaept noch en sluimert niet.

De Heere bewaert u/ de Heere is dijn schaduw over uwe rechterhandt.

Dat u des daeghs de Sonne niet en steke noch de Mane des nachts.

De Heere behoede u voor alle quaed.

Hij behoede dijne ziele.

De Heere behoede uwen uytganck ende inganck van nu aen tot in der eewigheit.

Dan, als hij met een plechtig gebaar de bijbel sluit, kijkt hij de kring rond. Ze zien, dat er nieuwe geestkracht uit zijn ogen straalt en ook is het gebaar van zijn handen rustiger en krachtiger dan in de laatste dagen. „Als Gent mij roept, dan zal ik in de kracht des Heeren gaan. Komt, laten we Zijn Naam dankend aanroepen.”

Datheen bidt. Het is een krachtig gebed. Een gebed voor de nood, waarin door Frans verraad het vaderland gekomen is, maar bovenal een gebed dat God, de Heere der Heirscharen deze klare roepstem wil heiligen aan het hart van Zijn volk, ook aan dat van „den prince van Orangien”. Dat allen af mogen zien van het steunen op vreemde hulp en dat allen hun betrouwen alleen op God zullen stellen.

Als het *amen* weerklonken heeft, geeft Datheen op om te zingen:

“Waarom wilt gij zoo kwellen

En beroerd zijn, o ziel mijn

Wil gansch Uw hoop op God stellen

Van U zal Hij gedankt zijn.” Psalm 41.

Nu is het nacht. De stormwind giert. Donkere wolken jagen door het zwerk. Datheen ligt in bed. De donkere gordijnen rond zijn rustplaats sluiten zelfs de schemer van de nacht uit. Benedicta slaapt. De kinderen slapen. Datheen waakt. Als Gent hem roept, dan gaat hij Dan zal hij zijn laatste krachten gebruiken om gereformeerd Nederland de handen ineem te doen slaan, om zonder hulp van mensen, alleen vertrouwend op de wondere macht Gods de ongelijke strijd voort te zetten. Het liefst onder Oranje. Onder de geliefde vorst, die goed en bloed geofferd heeft. Nu zullen hem de schellen toch wel van de ogen zijn gevallen. Nu zal hij wel inzien dat Frankrijk en al de roomsen tezamen zijn, als een gebroken rietstaf, die hand ten dode wond, die op haar steunt.

De hevige noordoosten wind giert over het dak van zijn huis. Ze woedt door heel Europa. Haar adem verstijft in de koude nacht de wateren tot ijsvloeren.

Ze rent ook over de vlakten van Holland, rukt aan de daken en torenspitsen van haar steden.

Rammelt ook aan de ramen van het oude prinsenhof te Delft.

In zijn werkkamer zit de prins van Oranje en overdenkt de toestand waarin het land na de staatsgreep van de hertog van Anjou gekomen is. Weer klimt de zee van ramspoed hoger en hoger. Het water komt weer aan de lippen, ja dreigt nu „over zijn hoofd te gaan." Dus had Anjou toch zijn eed gebroken. Eerst Rennenberg, nu Anjou. Verraad en verlatenheid van alle kant. Zijn geleerde vriend Marnix van St. Aldegonde is bij hem.

Er zijn drie mogelijkheden, Heer Aldegonde, verbreekt de prins De stilte. Drie. De prins telt op zijn vingers: Eén. Vrede met Spanje! Twee. Een vernieuwd verdrag met Anjou! Drie. Allèen met de gereformeerden de strijd wagen.

De staatsman Aldegonde knikt. Zo is het. En welke mogelijkheid lijkt u de beste? Lang denkt de prins. Zijn gelaat verscherpt zich en diepe denkplooiën trekken zich in zijn voorhoofd. Eindelijk, tot een slotsom gekomen zegt hij: De tweede, een hernieuwd verdrag met Frankrijk.

„Met de verrader dus," mompelt Aldegonde. „Met de enige, die naast God ons helpen kan. Elisabeth is trouweloos. Casimir onmachtig. De andere Duitse vorsten beloven veel, maar doen niets. Zo rest ons alleen Frankrijk om naast God ons te helpen. Dus weer een verbond met Anjou".

Buiten giert de stormwind. 't Is guur en bar. Het land rondom tot ver in Duitsland, ligt gegrepen in de wrede greep van de felle winter.

OPNIEUW TE GENT

Drie personen hadden in de jaren 1577 en 1578 Gents verzet tegen de politiek van Oranje geleid. Als eerste Hembyse, de voorschepen of burgemeester, die met bedriegelijke en oneerlijke manieren alleen zichzelf zocht. Als tweede Johan Casimir, die in staat was met kracht van wapens, gesteund door de trouweloze Elizabeth van Engeland, de Gentenaren te helpen en als laatste Datheen, die gedreven werd door het hem heilig beginsel van de gereformeerden en zich om Gods wil verzette tegen de godsdienstvrede.

Natuurlijk gebruikte Hembyse de anderen voor zijn egoïstisch streven. Ook Datheen. En Datheen heeft zich door Hembyse te sterk laten he- invloeden. Datheen zag pas, toen het te laat was, de wolvegedaante van Hembyse van onder zijn schapebuid te voorschijn komen. Hembyse had in 1578 ook de stad Gent moeten verlaten; hij was ook a.h.w. voor de prins van Oranje gevlucht. Nu evenwel de staatkunde van Oranje zo klaarblijkelijk schipbreuk leed door het verraad van Anjou, stak de anti-Franse partij in Gent het hoofd weer op en verzocht Hembyse naar Gent te komen.

In augustus werd hij opnieuw tot voorschepen of burgemeester benoemd. De Gentenaren vermoedden niet dat ze dit belangrijk ambt een verrader toevertrouwen. Toch was dat zo. Hembyse was met de meest doortrapte plannen naar Gent gekomen. Nu het hem onmogelijk was weer bij Oranje in de gunst te komen besloot hij de stad Gent aan de Spanjaarden te verraden. Zelf bleef hij evenwel voorlopig achter de schermen.

Egoïsten zijn laaghartig. Als de algemene genade Gods onze zelfzucht niet intoomde, zouden wij allen duivels van egoïsme zijn. Bij Hembyse kwam uit wat er leeft in het verdorven mensenhart.

Toen Parma (Spaans hndvoogd, opvolger van Don Juan) in 't laatst van 1583 het beleg voor Gent sloeg, haalde Hembyse Datheen over voor het sluiten van een afzonderlijke vrede met Spanje te gaan werken.

Hembyse benoemde hem tot lid van den „Raedt van Peysmakers" (Vredemakers).

Deze moest met Parma een vredesverdrag zien te sluiten. Datheen en de Calvinisten waren voor het merendeel daarvoor te vinden, omdat Oranje opnieuw begonnen was niet de verrader Anjou een verbond te sluiten. Het was dus volgens hem slechts een keus: onder Spanje of onder Anjou.

Ze waren door de telkens terugkerende teleurstelling onverschillig geworden wat betreft het strijden voor het vaderland.

5 Maart 1584 begonnen de vredesonderhandelingen met Spanje. Datheen was hierbij niet meer dan een marionet. Hembyse trok aan de touwtjes maar bleef voorlopig buiten schot.

In het onderhandelen omtrent de overgave van Gent zat geen verraad. Datheen ging dus geheel vrijuit. Doch, als de Heere niet kennelijk tussenbeide was getreden, zou Datheen ondanks zichzelf een verrader zijn geworden.

Hembyse nl. onderhandelde persoonlijk met de Spanjaarden en verraadde hun een der belangrijkste vestingen en wel Dendermonde.

Zijn doel was een hoge positie van de Spanjaarden te verkrijgen als deze met de „Raedt van Peysmakers" omtrent de overgave van de stad een overeenkomst had gesloten en Gent dus „Spaans" geworden was. Gelukkig voor Datheen kwam de huichelachtigheid van Hembyse tijdig aan het licht. Terstond staakten de „Peysmakers" hun eerste aangevangen onderhandelingen. De tomeloze woede van het Gentse volk keerde zich tegen Hembyse, die gevangen gezet en onthoofd werd.

De stad was evenwel niet meer te redden. 19 September 1584 gaf Gent zich over. De protestanten, die geen vrijheid van godsdienst konden verkrijgen van Parma, verlieten in zo'n groot getal de stad Gent, dat deze haast ontvolkt was. Gent overtrof voorheen Parijs. Nadien was het niet meer dan een betrekkelijk kleine stad.

Datheens onschuld aan het verraad van Hembyse staat onomstotelijk vast. Trouwens de volkswoede in Gent keerde zich niet tegen hem of een der andere „Peysmakers", maar alleen tegen Hembyse.

Evenals de andere predikanten, verliet Datheen met een algemeen paspoort de stad Gent en begaf zich naar het nabijgelegen Sluis in Zeeuwsch-Vlaanderen.

11. ALS EEN HERT GEJAEGHT

„Want eenzaam ende vol smarten
Ben ik Heer en gansch onvrij.”

Psalm 25

DE VLUCHTELING

't Was al tamelijk ver in de middag van de zestiende oktober 1584 dat een plomp groot rijtuig, getrokken door een zwaar boerenpaard, de veerdam van het veer tussen Vreeswijk en Vianen opreed.

Voor 't veerhuis bleef het staan. De voerman sprong er eerst uit; daarna een heer, die haastig aftekende en zich toen naar 't veerhuis begaf. Op zijn geroep verscheen al spoedig de veerman zelf: een stoere kerel met een verweerd gelaat, die hem vroeg of hij nu nog de rivier over wilde. De vreemdeling knikte, trok zijn hoed nog wat dieper over zijn ogen en zette de kraag van zijn wijde mantel hoog op.

De veerman ging hem voor naar de boot. Hij zag wel dat de man, die nu nog naar de overkant wilde, van hogere afkomst was. Vreemd dat hij zich zo geheimzinnig gedroeg. 't Scheen wel een vluchteling. Nu ja, daar had hij zich geen zorgen over te maken. Bovendien als 't een was met kwade voornemens jegens de prins of de heren Staten, dan was zeker Vianen geen goede wijkplaats meer. De tijd dat Hendrik van Brederode het waagde in Vianen wijkplaats te geven aan allerhande slag van volk, dat met de landsoverheid overhoop lag, was reeds lang voorbij. In Vianen zelf lag nu een zware bezetting staatskrijgsvolk onder commando van kapitein van Egmond. Vergeefs trachtte de schipper een gesprek met de vreemdeling aan de knopen. 't Was kennelijk dat hij onbekend wenste te blijven. Midden op de rivier waar het licht van de bijna ter kim gedaalde zon laag over het water scheen, wendde hij zijn aangezicht zelfs van de veerman af.

Deze trok met krachtige rukken zijn boot over de Lek en spoedig schoof ze langs het steigertje aan de Viaanse kant nabij de *Kleine Klok*, zoals men meestal de waterpoort van Vianen noemde. Op het steigertje tastte de vreemdeling in zijn zak, haalde er wat klein geld uit en liet het vanuit zijn blanke hand in de ruwe knuist van de veerman glijden, mompelde een groet en verdween door de Waterpoort het stadje in.

De wacht in de poort keek ook de vreemdeling opmerkzaam na. Dat was trouwens zijn plicht. Als hij verdachte personen zag, moest hij er rapport van opmaken. Verdacht was deze persoon nu wel niet, maar 't was een vreemdeling en het walen slechte tijden. Men kon tegenwoordig niemand meer vertrouwen. Bij de regeerders van de stad Vianen en bij de officier kapitein van Egmond was zelfs een resolutie van de hoge heren uit den Haag gearriveerd, die aanmaande een goed oog te houden op de predikanten, die vanuit Gent, Brugge en andere Vlaamse steden afkomstig waren. Vooral een zekere Petrus Datheen was een verdacht persoon. Hen omgekochte oproermaker moest dat zijn geworden, een vriend van Hembyse, die nu met Parma's geld het land doortrok en overal predicaties hield tegen de Franse bondgenoten.

De wacht zag dat de vreemdeling niet de grote brede Voorstraat inwandelde maar afsloeg naar het Hof. Zou hij op Batenstein moeten wezen, het versterkte kasteel van de Brederodes?

Zo was het. De vreemdeling liep de neergelaten ophaalbrug over, de geweldige poort door en stond weldra op het binnenplein van Vianens kasteel. Hier scheen de vreemdeling bekend, want zonder aarzelen wendde hij zich links af, waar een kleine groengeverfde deur toegang gaf tot het vertrek van de poortwachter, een oudgediende,

die direct opstond en zijn wollen muts van het hoofd trok.

„Is het inderdaad minister Datheen?"

„Zo is het. Is de gravin thuis?" was de wedervraag van de predikant. De oude soldaat ging direct zijn eerwaarde voor door een der vele gangen.

„Dien mij eerst aan," gelastte Datheen en even later stond hij voor de hoogedelgehoren vrouwe gravin Amelia van Nieuwenaar, weduwe van Frederik de Vrome en ook van Hendrik van Brederode.

De gravin was zichtbaar ontroerd toen ze hem zag.

„U hier?" zei ze.

VOORLOPIG VEILIG

„Ik vraag u nederig herberg, 'k ben een vluchteling"

Gravin Amelia wees naar een van de gemakkelijke zetels, die rond het haardvuur stonden. Datheen zette zich neer.

„Een vluchteling?" vroeg ze.

„Zeker, mevrouw. Ik ontvlucht de machtige fiscaal-generaal, die een bevel tot inhechtenisneming tegen mij uitvaardigde."

„U bent mij welkom, vriend van mijn beide mannen. Jammer, dat geen van hen nog in leven is, uw schuilplaats was heel wat zekerder dan dat ik ze u verleen, ik een zwakke vrouw."

Zij zuchtte. Datheen zette zich op zijn gemak, strekte zijn voeten uit naar het warmend haardvuur.

„Ik zal wat eten voor u laten bereiden en een kamer voor u in orde laten brengen," zei ze en stond op.

Terwijl ze weg was dacht Datheen over haar woorden: als een van hen nog leefde. Hij zag ze voor zijn geestesoog verrijzen: Frederik de Vrome en Hendrik van Brederode. Stel je voor als de laatste nog leefde; de drieste onversaagde, onbezonnen trouwe vriend. Zijn afbeelding hing daar links van de schouw.

Grillig lichtten telkens de vlammen over zijn ruw mannelijk gelaat. Ongemerkt schudde Datheen het hoofd. Wat was er veel veranderd sinds Hendrik van Brederode hier in het kasteel te Vianen gebood. Wat was hij vaak in ernstige momenten hier geweest. De eerste maal toen hij namens de consistorie met de grote geus moest onderhandelen. Later op last van de keurvorst om Gravin Amelia zijn huwelijksaanzoek voor te bereiden. En nu ...

De gravin was weer teruggekeerd en zette zich in haar grote ruime stoel. „En vertel nu eens ..."

„Och, mevrouw, er is zo veel gebeurd. Veel er van zal u ongetwijfeld bekend zijn. U weet dat met Hembyse."

„Ik weet het; hij was een verrader."

„Ik vertrouwde hem zozeer. Ik deelde zijn afkeer tegen het Frans verbond en speciaal tegen de hertog van Anjou."

„Maar u dreven toch heel andere motieven."

„Zoals gebleken is, mevrouw. Hij was een zoeker van zichzelf, van eigen eer en aanzien. Hij was een huichelaar, een in schaapskleren geklede wolf."

Datheen vertelde verder hoe hij uit Gent was gevlucht naar Sluis. Dat men hem uit Sluis verjaagd had.

„Het volk morde tegen mij, zo zei men en ik moest de stad direct verlaten. Maar 't is niet het volk dat tegen mij mort. Het is het verraad en de laster, die op mij loert. Men hitst de mensen op. In Sluis waren het Taymond en Heinsel!"

„Wie zijn dat, minister Datheen?"

„Och, betrekkelijk onbekende burgers uit Gent, maar die de politiek van de prins volgden en mij aan de kaak stelden als een verrader." Verder vertelde Datheen hoe hij in Gouda buiten de poort gesproken had en hoe hij in de stad met de burgemeester had onderhandeld.

„O, mevrouw, Uw beide echtgenoten zouden mij beter begrijpen dan u. Het heil van vaderland en kerk brandt mij op het hart. Ik zie voor mijn ogen dat het verkeerd gaat niet land en volk. Ons volk moet de ogen op God richten, op hem alleen. Ons volk moet niet blind zijn voor de wonderen van Zijn almacht. Ze moeten Zijn woord geloven." „Met uw verlof, geleerde vriend. Maar God is toch een God der middelen. Hij kan toch het bondgenootschap met Frankrijk als een middel willen gebruiken om ons land te redden. Hebt uzelf en heeft zijne doorluchtigheid mijn man geen hulp gezocht bij Engeland?"

„Dat is iets anders, mevrouw. Engeland is protestant. Frankrijk is rooms; dat zijn beeldendienaars en God gebruikt geen beeldendienaars om Zijn volk te helpen. Wel om het te kastijden. O, dat ons land mocht opmerken hoe het gekastijd is. Nog staat God klaar. Het is Zijn zaak. De zaak van Zijn kerk. En daar trek ik nu Holland voor door."

Vervolgens somde Datheen op de brieven, die hij geschreven had en ontvangen en vertelde hij van de vuile laster, die hem ter ore was gekomen.

„Men zegt dat ik Spaans geld aanvaard heb om ons land aan de vijand te verkopen . ." Hier zweeg hij ontroerd, want dat smartte hem bovenmate. Ook Gravin Amelia besefte de diepte van deze grief. Ze kende hem nu al zo veel lange jaren als de trouwe, onkreukbare strijder voor het gereformeerd beginsel.

„Zo ben ik dan een vervolgte, mevrouw.., een die de gevangenis wacht en wie weet wat meer."

„Kom," troostte de Gravin. „Zo erg zal men 't n niet maken. Men zal toch nooit vergeten al het goede dat God u voor kerk en vaderland liet doen?" Na een poosje stilte, waarin slechts het knetteren van het houtvuur in de haard gehoord werd, vroeg Datheen: „Hebt u gehoord wat er met Johannes Capito en Jan van Haren, de beide Brugse predikanten is gebeurd?"

„Nee, dat heb ik niet!"

„Welnu. Deze beide mannen hebben van het begin van de reformatie af de kerk te Brugge gediend. Capito diende de Waalse gemeente, van Haren de Nederduitse. In het midden van de vervolging hebben ze stand gehouden. Ook zij waren anti-Frans gezind. Ook zij waren tegen het verbond met de roomse gewesten en tegen de godsdienstvrede. Ze zijn op transport naar 's-Gravenhage gesteld. Ongeveer een maand voor zijn noodlottig einde heeft de prins van Oranje bevel gegeven hen in de gevangenis te zetten en nu in 't begin van oktober heeft men beiden van staatswege uit hun ambt ontzet en uit het land verbannen. Ik geef u het overige te denken."

„Ja, dat is wel heel erg. En het ergste is, dat het gebeurt in een land, dat zo heel veel, juist aan het taai volhardingsvermogen van de Calvinisten te danken heeft."

„Zo is het, mevrouw. Maar ieder die rond voor het zuiver gereformeerd beginsel uitkomt, beschouwt men als staatsgevaarlijk. Ik heb eens dit land doorreist als commissaris van Zijne hoogheid de prins van Oranje. Toen mocht ik overal goede orde op de zaken van de religie stellen. Overal ontving men mij met achting en ere. Thans vervolgt men mij en toch, mevrouw, mijn meningen zijn dezelfde als toen. De meningen van de leiders zijn veranderd. Ik weet niet wat mij te doen staat. Ik hoop op Gods hulp, maar nu zie ik geen middel geschikt om mijn doel te bereiken. Mijn stem vindt geen weerklank meer in de Nederduitse harten. Ik benijd soms degenen die ons

voorgegaan zijn."

Beiden dachten aan dezelfde. Aan Hendrik van Brederode, de onbeheerste, de hartstochtelijke. Aan Frederik de Vrome, de wijze en lieve vriend, die altijd klaar stond met hulp en raad.

„Ja ... ook Oranje," zei de Gravin.

„God hebbe zijn ziel," zei Datheen eerbiedig. „Wat was hij een groot en goed vorst. Wat een staatsman. Geen wonder, dat het volk hem *Vader Willem* noemt."

„Dus u vereert in hem ook de Vader des Vaderlands?"

„Zeker, mevrouw. Op menselijke wijze gezegd althans. En ik voel dat de Hollanders zo veel van hem houden, dat het mij na zijn dood nog moeilijker zal zijn de meningen, die hij voorstond, te bestrijden. Hij zag in mij een vijand en toch ben ik meer zijn vriend geweest dan Anjou, ook meer dan velen, die hem door dik en dun gelijk gaven. O, had hij mij en in mij al de ware Calvinisten de broederhand gereikt, dan ... maar 't is de wiI des Heeren niet geweest."

„Zijn laatste woorden waren een gebed voor ons ... en voor zijn ziel." Zacht zei de gravin het.

„Zijn dood heeft mij zeer ontroerd. Dat toch Oranje, onze geliefde prins moest vallen door een Franse moordenaar, door een roomse, Franse moordenaar."

„Nu gaat u te ver, minister Datheen u denkt dat God alzo getoond heeft zijn afkeur over de manier van doen van de prins?"

„Ik merk slechts op, mevrouw. Ik bedoel dit niet als een straf voor hem, maar als een aansporing voor ons toch geen gelijk juk met hen aan te trekken."

„U scheert dus alle roomsen en alle Fransen over één kam?"

„Ik oordeel niet, mevrouw, maar ik weet dat God niet wil dat we ons met hen verbinden. Op zo'n verbintenis kan geen zegen rusten?"

NADEREND GEVAAR

Toen was er plotseling gestommel op de gang.

De huisknecht klopte op de deur. Gravin Amelia gaf hem verlof binnen te komen. Enigszins verward zei hij: „De commandant van de staatse troepen, mevrouw, vraagt u te spreken."

„Dat is om mij te doen," zei Datheen. „Sta hem toe, mevrouw, hier te komen."

„Zodat hij n weghaalt? De weduwe van wijlen Hendrik van Brederode bood n haar gastvrijheid aan, die zal niet geschonden worden."

„Laat de kapitein binnen komen," zei Datheen rustig.

Kapitein van Egmond trad binnen. Jong, elegant in het kleurig uniform van kapitein in het staatse leger. Hij groette correct de hooggeboren Vrouw.

Datheen was opgestaan.

„Bent u minister Petrus Dathenus?" vroeg hij.

„Die ben ik!"

„Dan bent u mijn gevangene." Reeds trad hij op de prediker toe. Deze keek even naar het portret van de grote geus, in wiens kasteel hij was.

„Sta mij toe, mevrouw," begon kapitein van Egmond weer met een beleefde buiging voor de gravin.

„Op welke gronden neemt u mij gevangen?" vroeg Datheen. Er was plots een hele verandering in zijn gedaante gekomen. Hij geleek in niets een arme, voortgejaagde prediker. Hij had iets van een veldheer. Trouwens hij had de wapenstok als veldprediker meerdere malen gedragen.

Gravin Amelia, die tussenbeide had willen treden, liet het. Ze zag dat de vriend van Hendrik van Brederode geen hulp van haar behoefde. Verontwaardiging lichtte uit zijn

blik waarmee hij fier de kapitein aankeek.

„Mij is gelast," antwoordde deze, „de vijanden van het vaderland te vangen om hen te straffen naar dat ze verdienen."

„En acht u mij een vijand van het vaderland?" Datheen deed een stap nader en stond oog in oog niet de kapitein. De pijn, die deze beschuldiging hem deed, tekende zich scherp af op zijn gelaat. „Toon mij daarvan de bewijzen," eiste hij.

„De vele geruchten, minister Dathenus, die ons omtrent ..."

„Wat geruchten. Wilt u mij op geruchten arresteren? Ik ben bereid voor iedere rechtbank te verschijnen. Zo daar iemand is die mij in rechten aanspreken wil, ziedaar ... Maar op geruchten? Durft u mij op geruchten arresteren?"

Nee, dat ging niet aan.

Onverrichterzake ging kapitein Egmond terug en Datheen bleef twee dagen als gast bij Gravin Amelia van Nieuwenaar.

GEVANGEN EN VERNEDERD

Wat Datheens plannen waren, weten wij niet. Maar een paar dagen later begaf hij zich op reis naar Gouda. Hij wilde waarschijnlijk naar de burgemeesters om van hen bewijzen te verkrijgen dat hij in zijn gesprekken met hen niets strafwaardigs had voorgesteld of met hen plannen beraamd, die ook maar zijdelings met landverraad in verband stonden.

In Vreeswijk bestelde hij een rijtuig, maar terwijl hij wachtte op de voerman, liet kapitein van Egmond hem metterdaad arresteren en zo kwam Datheen in de gevangenis.

Alle zaken ter wereld dient men van twee zijden te bezien. Zo ook deze gewelddaad jegens Datheen.

Gent was aan de vijand verraden. De gereformeerde predikanten hadden zich jaren aaneen tegen de politiek van Oranje verzet. Geen wonder dat zij, die de verantwoordelijke erfenis van Oranje aanvaardden, uiterst wantrouwend stonden jegens de predikanten.

Datheen zelf had een groot en zeer werkzaam aandeel gehad in De actie tegen de Franse bondgenoten. Het was, zoals we meermalen zagen een beginselkwestie bij Datheen en hij had zijn actie nooit in het verborgene gevoerd.

Toen nu, na de dood van Anjou en van Oranje de Staten en prins Maurits de Fransgezinde politiek van Oranje voortzetten en Datheen krachtig daartegen bleef ageren, lag het voor de hand dat de landsregering maatregelen nam om dit Datheen te beletten. Maar de wijze waarop dit is geschied, is in alle opzichten afkeurenswaardig.

Het schrijven van de jonge Maurits, dat hij in overleg met de staten aan de bestuurders van de verschillende provincies gezonden heeft, getuigt niet van enige omzichtigheid en welwillendheid. Op z'n minst had men toch Datheen kunnen dagvaarden, vooral daar hij zich te Vianen oprecht tot beschikking van een rechtbank stelde. Maar nee, als een gewoon misdadiger neemt men hem gevangen en werpt men hem in „de Hazenberg", de stadsgevangenis van Utrecht, waar hij met andere gevangenen aan eenzelfde tafel moest eten.

Het spijt ons, dat we van deze gevangenschap niets weten. Hetgeen we er van weten is slechts een sober relaas van het uitwendig gebeuren.

„Geen beschuldigers traden tegen hem op: slechts werd hij tot verantwoording geroepen op 81 vraagpunten, die, naar 't schijnt, van de Raad van State waren uitgegaan.

Nadat hij gedurende acht weken de ongemakken en de somberheid der gevangenis geleden had, werd hij eindelijk op 12 december onder borgstelling van drie burgers

ontslagen en kreeg hij verlof zijn intrek te nemen in de woning van Gillis van der Galle, een van zijn drie edelmoedige borgen. Vanhier diende hij, na verloop van veertien dagen, een verzoekschrift in bij het Utrechtse gerecht, dat de 28e december met een gunstige uitslag werd bekroond. Hij werd ontslagen van afgelegde beloften en her kreeg zijn vrijheid". (Uit Petrus Dathe nus, van H. Q. Jansen).

Zo luidt, historiegetrouw, het verhaal van Datheens gevangenschap. Doch, de uiterlijke gebeurtenissen vormen het werkelijke leven niet. Het werkelijk verhaal van ieder mensenleven speelt zich af in de ziel. In de diepten van het gemoed en de niet te benaderen verborgenheden des harten.

Datheen heeft geleden in de gevangenis. En dat lijden is het eigenlijk gebeuren van die dagen. De gevierde prediker, aan wiens lippen grote scharen hingen, was nu gezeten in de duisternis van een gevangenhuis. De beroemde afgevaardigde van vorsten, voor wie men dure maaltijden placht te bereiden, waaraan hij de ereplaats bekleedde, zat nu aan met dieven en moordenaars.

De voorzitter van grote kerkvergaderingen en synodes, de eerste persoon bij belangrijke disputen, de hofprediker van machtige keurvorsten, werd nu behandeld als een gewoon misdadiger.

Deze dingen hebben diepe wonden geslagen in het mensenhart van Datheen. En het eigenlijke verhaal van Datheens gevangenschap zou zijn te verhalen als wij wisten hoe Datheen op deze vernederingen gereageerd heeft, wat deze diepe weg bij hem heeft uitgewerkt. En dat weten wij niet. Wij lezen nergens iets van een ziekworsteling, daar doorn treden. Wij weten niet of Datheen alleen gezien heeft op het menselijk onrecht, hem aangedaan of dat hij in ootmoed gebogen voor God de tijd heeft doorgebracht.

Wij weten niet, maar we vrezen. Want na de gevangenis gaat het met Datheen verkeerd.

Ongetwijfeld is Datheen op zeer onrechtvaardige wijze bejegend. Ook al erkenne n we dat er redenen waren voor de overheid om nauwlettend toe te zien in verband met de lasterlijke geruchten, die omtrent hem de ronde deden. De geruchten dat hij met Parma's geld het land doortrok om tweedracht te zaaien, waren zo algemeen verbreid, dat zelfs de reeds meer genoemde prediker Taffin 5 november 1584 aan de Delftse predikant Corneliï durft te schrijven: „ik hoor dat Dathenus, door het geld van Parma verdorven, dat rampzalig vredesspook te Gent heeft in de hand gewerkt, en ook nu te Gouda en in andere steden van Holland, hetzelfde venijn zaait".

Geen wonder dus, dat de overheid zulks onderzocht.

Ook moeten wij ons niet al te zeer stoten aan de wijze, waarop de overheid het onderzoek heeft doen plaats hebben. 't Was nu eenmaal in oorlogstijd en men was in de rechtsuitoefening nog niet zo voorzichtig als thans.³³

Ook dit is te bezien in de lijst van de tijd, waarin het gebeurde.³⁴

Evenwel, de hoge waardigheid van de belasterde had op zijn minst genomen een meer volledige en zeker een spontane rehabilitatie vereist.

Het heeft Datheen zeer gegriefd, ja geschokt. Heerlijk zou het zijn als Datheen afgezien had van de mensen, die hem zo onrechtvaardig behandelden en gezien had op

³³ Holland was in deze bange dagen het hoofd kwijt. Niet alleen Datheen en de reeds genoemde predikanten Capito en Van Haren zijn ongunstig bejegend geworden. Het was ook in die dagen dat admiraal De Blois van Treslong op grond van blijkbare onwaarheden in hechtenis gezet werd en zelfs in gevaar verkeerde het leven te verliezen. In 1591 pas is deze dappere Watergeus in ere hersteld.

³⁴ Zelfs het feit dat hij in de gevangenis door het eten vergiftigd is geworden, zodat hij alleen in leven bleef door het innemen van tegengif, was in die dagen helaas geen uitzondering. Wel heeft hem dat doen zien, hoe gehaat hij was.

God, die hem deze diepe weg deed bewandelen. God heeft deze kracht van miskennis en verachting nodig geoordeeld. En de dichter van:

Doch, Heer, Gij zijt die Heil'ge evenwel,

Die daar woont onder Uw volk Israël, Psalm 22,

had volgens zijn hemelse Vader dit alles nodig opdat hij eens de Vader zou danken, *Die hem bekwaam gemaakt heeft om deel te hebben in de erven der heiligen in het licht.*

Het lijkt ons evenwel dat Datheen tijdens zijn gevangenschap zich niet vernederd heeft, maar gemord heeft onder het grievend onrecht, hem door Maurits en de Staten aangedaan.

DE BALLING OP EIGEN WEGEN

Want toen hij ons land had verlaten, begaf hij zich niet naar Frankenthal, om daar als rustend predikant verder te leven.

In augustus 1583, toen hij naar Gent ging, beschouwde hij zich nog als „met consent zijns Fursten, ende zijnder gemeeynten, voor den tijdt van vier ofte vijf naenden" geleend aan de Vlaamse gemeenten.

Het lag dus voor de hand dat hij thans weer terug zou gaan. Vooral daar zijn beschermheer Johan Casimir zeer in macht was gestegen.

Doch niets daarvan. Datheen verliet zelfs het predikambt en vestigde zich als arts te Husum, een stadje in Sleewijk gelegen. Hij liet zijn gezin uit Frankenthal overkomen en sneed zodoende de banden geheel af, die hem met Frankenthal en niet de gereformeerde gemeenten bond. Hij veranderde zijn naam in *Petrus Montanus*. Het scheen als wilde hij een flinke streep onder het gebeurde zetten en zeggen: daarmee heb ik afgedaan. Voorheen was ik Petrus Dathenus, vooraanstaand predikant van de Nederduits Gereformeerde Gemeenten, thans ben ik Petrus Montanus, *dokter in de medicijnen*.

Montanus — van Bergen zou het in 't Vlaams moeten klinken — had bij de uitoefening van de geneeskunde terstond succes. De wetenschap, opgedaan bij de broeders in het Carmelieter klooster te Yperen kwam hem goed van pas.

Wat gingen zijn gedachten vaak terug naar de periode van zijn jeugd. Mont-Cassel, zijn geboorteplaats, de berg, de hoge verhevene, het middelpunt van heel de verre omgeving, inspireerde hem tot het zoeken van zijn schuilnaam, die hij ook uit vrees tegen de Lutherse aangenomen had.

Evenwel, de dokter werd zelf ziek. Ernstig ziek. God klopte. Dringend! Hij, de man, die zo fijn van opmerkingsgave was, waar het betrof de wonderen Gods aan 't vaderland betoond, moest nu opmerken de stem van God, zoals die in eigen leven klinken.

Maar hij hoorde niet. Kunnen we aangaande zijn gevangenschap in Utrecht slechts veronderstellen, dat hij zich verhardde, van zijn ziekbed weten wij het zeker.

Tijdens zijn ziekte kwam hij nl. in aanraking met een zekere Chunradus, een David Jorist, dus een dwaalgeest niet revolutionaire ideeën. Datheen kwam onder de beking van deze dwaalleer en gleed af van de aloude gereformeerde beginselen.

Nu zijn we in de diepste put van zijn leven. Indien wij de leer van David Jorissen uit Brugge kennen, weten we hoe diep Datheen nu gevallen is.

Menselijkerwijs gesproken, vindt deze diepe val zijn oorzaak in de smadelijke behandeling door de Nederlandse regering hem aangedaan en in de lakse houding van zijn gereformeerde medebroeders, die slechts zeer zijdelings en uiterst voorzichtig voor hem, tijdens zijn minderwaardige bejegening te Vianen en Utrecht, waren

opgekomen.

Dit verontschuldigt Datheen voor de heilige God niet, maar het verzacht ons mensenoordeel over hem. Ook moet het ons, gereformeerden van de twintigste eeuw, tot ernstig zelfonderzoek brengen. Dat Datheen eenzaam in Noord-Duitsland zat en dat de gevierde prediker van voorheen een verachte balling werd, is mede de schuld van het gereformeerd Nederland uit die dagen. De deftige heren staten, de rechters en de officieren hebben hem niet in volle eer hersteld, toen zijn onschuld bleek.

Als slechts in enig ding zijn schuld was aangetoond, men had hem evenals Johannes Capito en Jan van Haren uit zijn ambt ontzet en in ballingschap gezonden.

Het rechtsgeding te Utrecht stelde hem volkomen vrij van alle laster, doch men vergat hem de eer terug te geven, die hem gewelddadig ontnomen was. Wie zal de gemoedstoestand beschrijven van de gesmade verstoten balling. Geen rechterlijk banvonniss, maar brute miskennis en verguizing dreef hem het land uit, waar hij met al het idealisme des geloofs gewerkt had.

Deze desillusie was met geen menselijke kracht te dragen. Dezelfde Datheen, die in Frankfurt als jong predikant reeds zo angstig was om alleen te staan, stond nu in de vreemde alleen met slechts puinhopen van idealen lot aandenken.

Capito verviel tot de roomse kerk, werd zelfs Jezuït. Van Van Haren leest men niets meer.

Datheen werd betoverd door een gevaarlijke ketterij. Zo gaat het met eenzame uitgestoten ballingen. Van Husum vertrekt hij naar Staden, waar hij na een genezing van een der magistraat-personen zelfs aangesteld wordt als „stadsdokter“. Reeds te lang hebben we gewacht in ons verhaal te betrekken een drietal gereformeerde predikanten, die zich het lot van hun broeder en collega aantrokken.

God waakte over zijn kind Datheen. God zou hem met liefdekoorden weer terugtrekken in de school van zijn kerk.

Reeds tijdens de krenkende behandeling te Vianen en Utrecht hem aangedaan, werkte God in het hart van twee eenvoudige dienaars des Woords om zich hun medebroeder te gedenken.

Het staat wel vast dat Datheen van hun bemoeiingen niet heeft geweten. Het was een lafenis voor hem geweest; maar zijn hemelse Vader vond de tijd nog niet rijp hem deze vertroosting te schenken. Wij, die niets van Gods geheime raad weten, mogen toch wel voor vast aannemen dat de diepe lijdensweg, die Datheen doormaakte, de enige weg was, waarlangs de grote Herder der schapen zijn kind thuis brengen wilde.

Want niet de hofprediker van de keurvorst, niet voor de berijmer van de psalmen, de gevierde redenaar of de trouwe beginselvaste Calvinist is de hemelpoort ontsloten, maar voor het kind, dat in eerbiedig vrezten tot de Vader ging. Daar moest God zijn knecht brengen. Daartoe diende alles wat in zijn leven voorviel.

Twee eenvoudige predikanten kwamen, terstond na Datheens gevangenneming, in 't laatst van oktober 1585, bij elkaar. Het waren Henricus Caesarius en Tilmanus Cupus. De eerste was predikant te Schoonhoven en de laatste te Nieuwpoort — vlak tegenover Schoonhoven aan de Lek, gelegen.

Ze kenden Datheen niet noemenswaard nader dan de rest van de Nederduitse predikanten van de gereformeerde kerk. Velen zullen in heel wat nader contact tot Datheen hebben gestaan. Wel was Caesarius lid van de Dordtse Synode van 1578 geweest en had Cupus in Westkapelle in Vlaanderen gestaan, maar Datheen was toch in de jaren van zijn eer en glorie in heel het land bekend geweest en had in nauwe relatie gestaan met de meest vooraanstaande figuren in De gereformeerde kerkelijke

beweging.

Taffin, die de laster omtrent Datheen verbreidde in zijn reeds genoemd schrijven en Caspar van der Heyden, die weliswaar zelf zeer roerige dagen meemaakte, kenden Datheen van zeer nabij. Zo waren er ongetwijfeld meerderen, die in de goede dagen van Datheen met hem verkeerdd hadden en hem nu alleen lieten staan, ja misschien — het onbroederlijk voorbeeld van Taffin sterkt ons in dat vermoeden — hem de rug toekeerden.

Caesarius en Cupus werden in hun hart geraakt en grepen de pen op om voor Datheen te doen, wat er te doen was. Ze wendden zich tot Cornelii³⁵ te Delft, met een hartroerend schrijven. Ze wilden heel het raderwerk van de kerkelijke gemeenschap in werking zetten om Datheen bij te staan. Hun broederhart sprak. Ze brachten in praktijk de leer van Christus: als één lid lijdt, lijden alle leden. Ze zetten zich metterdaad in de plaats van hun broeder. „Laat ons bedenken," schreven ze, „dat wij, in dergelijke nood geworpen, zouden wensen, dat aan ons door anderen, en wel door broeders, geschieden zou."

Deze broeders voelden dat wat Datheen overkwam, heel de kerk feitelijk overkwam. Met klemmende argumenten dringen zij er bij de Delftse predikant op aan toch vooral alles te doen om het lot van hem te verzachten, die tot hiertoe met onwrikbare voet heeft vastgestaan en zich met heilige, ja onvermoeide arbeid hoogst verdienstelijk heeft gemaakt jegens de gemeente van Christus.

Ze wijzen hem op zijn plicht, een zo groot man te hulp te komen in dit noodzakelijk tijdsgewricht.

Het gevolg van dit schrijven is geweest dat op verzoek van Cornelif de predikanten te Utrecht werden aangemaand om met al hun vermogen te arbeiden, dat de zaak van Datheen tot een spoedig einde mocht komen. Ook hebben de Delftse predikanten zich tot prins Maurits gewend.

Heerlijk is het dit sympathieke schrijven te vermelden. Nogmaals, het zal Datheen niet bereikt hebben. Met geen enkel woord in een van zijn latere brieven maakt hij er melding van.

DOOR GOD TERUGGEBRACHT

De inzinking in Datheens geloofsleven heeft niet lang geduurd. Was dan al de zieke oude man bezweken, God richtte hem op; herstelde hem naar het lichaam en ook naar de geest en gaf zijn knecht een helder inzicht in de verfoeilijke leer der David Joristen. Doch het kwaad was gedaan en de Heere zou Zijn geliefd kind het, hobbelige en gladde doen zien van zelfgekozen paden. Eens had hij zijn schijnvriend Chunrades een brief geschreven en zodra Datheen zich niet meer met hem inliet, verspreidde deze Datheens brief, waarin werkelijk verkeerde dingen stonden. Dit schrijven kwam in het bezit van de gereformeerde broeders in Nederland. Zo is de zonde. Ze laat, hoe diep betreurd, een ernstig spoor in ieder leven na.

Datheen meende het heel ernstig met zijn afkeer van de sekte. Hij verliet zelfs Husum om van Chunrades af te zijn en vestigde zich te Staden. Dit was voor Datheen een vooruitgang. Zowel materieel als geestelijk.

In Staden als „stadsdokter" aangesteld, verdiende hij weer een behoorlijk salaris. Ook trad hij daar wederom toe tot de gereformeerde kerk, ja is hoogst waarschijnlijk aldaar weer voorganger van het Nederduitse deel van die kerk geworden.

God zag in liefde neer op zijn kind, dat zo onmenselijk wreed geschokt was. Deze

³⁵ Deze had te Heidelberg gestudeerd en was in Frankenthal als opvolger van Datheen als predikant beroepen. Hij heeft Datheen als voorzitter van de synode te Dordrecht gediend als secretaris. Hij was een gematigd man.

Petrus der 16e eeuw, mocht het ervaren, dat zijn lieve Heiland ook voor hem gebeden had, dat zijn geloof niet ophield. Geslingerd tussen verachting van zijn broeders en bekoring des satans, die ook hem eer en aanzien aanbood, als hij neervallende hem wilde aanbidden, hield de trouwe Heiland hem in beide Zijn handpalmen gegraveerd. Neergesmeten van zijn hoge post, neergesmaakt in bittere ellende van ziekte en verachting, bloedde zijn ziel uit duizend wonden. Maar de Heelmeester verliet hem niet en met de balsem uit Gilead verzachtte hij de wonden van zijn geliefd kind. 't Was nodig om hem thuis te brengen bij de Vader. 't Geschiedde niet bij geval, 't geschiedde naar Gods raad.

OPZOEKENDE LIEFDE

In Nederland was men het spoor van Datheen kwijtgeraakt. Niemand wist, waar hij zich ophield. Vreselijke geruchten omtrent hem werden gretig verspreid. Geruchten van godslastering en dwaling der David Joristen, en Libertijnen. Ook geruchten van vuile onzedelijkheid³⁶ als gevolg van zijn Joristische dwalingen. Pas toen hij te Staden weer in de gereformeerde kerk ging arbeiden, kon de kerk van Nederland weer met hem in aanraking komen. Het was de predikant Corneliï, die zich het eerst tot hem wendde met een broederlijk schrijven.

Daarnaast was er in Nederland op kerkelijk en staatkundig gebied een algehele verandering gekomen. De partij der anti-Fransen, waar Datheen zo voor geijverd had, kreeg de leiding. Datheen werd door de gebeurtenissen in het gelijk gesteld. Leicester, de Engelse graaf, vurig streng Calvinist, werd onze landvoogd. Nu bleek het dat de mening van Datheen reeds jaren lang de levende overtuiging van de zuiver gereformeerde broeders was. Slechts hij en de Vlaamse predikanten waren er heftig voor uitgekomen, maar in 1588, toen de Franse politiek verlaten was en Leicester in ons land vertoefde, schreven de kerken van Gelderland en Zutphen een lastbrief, waaruit blijkt, dat zij met de inzichten van Willem I niet altijd overeenstemmend waren geweest. Ze hadden zich geërgerd over de goddelijke hulding van de hertogen van Anjou, de vervloekte raad van de staten om Nederland met hem te verzoenen en de goddeloosheid waarmee men Nederland aan de Franse koning had opgedragen.

Zo zien we dat, wat Datheen zo heftig kwalijk genomen was, in het volk leefde.

Dit algemeen veranderde inzicht en het feit dat Leicester een vurig Calvinist was, maakte dat de synode van 's-Gravenhage, de 20e juni 1587 bijeengeroepen, geheel uit predikanten van de zuiver gereformeerde richting bestond.

Deze hebben onverwijld de zaak van Datheen aangesneden en wel zodanig, dat ze een commissie benoemden om de laster omtrent Datheen verspreid, te gaan onderzoeken. Geen moeite mocht te groot geacht om de verguisde en toch bij zovelen zeer beminde leraar in volle eer te herstellen.

Het is bewonderenswaardig wat deze Synode voor Datheen deed. Ze ontboden zelfs de oude emeritus predikant Gerobulus uit Bremen om hem te verzoeken Datheen op te zoeken met een zekere Pezelius, eveneens uit Bremen.

Ze moesten de zaak van Datheen grondig onderzoeken en trachten hem voor de gereformeerde kerken te behouden.

Nee, deze Haagse synode maakte zich van deze zaak niet met een verontschuldiging af. Een broeder moest behouden worden voor de kerk. Een gewilde, een beminde broeder. Hiervoor is geen offer te groot en geen moeite mag worden ontzien

Gerobulus kreeg een officiële aanstelling van de synode en begaf zich naar Bremen

³⁶ De David Joristen deden aan naaktvertoningen. De beschuldiging hierin aan Datheen adres mist alle grond als wel duidelijk blijkt uit het feit dat de broeders, door de Synode afgevaardigd, daar niet eens over spreken.

om met Pezelius samen de reis naar Staden te maken.

In Bremen was, wat de mensen noemen hij geval, een heel goede kennis van Datheen uit de Heidelberger jaren. Het was de prediker Menso Alting, die thans te Emden stond. De broeders zagen hierin de hand des Heeren. Zo'n goed vriend uit zulke roemrijke jaren, zou Datheen dubbel welkom zijn.

Alzo begaven deze drie zich op weg om hun geliefde broeder in het verre Staden te bezoeken.

DE HAND DER VERZOENING

Aan de brede mond van de Elbe, halverwege Hamburg en de Waddenzee, ligt Staden. Tegen het einde der 16e eeuw was het een welvarend stadje; zowel havenstad als marktplaats van de naaste omgeving.

Het is in het laatst van juli 1586. Een grote karos rijdt de stadspoort binnen en recht op het gemeentehuis aan. De voerman, die drie deftige heren rijdt in lange tabbaarden met de eenvoudige kantkragen van de theologen versierd en de breedgerande zwarte vilthoeden op hun eerwaardige hoofden, klimt van zijn zetel en bestijgt het brede bordes van het deftige raadhuis. Namens een der heren, de eerwaarde heer Pezelius, predikant te Bremen vraagt hij of in deze stad Petrus Montanus woont.

Hij had deze vraag ook kunnen richten aan de eerste de beste burger op de straat. Ieder kent de vreemdeling, die onder zulke bijzondere omstandigheden burger van Staden is geworden.

Amper een jaar geleden heeft hij een der heren van de regering van een zware ziekte genezen en daarna is hij als stadsdokter aangesteld. Zeker, deze Petrus Montanus woont in de stad. Men wijst de voerman de weg en even later houdt het grote rijtuig stil voor de woning van de stadsdokter. De deftige heren stappen uit. In de felle stralen van de zomerzon staan ze een poosje te wachten tot de deur geopend wordt en ze binnen kunnen gaan.

In de halfdonkere gang staat een oud afgeleefd mannetje. Een slordige versleten huisjas bengelt om zijn lichaam. Zijn blik, die hij op de binnentredenden werpt is wazig. Zijn stap is onvast.

„Herkent u mij niet, minister Dathenus?“, zegt plots de jongste van de drie en treedt uit het schemerdonker naar voren, en zet zijn hoed af, zodat de lichtstreep uit het bovenraam van de deur, voluit op zijn trekken valt.

Ontsteld doet de geneesheer een stap terug. Verbazing tekent zich af op zijn gelaat.

„Kan het zijn?“ vraagt hij en dan, met een glimp van duidelijker herkenning in zijn doffe ogen.

„Jazeker, u bent het, minister Alting.“

Dan volgt de verdere herkenning. Trouwens minister Alting helpt hem: Dit is Pezelius en dit is Gerobulus.

Datheen staat ontsteld. Er vaart zelfs een schrik door hem heen. Hij, de arme voortgejaagde zieke man, kan het zo plots niet verwerken. De drie staan ook even verlegen. Is dat Datheen? Dat oude afgeleefde mannetje?

Ze drukken hem de hand en ontroering beeft in hun stem als ze zeggen: Broeder.

„Wat wilt u, heren, wat wilt u,“ klinkt schor en zwak Datheens stem. „Wij willen u spreken, broeder, maar het haast niet. Neem uw gemak. Wij komen van de synode van de Nederlandse kerken, die in 's-Gravenhage vergadert.“

Datheens knieën knikken. Synode! Nederland!

Hij zucht en steunt zich met zijn beverige hand aan de deurpost. Wat een beelden verdringen zich nu opeens in zijn geest. Hoe lang was dat nu al weer geleden dat hij in Nederland was? Toen was hij minister Dathenus; nu is hij slechts meester Montanus,

de stadsdokter van Sta- den. Deze heren willen hem spreken. Ze kijken hem met deernis aan. Zij zijn ontsteld, dat hij zo veranderd is. Hij voelt het aan hun blikken. „Volg mij dan," zegt hij en gaat hen voor naar de binnenkamer van zijn huis. Ze volgen hem en zetten zich rond de tafel op Datheens uitnodiging.

„Wilt u niet liever wat wachten, broeder Datheen, wij hebben de tijd?" vraagt de oude Gerobulus.

Maar nee, Datheen dringt aan om hetgeen ze zeggen moeten, maar dadelijk te laten horen. Hij is nu verontrust wat het zijn zal. Zo vaak

hebben zijn gedachten in Nederland vertoefd. Vol wrevel eerst en vol verbittering om de verachtelijke behandeling daar ondergaan. Met schaamte en niet deemoed later.

Toen hij na zijn korte afdwaling van de gereformeerde leer, weer schuld bewust de weg terug zocht, dacht hij vaak met vrees en ontzag aan Nederland. Nu in 't laatst waren al de indrukken verneveld. Zijn opkomend verlangen naar de broeders daar, evenals zijn verdriet om het mislukken van zijn arbeid, verloren hun gloed in de grauwe sleur der vergetelheid. Nu ineens vlamde alles weer helder op. De gedaante van de broeders, de warmklinkende stem van de oude vrienden wekte een hunkering in zijn gewonde ziel. Maar ze komen van de synode. Wie weet met welk bevel. Nee, hij wil het maar dadelijk vernemen.

„Ach nee, heren, spreek maar direct. Ik ben benieuwd uw zending te vernemen."

Gerobulus ontrolt een brief. „Ziehier," zegt hij, „onze credentiebrief. De oudvoorzitter van zo menige kerkelijke vergadering bekijkt het officiële stuk. Zo is het nu, dat hem als dwalende broeder een stuk van de kerk onder het oog komt.

Hij zucht en wacht. Zal men hem aanzeggen dat hij uit het predikambt ontzet is? Zal men ...

„Broeder," begint de oude Gerobulus. „Broeder, voor alle dingen zeggen wij u dat we de lange reis naar hier gedaan hebben met een liefdevol hart, gezonden door een synode, die van liefde brandt om u terug te voeren in de gemeenschap onzer kerken."

Datheen hoort de woorden als vreemde, verre muziek:

„Als een hert gejaagd o Heere,

Dat versche water begeert,

Alzoo dorst mijn ziel ook zeere

Naar U mijn God, hoog vereert",

klinkt het diep in zijn ziel. Het vaderland! De kerk!

Een traan rolt over zijn wang. Zijn beverige hand strijkt de brief van de synode glad en zijn nevelige ogen glanzen een moment helderder. Hij kijkt recht zijn medebroeders aan.

„Mij is niets liever," zegt hij.

Dan volgt in de binnenkamer van Datheens huis een lang gesprek. Een mooi en ernstig gesprek. De geruchten komen ter sprake, die over hem in het vaderland de rondte doen. Schrikkelijk overdreven zijn ze, maar een kern van waarheid bevatten ze. Datheen vertelt zijn wedervaren in Utrecht. Hoe vernederend men hem daar behandeld heeft, hoe nors men hem heeft toegesproken, hoe vernietigend men hem heeft afgemaakt. Ja ook de geschiedenis van het vergif vertelt hij. Hij vertelt hoe hij alle aan hem gestelde vragen naar genoegen heeft beantwoord, maar dat er zelfs geen poging is gedaan hem in ere te herstellen.

Hij vertelt hoe hij naar Husum uitweek. Dat daar een kwaadaardige koorts hem kwelde en dat toen de schijnvriend Chunradus gekomen is. Als een redder in de nood op het eerste zien, maar in der waarheid als een gruwzaam verleider. Dan erkent Datheen hoe hij van allen verlaten, ja blijkkelijk verstoten, gemeenschap gezocht heeft met deze dwaalgeest.

Hij vertelt van het „Wonderboek" dat zijn nieuwe vriend hem geleend had, maar dat hij terstond met afkeer opzij had gelegd.

De afgevaardigden van de synode zijn blij met deze woorden, doch niet voldaan. Ze hopen op een nadere verdergaande bekentenis. Er is meer geweest dan Datheen bekennt. Ze hebben de bewijzen in hun zak. Hier aarzelt Datheen. Hij tracht niet meer te bekennen dan de heren reeds weten. Dan tonen ze hem de brief, die hij zelf aan Chunradus geschreven heeft. Een brief, waarin werkelijk ketterse gevoelens staan. Dat is het laatste. Dan breekt het verzet om ruitelijk alles te erkennen. Tranen stromen Datheen over de wangen. Snikkend bekennt hij dat hij reeds lang al deze ketterijen liet varen; dat hij met berouw en boete voor God was gekomen in ootmoedig smeekgebed en dat hij, *Gode de eer*, reeds was teruggekeerd tot de aloude belijdenis en dat het zijn ernstig voornemen is, niet meer van de ware leer af te wijken.

„Tot mijn laatste ademtucht, mijn geliefde broeders hoop ik door de Almachtige gesterkt, in ons gereformeerd beginsel te volharden."

Nu is het genoeg. De broeders zijn van harte verblijd.

Medelijdend richten ze hun oog op de zwaar getroffen man. Gebroken naar het lichaam, ja, maar nu, Goddank, gered naar de ziel.

Ontroerd drukt men elkaar herhaaldelijk de hand.

Verder bespreken ze de mogelijkheid dat Datheen weer naar Nederland komt en zijn dienstwerk in de kerk weer opvat.

Tegen de avond gaan de broeders naar hun herberg.

Een heerlijke vrede daalt in Datheens hart. Het contact met de kerk is weer hersteld. Eindelijk is de smaad uit zijn leven weggenomen. Nu zal alles weer goed worden.

Benedicta zit bij hem. De schemer valt weer in hun huiskamer als zo vele avonden. Ze zijn oud nu. Vreemd is Gods weg geweest de laatste jaren. Vol moeite, zorgen en verdriet. Ook geldzorgen. Armoede omringt hen. De hofprediker van de keurvorst kan niet eens zijn drie vrienden behoorlijk logies aanbieden. Arm zijn ze, maar gelukkig tevens. De mogelijkheid bestaat dat hij weer naar Holland zal kunnen gaan als prediker. Och, al is wellicht de mogelijkheid er voor hem niet meer vanwege zijn lichaam dat zo zwak is, de gelegenheid wordt hem toch gegeven en dat wist de zo smadelijke bejegening van Utrecht uit. Geld is er nu ook. De synode heeft geen half werk gedaan. Een aanzienlijke geldsom heeft Gerobulus hem aangeboden.

Nee, zingen gaat niet meer. De stemmen der oudjes zijn te krakerig en te bevend maar toch! De oude dichter neuriet en de oude non uit het Clarissenklooster, ach nee, de lieve echtgenote van de voortgejaagde zanger, zingt zachtjes mee:

Hoe zal ik toch mijn Gods weldaden al,

Vergelden? Ik zal den beker heilzame

Nemen in der hand en des Hoeren Name

Met dankbaarheid ik verkondigen zal.

Psalm 116

TERUGGEKEERD

Het is nu in de morgen van de 22e juli 1586.

Datheen zit achter zijn schrijftafel. Het is nog heel vroeg, maar hij kan niet meer wachten om zijn belofte te vervullen, gisteravond afgelegd. Hij zal aan de synode nog schriftelijk bevestigen, hetgeen gisteren door hem is beleden.

Hij heeft haast om het te doen. Een vreemde gedrevenheid maakt zich van hem meester. Zijn hand, die de veer opneemt, beeft. Even denkt hij over de aanvang. Een bonte mengeling van beelden trekt zijn oog voorbij.

Wesel, Dordrecht, Frankenthal ... verscheidene plaatsen in Holland, Zeeland, Brabant en Vlaanderen. Overal had hij vergaderingen geleid, toespraken gehouden, gepreekt en het avondmaal bediend. Nu schreef hij als de terugkerende dolaard of beter gezegd als de weergekeerde broeder.

Hij weet nu de aanvang van zijn schrijven.

„*Genade en vrede door Christus Jezus*“, begint hij. Op dezelfde wijze zoals hij, staande in het hoog heilig ambt zo vaak heeft gezegd. Verder schrijft hij aan de eerwaardige mannenbroeders, waarde ambtgenoten. Telkens wacht hij en staart zijn oog de morgenstond in. Het is hem als daagt een nieuwe morgen weer in zijn oude gepijnigde ziel. „... Ik heb het gevoel van de eerwaarde synode verstaan en haar toegenegen welwillendheid mijwaarts duidelijk bemerkt.“ O, wat vreugde. Hoe trilt hier heel zijn innerlijk van onzegbare blijdschap.

Opnieuw trekt alles voorbij in bitter logische volgorde. Vianen, Utrecht, Husum ... de bittere bejegening en de schitterende verleider. Hij bekent met de pen op het papier: „dat ik, enigermate bekoord door schitterende beloften van den onheiligen en onreinen Chunradus en beledigd en verbitterd door die onheuse behandeling te Utrecht...“

Nu wordt zijn hand vaster. Vluggerschuift zijn pen over het papier. Hij voelt zich vrij van alle bekoring en sterk in Gods kracht. Hij neemt zich voor „door den gunst van den algoeden en allerhoogsten God, tot aan mijn laatste ademtocht te blijven volharden in de belijdenisschriften der orthodoxe kerk en daarin dagelijks vorderingen te maken.“

Deze brief voldeed zowel de afgevaardigden van de synode als de andere broeders in Nederland.

Datheen is evenwel nooit meer in het vaderland teruggekeerd. De woelige oorlogstijden en de wisselingen in Holland verhinderden dat, Leicester verdween. De staten regeerden zelf en deze heren, waarbij zovelen reeds toen de kiem in zich droegen van de libertijnse dwalingen, die in later dagen de vaderlandse kerk zouden verscheuren, verlangden de vurige Calvinist niet in hun midden terug.

Het hert werd verder gejaagd. Satan zond zijn bloedhonden op hem af. In Staden veranderde de politieke toestand ook. De Luthersen verjoegen de gereformeerden. Datheen vluchtte naar Dantzig. Maar de Lutherse laster was hem voor. Dantzig's poorten bleven gesloten. Wat een bittere tegenvaller was dat voor Datheen. Moedbenemend. Hem was in 't vooruitzicht gesteld dat hij nog eenmaal een gemeente mocht stichten. De laster dat hij een onruststoker en oproermaker was, deed de overheid besluiten hun poort niet voor hem te openen.

Laster? Of was het de waarheid, de allerdiepste waarheid van zijn bestaan? Was hij als knecht van zijn God, door genade niet juist een onruststoker? Hoopte hij niet dat door zijn woorden in Dantzig een onrust zou gewekt worden, zo hevig, dat de verontruste gemoederen de God des Vredes zouden aanlopen als een waterstroom. Ja, toch laster! Want er werd op een andere onrust gezinspeeld; de Luthersen bedoelden een oproer in de *erentfeste stad* tegen de wettige overheid.

Verder Datheen ... verder naart oosten!

Elbing nam de oude grijsaard op en daar heeft hij, hoog in aanzien, nog een jaar geleefd. Vreemd! Hoog in aanzien. En toch is dat zo. Zijn lichaamskracht was uitgeput. Zijn geest bleef helder en 17 maart 1588 stierf hij te midden van zijn vrienden in volle verzekerdheid des geloofs. (75 jaar oud)

12. DATHEENS PSALMBERIJMING

Het zou onjuist zijn in een levensbericht van Datheen niet over zijn psalmberijming te schrijven. Twee eeuwen, dat betekent zes geslachten van vader op zoon, is zij de officieel en alleen erkende psalmbundel van de Gereformeerde Kerk in Nederland geweest.

Zang en muziek zijn beide gaven van God aan de mens gegeven om Hem te loven, te danken en te aanbidden. Vooral in de samenkomsten. In zijn goede dagen heeft Israël dat ijverig gedaan. Gods volk loofde Hem met het geklank der bazuinen, met fluit, en luit, harp en orgel. Het priesterkoor zong in beurtzang met de gemeente.

De Kerk van voor de reformatie beging de fout om de gemeente bij de lof en bedezangen uit te sluiten. Zwingli minder, maar Luther en Calvijn hebben de gemeente weer ingeschakeld en haar de psalmen, gezangen en geestelijke liederen weer teruggegeven.

Geruime tijd hebben de gereformeerden zich beperkt tot de psalmen. Per gratie konden er de gezangen, die Calvijn heeft laten berijmen nog mee door.

Het is met onze psalmen een moeilijke zaak. Iedere psalmberijming levert, op de keper beschouwd, een bundel gezangen en geestelijke liederen op. Slechts als we de psalmen onberijmd uit de bijbel zouden zingen bleven ze onaangetast. Want iedere Psalmberijmer kan er niet aan ontkomen, dat hij eigen opvattingen in zijn berijming tot uiting brengt. Dat wist Calvijn natuurlijk ook. Toch koos hij voor het zogenaamde strofeliëd. Tijdens zijn verbanning, in Straatsburg gaf hij het eerste gezangboek uit met psalmberijmingen van eigen hand en van Clement Maro. Als gezangen bevatte het een Credo, de Tien geboden en de Lofzang van Simeon. Later heeft hij Théodore de Bèze aangezocht verder te gaan met het berijmen van de psalmen en andere gezangen. Als de z.g.n. *Geneefse Psalter* is het twee jaar voor Calvijns dood voltooid. De componisten Louis Bourgeois en Maître Pierre hebben 125 melodieën in de stijl van volksliederen gecomponeerd en de Calvinistische gemeenten konden gaan zingen. Tenminste de Franstalige. Het is de grote verdienste van Datheen, dat hij deze psalter in het Nederlands heeft vertaald. Hij nam de melodieën over, die hij noteerde in hele en halve noten. Later in de Pruikentijd is men de psalmen op hele noten gaan zingen. Maar toen was er van het gereformeerd belijden in onze kerken weinig over. Toen heeft men ook in de officiële kerk de berijming van 1773 ingevoerd. Toen heftig bestreden als de nieuwe berijming, nu in tegenstelling tot de psalmen in het z.g.n. Liedboek de oude berijming genoemd. Zo verandert dat. Datheens berijming en die uit het Liedboek sluiten het nauwst aan bij de bijbeltekst. Vooral die uit 1573 heeft nog al veel remonstrantse kenmerken, maar de vele prachtige berijmingen er uit zouden toch niet vergeten moeten worden.

Datheen heeft zijn geweldig werk niet gegeven om onveranderd door te duren tot het uit de tijd was. De kerk had het werk van de volksdichter moeten laten mee groeien met de groei van de taal, zoals zo menig oud lied en minstens had in de nieuwe berijming van 1773 een grote plaats moeten worden ingeruimd aan de vele schone liederen uit het psalmboek, waarvan de liederen op brandstapel en schavot hebben weerklonken.

Zelfs uit taalkundig oogpunt zou de berijming van 1773 winnen als ze enkele van de waarlijk meesterlijke gezangen van Datheen onder haar liedereschat zag opgenomen. Wat mij betreft ruilde men: *Heer, ai maak mij Uwe wegen*, graag voor: *Heer' wijs mij toch Uwe wegen*; evenals: *Hoe lieflijk hoe vol heilgenot*, voor: *Hoe lieflijk o Heer' en hoe rein*.

13. NASCHRIFT

Hiermee zijn wij aan het einde van het levensverhaal van Datheen gekomen. We hebben op twee manieren getracht de figuur van de grote hervormer nader bij het gereformeerde volk van Nederland te brengen. Zowel door een getrouw relaas te geven van de historisch vaststaande feiten uit zijn leven en uit de geschiedenis der kerk van die dagen, als door het geven van historische schetsen, waarin we hem en de zijnen getekend hebben naar het beeld dat de geschiedenis van hem en zijn gezin geeft.

Vanzelfsprekend neemt de figuur van de grote eerste Oranje een niet onbelangrijke plaats in dit werk in. Ook hem hebben we een paar maal met zijn moeiten en zorgen in overpeinzing en gesprek voor uw aandacht afgebeeld.

We hebben nimmer getracht het levensverhaal van Datheen op historisch-wetenschappelijke wijze te geven en dus ook geen nieuwe gezichtspunten kunnen openen. We zijn geheel afgegaan op wat historisch betrouwbare geschiedkundigen ons in hun werken verhalen, zowel wat de persoon en het leven van Datheen betreft als wat in betrekking tot de geschiedenis in het algemeen in dit boek voorkomt. Waar we letterlijk citeerden en ook waar we oorspronkelijke gedachten van anderen overnamen, hebben we dat zo getrouw mogelijk tussen de tekst vermeld. Ten overvloede noemen we hier nog de werken, die we voor dit boek raadpleegden of bestudeerden.

- 1e. Petrus Dathenus. Dr. Th. Ruys Jr. Utrecht - 1919 (Dissertatie).
- 2e. Biografisch Woordenboek, Dl. IV ... Van der Aa. Haarlem - 1858.
- 3e. Petrus Dathenus H. Q. Jansen. Delft - 1872.
- 4e. De Nederduitse vluchtelingenkerken der 16e eeuw in Engeland en Duitsland en hun betekenis voor de Reformatie in Nederland, door Dr. A. A. v. Schelven. 's-Gravenhage - 1908.
- 5e. Handboek der Geschiedenis van het Vaderland, door Mr. G. Groen van Prinsterer.
- 6e. De afscheiding der Waalse Gewesten van de Generale Unie I. Door Dr. C. H. Th. Bussemaker.
- 7e. Willem van Oranje's geloof en godsdienstpolitiek. Dr. A. A. van Schelven.
- 8e. De geschiedenis der Kerkhervorming in taferelen. B. ter Haar en W. Moll Amsterdam - 1869.

Als laatste opmerking in ons naschrift iets over de naam van Datheen.

Wij gebruikten alle namen, die de historie aan hem geeft, door elkaar. We achten ons het meest gebonden aan de naam, waaronder hij onder ons voortleeft: Petrus Datheen. Zeer waarschijnlijk is Pieter Daten zijn doop- en geslachtsnaam geweest. Datheen is feitelijk een onjuiste naam, daar men hiermede zeggen wilde: Pieter van Athene. Lange tijd heeft men gemeend, dat hij om zijn grote geleerdheid aldus werd genoemd. Dat is niet juist. Toch is hij onder deze naam in de geschiedenis bekend gebleven.

Hiermee geven wij ons boek aan de lezer over met de bede, dat het onder Gods zegen moge zijn.

Oosthoek, 26 juli 1938

B.J.W. de Graaff.

Overgenomen uit: DE NATIONALE SYNODE IN MIDDELBURG, 1581

UITGAVE: Kon. Zeeuws genootschap der wetenschappen, Middelburg 1981.

**MISLUKTE BEMIDDELING "INDER SAECKEN DER EXCELLENTIE
JEGENS PETRUM DATHENUM"**

door drs. W. Punt

I.

De vraag waarop getracht zal worden hier een antwoord te geven, is: Waarom mislukte een bemiddelingspoging van de Nationale Synode van Middelburg 1581 "inder saecken der excellentie tegens Petrum Dathenum"?¹

In het begin van de jaren zeventig zag het er niet naar uit, dat het tot een conflict zou komen tussen Willem van Oranje en Petrus Dathenus. Datheen was via de vluchtelingengemeente van Frankenthal hofprediker en raad van Frederik de Vrome, keurvorst van de Palts, geworden. Na diens overlijden in 1576 had hij dezelfde positie bij Paltsgraaf Johan Casimir. Dat dienstverband met de Palts bleef voor Datheen bestaan, ook als hij werd "uitgeleend" in de Nederlanden. In 1572 trad hij tijdelijk in dienst van Oranje, die "vleommelick betrouwende op de naersticheyt, vromicheyt, getrouwicheyt ende groote sonderlinge experientie...zoe in sake van Religie als anderzins", hem belastte met kerkelijk-organisatorische zaken.²

Men kan wijzen op het formele karakter van de woorden van de commissiebrief, maar dat Oranje Datheen waardeerde en aan zich wilde binden bleek ook in 1575. In een brief aan zijn broer Jan van Nassau liet hij weten, dat het hem aangenaam zou zijn als Datheen wilde komen, maar hij had weinig middelen om een groot tractement te betalen. Is Datheens weigering te zien als een eerste aanleiding tot het conflict?³

Die aanleiding werd in elk geval wel gevormd door de gebeurtenissen in Gent 1578. Oranje was zeer verontwaardigd over het optreden van Datheen in Gent, waar een calvinistische, tegelijk meer *democratisch georiënteerde republiek* geïnstalleerd was. De radicalisering van de opstand, zoals die in Gent en elders gestalte kreeg, riep de verontwaardiging op van rooms-katholieke, vaak meer conservatief georiënteerde krachten en blokkeerde het streven van Oranje om het verzet tegen de Spaanse macht zo breed mogelijk te houden. Gezegd kan worden dat in de Gentse affaire geconcretiseerd werd een verschil in benadering, een verschil in perspectief met betrekking tot de opstand in deze jaren.

Bij Oranje ging het om een politieke conceptie, een breed verzet met alle consequenties, intern in de Nederlanden en internationaal, en dus religievrede en hulp van de rooms-katholieke Anjou. In de religieuze conceptie van Datheen ging het om de uitoefening van de ware gereformeerde godsdienst, verbonden met een virulent antipapisme en om buitenlandse hulp, die bij voorkeur moest komen van de ijveraars voor een, wat men zou kunnen noemen *protestantse internationale*. Datheen had medestanders in de Nederlanden en daarbuiten werd zijn conceptie gedeeld door Johan Casimir van de Palts en Jan van Nassau. Daarmee was deze een belangrijke factor in de interne tegenstellingen binnen de Nederlanden en de daarmee

samenhangende externe verwickelingen. Een andere factor in het conflict was de persoon van Datheen. Er zijn aanwijzingen dat hij zich liet meeslepen door zijn temperament, dat hij beïnvloedbaar en onbetrouwbaar was.

II.

Op godsdienstig gebied was Oranje een *politique*. Hij veranderde meer dan eens van kerkelijke richting, althans qua vormen was er de nodige variatie, qua inhoud was de verandering minder groot. Er was een periode, waarin hij even gemakkelijk zijn aanhankelijkheid tegen de ene als tegen de andere godsdienst uitsprak 4. In het begin van de jaren zeventig opteerde hij voor het calvinisme en maakte hij zich het evangelische gedachtegoed meer eigen. Overtuiging of opportunisme? In elk geval gaf hij in Antwerpen in 1578 duidelijk minder blijk van een calvinistische gezindheid. Maar de noodzaak om zich demonstratief te distantiëren van de calvinistische extremisten was uiteraard aanwezig.

Toch was hij toen, naar het getuigenis van de Paltsische hoftheoloog en raad, Wenzel 'Zuleger, gelovig en niet onvroom 5. Hij had zich ook de overtuiging eigen gemaakt dat tolerantie noodzakelijk was. Niet vanuit principiële overtuiging, maar gebaseerd op praktische politiek, pleitte hij in het turbulente jaar 1566 voor rustbevorderende concessies 6. Niet anders was zijn houding in 1578 met betrekking tot de religievrede, een politiek voorstel. dat mogelijkheden bood voor de uitbreiding van het calvinisme, maar ook voor het herstel van het roomskatholicisme. Of werd dat politieke voorstel wellicht toch ook beïnvloed door de overtuiging van zijn irenische hofprediker en raadsman Pierre l'Oyseleur de Villiers, dat orde en rust de beste voorwaarden zijn om de waarheid te verbreiden en dat in het roomskatholicisme toch sporen van de waarheid te vinden zijn 7? Dergelijke opvattingen strookten volstrekt niet met die van Datheen, althans niet in Gent. Hij was voorstander van een zich duidelijk profilerend calvinisme, voorstander van het begin af van eigen organisatievormen, à la Genève, hoewel hij daar soms ook met nuchterheid en met distantie tegenover stond 8. Volstrekt niet geneigd de religievrede in Gent te realiseren, als dat betekende dat het rooms- catholicisme zich zou kunnen herstellen 9.

Met de overtuiging op godsdienstig gebied hing de kwestie van de buitenlandse hulp nauw samen. Oranje was de realpolitiker, mogelijkheden verkennend, kansen benuttend. In zijn optiek was hulp van Alençon/Anjou 10 aanvaardbaar, omdat die hulp nu eenmaal, althans vóór de mentale reconversie, voor de Zuidnederlandse adel aanvaardbaar was en zodoende het verzet tegen de Spaanse macht breed gehouden kon worden. Voor Datheen lag ook hier de zaak duidelijk anders. Hij werkte, in dienst van Johan Casimir, in 1577 voor een protestantse unie, voor een verdrag "inter eos qui puriorem doctrinam profitent" 11 .

Dat althans schreef hij aan Francis Walsingham, raad en secretaris van Elizabeth van Engeland. En bij Walsingham was hij aan het goede adres, want die geloofde ook niet in verzoening met de Spaanse macht, "for Christ and Belial can hardly agree"12.

De Unie kwam niet van de grond en in de Nederlanden moest de hulp van Anjou aanvaard worden, zeer tegen de zin van Datheen. Hij vertrouwde Alençon niet, die stond de zaak van het protestantisme niet voor en die had bovendien Condé - favoriet van de Paltsgraaf - als bevelhebber van het Franse leger laten afzetten. Dat schreef hij in 1577 aan landgraaf Willem van Hessen 13.

Terugblikkend in 1579 beweerde. hij ervoor geijverd te hebben dat het vaderland verlost mocht worden van zowel de Spaanse als de Franse als allerlei andere tirannen 14. Met de Franse tiran werd uiteraard Anjou bedoeld. En in 1584 betuigde hij dat hij in Frankrijk Alençon zo had leren kennen, dat van hem niets goeds te verwachten was,

zoals ook gebleken is, voegde hij er haast triomfantelijk aan toe. Hij had nooit hulp van hem gewild, omdat die naar zijn mening in strijd was met Gods woord 15. Gezien zijn dienstverband begrijpelijk, harmonieerden Datheens opvattingen met die van Johan Casimir van de Palts, *calvinist en condottiere* 16. Calvinist, zeker, maar anders belijnd dan zijn vrome vader, minder vasthoudend ook, een plannenmaker, altijd bereid op avontuurlijke mogelijkheden, het gaf niet waar, in te gaan, partij kiezend met bigotte trouw, geflankeerd door een sterk egoïsme. Door de positie van de Palts, in het Duitse Rijk westelijk grensgebied en calvinistisch, was hij georiënteerd op het westen, op het hele Rijngebied en de landen ten westen daarvan. Zijn vijandbeeld was duidelijk: het protestantisme. maar vooral het calvinisme, werd bedreigd door het Rooms-Spaanse juk 17. Het noodzakelijke tegenwicht moest worden gevormd door internationale samenwerking. Van de actieve calvinisten was daarbij meer inzet te verwachten dan van de passieve lutheranen, dat laatste stelde hij met zorg vast. Hij ijverde in 1577 voor een protestantse unie, vooral op dat moment ten behoeve van de hugenoten, Condé speciaal; Hendrik van Navarre was in zijn ogen onbetrouwbaar. Die protestantse unie werd bemoeilijkt door de dreigende eenwording van de lutheranen - Formula Concordiae - en de geïmpliceerde afscherming tegen de calvinisten. Bij het Convent van Frankfort, initiatief tot *internationale calvinistische* samenwerking, probeerde hij zo te manoeuvreren, dat een breuk met de lutheranen voorkomen kon worden, wat overigens niet lukte. Een calvinistische diehard was hij op dat moment kennelijk niet 18'. Maar Elizabeth bood een andere mogelijkheid. Haar macchiavellistische politiek wenste geen sterke mogendheid aan de overkant van de Noordzee. Zij was daarom altijd bereid Spanje en Frankrijk interne vijanden te bezorgen, zij het dat zij daarvoor haar legitimistische frustraties opzij moest zetten. Reden dus om de opstandelingen te steunen tegen de Spaanse macht, reden ook om de Franse invloed in de Nederlanden niet te groot te laten worden, namelijk slechts zoveel als de Spaanse macht zou verzwakken. Zij wenste geen directe steun met troepen te geven, zij wilde slechts indirecte steun geven door middel van geld en buitenlandse hulp troepen. In deze politiek van Elizabeth was plaats voor Johan Casimir, die volgaame bereid was actief te worden, taxerend dat er voor de calvinisten en hemzelf in de Nederlanden in 1578 mogelijkheden lagen. En dus was hij anti-Anjou en anti-Oranje, ook al bleef er een opening naar de laatste.

In een gelijksoortige positie als Johan Casimir bevond zich Jan van Nassau; ook hij opereerde vanaf de rand van het Duitse Rijk, ook hij was calvinist 19. Dat laatste was hij, meer geprononceerd omstreeks 1577, geworden overigens eerder door sociologische dan door dogmatische trekkracht. Bij de Nassauers in het Westerwald was het zo, dat men zich "umb so subtile quástiones nicht viel bemühte, und doch hoffte, in den himmel zu kommen" 20. Een opmerking die ook een bepaald licht werpt op de geringe kleurgevoeligheid van Maurits ten opzichte van de predestinatie! Zijn politiek werd aanvankelijk in belangrijke mate door staaträson bepaald. Het had bijvoorbeeld bij hem heel wat voeten in de aarde, toen zijn broer Willem van Oranje in 1575 in het huwelijk wilde treden met de hugenootse Charlotte de Bourbon en daarbij definitief Anna van Saksen vanwege vreemd gaan annex vreemd gedrag afdankte. Kon Willem dat huwelijk niet wat uitstellen? Hij voorzag financiële en politieke problemen met Frankrijk en met de vorstelijke verwanten van Anna in Saksen en Hessen 21. Later werden zijn politieke opvattingen meer door religieuze gedomineerd. Hij had het bewustzijn van een vast verbond tussen God en de mensen die de ware godsdienst hadden. Zijn vijandbeeld was niet ongelijk aan dat van Johan Casimir 22. Hij geloofde in een soort contra-reformatorische samenzwering. De Paus

en zijn aanhangers, voorop de Habsburgers en de Valois, hadden het duidelijke doel de ware christelijke godsdienst te vernietigen. Een bijzonder werktuig van de Paus was de Beierse bisdommenpolitiek. Zijn analyse was monocausaal, ongenueanceerd, maar inspireerde tot actie. Er moest een antipapistische unie komen. In Keulen, brug tussen de Nederlanden aan de ene en de Nassause landen en de Palts aan de andere kant, mocht geen Beier op de aartsbisshoppelijke zetel komen, beter nog was het vrijstelling van het *reservatum ecclesiasticum* te bereiken, de mogelijkheid dus om bisdommen aan rooms-katholieke machthebbers te onttrekken. Het stadhouderschap in Gelderland kon gebruikt worden om de calvinisering daar te stimuleren en hij kon die positie ook gebruiken om te proberen de voorgenomen Unie van Utrecht in calvinistische zin te veranderen. Hij was anti-Anjou, omdat hij tegen de goddeloze Valois was, ook trouwens omdat hij van Franse overheersing een losraking van de Nederlanden uit de sfeer van het Duitse Rijk duchtte.

Waren de plannen van Johan Casimir en Jan van Nassau een belangrijke politieke factor? Wat was het werkelijkheidsgehalte? Oranje rekende over het algemeen met andere politieke machtsfactoren, maar hij negeerde anderzijds de Paltsische en Nassause unieplannen ook niet.

III

Die verschillen in opvattingen bleken naar aanleiding van de gebeurtenissen in Gent 1578-1579 uit te kunnen lopen op een ernstig conflict. In Gent had in het najaar van 1577, kennelijk met meeweten van Oranje, een putsch plaats gevonden onder leiding van Jan van Hembyze en Frans van de Kethulle, heer van Rijnhoven 23. Er ontstond een complete revolutionaire beweging. Die beweging was anti-adellijk, vooral tegen de invloed van de Waalse adel, anti-oligarchisch, democratisch, volksgroepen die lang niet hadden meegedaan kwamen nu aan bod, anti-centralistisch, privileges werden hersteld, toenemend anti-clericaal, calvinistisch, geworden in 1578, hegemoniaal, in zoverre Gent het oude leiderschap over Vlaanderen ambieerde. De revolutionaire ontwikkeling in Gent riep reactie op van de Malcontenten, vooral in het Zuiden werd die beweging sterk. Zij maakten zich zorgen over de verdere vervreemding van de koning en de kerk, over de calvinisering en de democratisering. Het verzetsfront raakte duidelijk gespleten, de situatie was voor Oranje bedorven. De revolutionaire beweging in Gent was echter geen eenheid. Er was een tegenstelling tussen de radicale Hembyze en de gematigde Rijnhove, waarvan Oranje op bepaalde momenten gebruik kon maken. Maar voorshands domineerde Jan van Hembyze, die grote invloed op de gebeurtenissen uitoefende, maar daardoor ook gedragen werd 24. Hij kwam in een crisissituatie op voor de Gentse belangen, maar werd ook sterk gedreven door eigen machtsambitie. Hij zou uiteindelijk het hoofd verliezen in een, door polarisatie en samen-spreken met de vijand, gespannen geraakte stad.

Het was duidelijk dat Oranje wilde verhinderen, dat Datheen zich in Gent met revolutionaire reformatische activiteiten zou gaan bezig houden. Maar Datheen, gevraagd te komen, ging toch. Ook de actieprediker Herman Moded ging. Ook in Gent liet Datheen zich niet bepraten door Filips van Marnix van St. Aldegonde. Datheen diende wel als *trait d'union* tussen Gent en Johan Casimir. Diens komst versterkte de positie van de radicalen. En ze lieten zich horen, Hembyze, Datheen en Peter Beutterich! Dr. Peter Beutterich, raadsman van Johan Casimir, "doctor equester", vanwege zijn liefde voor paardrijden, bekwaam, maar zonder voldoende verantwoordelijkheidsgevoel, calvinist, maar het was onduidelijk in hoeverre hij zijn politieke inzichten door religieuze liet bepalen 25. Zijn optreden varieerde hij van innemende "Liebenswürdigkeit" tot landsknechtelijke grofheid. Hij was een meester

in het intrigeren, onscrupuleus en eerzuchtig. "Die Kunst der Verstellung beherschte er glanzend" 26. Des Traos, agent van landgraaf Willem van Hessen, stelde dat Johan Casimir door Beutterich beroofd werd van zijn gezonde verstand. Hij noemde hem naar aanleiding van de gebeurtenissen in Gent "origine(m) omnium horum malorum". Later schreef hij "Casimir, si umquam, totus iam a doctore suo dependet" 27. En Wenzel Zuleger, ook raadsman van Johan Casimir, noemde hem in feite een macchiavellist, die "artificialiter" te werk ging, maar wiens boze raadgevingen toch uiteindelijk wel aan het licht zouden komen 28.

Nu was Zuleger wel bevooroordeeld, want hij viel juist door de gebeurtenissen in Gent in ongenade. Zijn gematigde visie moest het afleggen tegen de radicale van Beutterich. De twee heren kwamen trouwens tot een handgemeen met borden en kandelaars 29! Maar ook Walsingham, Oranje en Jan van Nassau waren kritisch over Beutterich 30. Die besefte dat ook zelf wel, hij gaf met overdrijving, maar hij zag het graag groot, toe, dat hij in die tijd de meest gehate man in Engeland en de Nederlanden was 31. Men doet hem niet tekort door hem de kwade genius van Johan Casimir te noemen. Die was helemaal van hem afhankelijk. En deze man met zijn grote invloed was een warm voorstander van het waaghalzerige en avontuurlijke Vlaamse plan. Zou Johan Casimir geen stadhouder in Vlaanderen kunnen worden? En in plaats van Johan Casimir samen te laten werken met Oranje, benutte hij juist diens politieke zwakte en hij bediende zich daarbij van het Gentse radicalisme 32.

Beutterich liet in november 1578 een pamflet drukken, *Le Vray Patriot*, dat een apologie was voor Gent in verband met het optreden van de Malcontenten. Als men het rooms-katholicisme zou verdedigen, hield dat in dat men de Spaanse macht verdedigde. Van de gespanjoliseerde Alençon was niets te verwachten, evenmin van de Staten-Generaal. In de toekomst zag hij een plaats voor Gent in een vrije federalistische organisatie à la Suisse 33. En Datheen kwam met een vertaald pamflet *Wachtgesehrey*. Het was als een waarschuwing bedoeld voor de eigen situatie. De Atheense republiek werd door Thrasybulus gered door de oligarchische "Dertig" te verslaan. Later verklaarde hij, dat hij Oranje met Thrasybulus wilde vergelijken, maar bij goed lezen zitten er toch wel stekeligheden in tegen Oranje 34.

Tot Oranje drongen ook geruchten door, dat Datheen beweerde het goddeloos te vinden als het rooms-katholicisme hersteld zou worden, dat de Prins de godsdienst niet achtte en wat dat betreft zo gemakkelijk veranderde als het omhangen van een kleed, dat de Prins noch God noch godsdienst had 35. Beutterich maakte Oranje kennelijk uit voor epicurist en atheïst. Dat waren aanvallen op de politiek en de persoon van Oranje, die voor deze onaanvaardbaar waren.

De situatie in Gent - en Gent trachtte Vlaanderen te beheersen - liep volledig uit de hand, temeer omdat Vlaanderen weigerde aan de oorlogskosten van de Staten-Generaal bij te dragen. Gebruik makend van het feit dat hij tot interim-stadhouder van Vlaanderen gekozen was - hij nam de functie overigens niet aan - trachtte hij in december 1578 de stad onder controle te brengen. Jan van Nassau was in zijn gezelschap. Oranje liet Hembyze duidelijk zijn ontstemming blijken. En aan tafel bij Johan Casimir sprak hij over Beutterich als "lecker und canalien". Hij eiste genoegdoening voor wat deze over hem gezegd had 36.

De bekende bedachtzaamheid verliet Oranje hier, maar de situatie was er dan ook naar. Oranje kreeg, leek het, de situatie onder controle: ook in Gent werd de religievrede ingevoerd. Maar hij was nauwelijks vertrokken of de status quo ante werd hersteld. Johan Casimir en Beutterich vertrokken echter. Datheen, die een ontmoeting met Oranje vermeden had, mocht blijven van Johan Casimir. In februari 1579 had hij, als praeses van een vergadering van Vlaamse predikanten, er de hand in, dat er een

brief uitging naar de Staten van Holland en Zeeland, waarin gevraagd werd de Prins te vermanen zich openlijk voor Gods woord te verklaren. Van de religievrede kwam helemaal niets terecht. Integendeel, de rooms-katholieken kwamen onder zware druk. Hembyze eiste de eed van trouw aan het calvinisme, maar dit wekte zoveel weerstand, dat Hembyze zich eind juli 1579 tot een nieuwe putsch gedrongen voelde. De gematigden wensten opnieuw het ingrijpen van Oranje, Hembyze en Datheen verzetten zich daartegen. In dit verband is wel gedacht, dat het pamflet "Korte Ope-ninghe" , veertien argumenten waarom Oranje niet moest komen, door Datheen geschreven was. Hij heeft dat later ontkend 37. Hembyze moest uiteindelijk de stad verlaten, maar er waren massademonstraties te zijnen gunste, door predikanten georganiseerd. Datheen was al eerder vertrokken, uiteindelijk naar de Palts. Hij voelde zich bedreigd door Oranje 38. Oranje had hem ook speciaal aangevallen, omdat hij opnieuw publiekelijk van hem gezegd had, dat hij een man was zonder geloof, onbetrouwbaar en wraakgierig 39. Ook Hembyze kwam naar de Palts, waar hij asyl kreeg. Johan Casimir maakte hem zelfs peetvader van zijn dochter in 1581 40. Dat moet wel een klap in het gezicht van Oranje geweest zijn!

Datheen, Hembyze en Beutterich, de drie die in Gent elkaars echo vormden, gingen vanuit de Palts door met het verspreiden van lasterpraatjes tegen Oranje, onder auspiciën van Johan Casimir, zou men kunnen zeggen. Datheen schreef in de voorzomer van 1581 een brief vol laster tegen Oranje en tegen Anjou, die in verband met de Verlatinghe opnieuw was gevraagd te komen. In het najaar van 1581 horen we opnieuw van "calumnias" , dat het Oranje niet om de godsdienst en het gemenebest ging, maar om eigenbelang. Oranje meende zich niets te moeten aantrekken van zulke onbeschaamde en lichtvaardige lieden. En in 1583 verklaarde hij opnieuw niets met zulke lieden te doen te willen hebben 41.

IV

Jan van Nassau was in december 1578 met zijn broer in Gent. Hield hij Datheen de hand boven het hoofd? In het verleden hadden zij regelmatig contact gehad via brieven en bezoeken 42. Zij hadden gelijksoortige ideeën. In het voorjaar van 1578 vroeg Jan van Nassau aan Datheen advies over een aantal problemen met betrekking tot het aanvaarden van het stadhouderschap in Gelderland. Deze adviseerde bijvoorbeeld geen eed aan de koning te zweren. Hij kende de subtiliteiten om uit de klem te raken, maar hij vond die niet bevredigend. De tiran had men al lang een tiran moeten noemen. Men had door de aanstelling van Matthias als plaatsvervanger van de koning een fout gemaakt, want daarmee was de koning stilzwijgend erkend. Het beste was de eed tegenover Matthias af te leggen en een uitzondering te maken voor gods-dienstzaken. Inderdaad legde Jan van Nassau de eed tegenover Matthias af en verklaarde hij uitdrukkelijk zich niet gebonden te achten aan de koning van Spanje 43! Rekende Datheen er mee, dat Jan van Nassau op grond van die goede relatie wilde bemiddelen in het gerezen conflict met Oranje? Datheen vermeed echter een persoonlijke ontmoeting met graaf Jan en van bemiddeling kwam niets. Fabian von Dohna, vertrouweling van Johan Casimir, oordeelde trouwens dat Jan van Nassau in Gent partijdig was ten nadele van de Paltsgraaf 44.

Toen in het najaar van 1579 Jan van Nassau weer adviezen nodig had met betrekking tot Gelderland, vroeg hij die niet meer aan Datheen. Wel vroeg hij die aan Oranjes "braintrust", Filips van Marnix van St. Aldegonde, Pierre l'Oyseleur de Villiers en Jean Taffin, ook aan Theodorus Beza en vele anderen. De adviezen kwamen erop neer dat religie- vrede aanvaardbaar was. Ook Beza vond dat. Dat was wel een heel andere wind van leer die uit Genève waaide dan tot voor enkele jaren gebruikelijk was! Ging

Jan van Nassau om? Principieel wellicht niet, maar praktisch wel voor Gelderland, omdat zodoende toch in het rooms-katholieke gebied de religievrede ten goede kwam aan de calvinisten, maar niet voor Holland en Zeeland, waar de regeling een omgekeerde uitwerking zou hebben gehad. En was Datheen, die altijd naar Genève gekeken had, terecht gekomen in een situatie, waarin hij plus royaliste que le roi was 45?

In de nazomer van 1580 trad Jan van Nassau voor de tweede maal in het huwelijk, met een zuster van Johan Casimir. En dat betekende dat hij een sterkere behoefte voelde zijn broer en zijn zwager tot elkaar te brengen, aansluitend bij zijn politieke plannen. In april 1581 wees hij Oranje uitdrukkelijk op de mogelijkheid van verzoening in verband met de kennelijke bereidheid van Datheen om deemoedig te zijn. Dat gaf ook de mogelijkheid de invloed van Beutterich te verminderen 46".

Nog tijdens de Synode van Middelburg schreef Oranje, dat Johan Casimir zich inbeelde dat hij wat tegen hem had, maar hij betreurde "das der gute Her, der mit so vielen tugenthen und sonderen gnaden so reichlich begabet ist, durch einen so unruhigen geist, als Beutrich, sich von denjenigen die im mit sonderer dienstwilligkaidt, wie dan wir seindt, von hertzen gewogen, laszet abwenden" 47.

In het najaar van 1581 drong de Nassause graaf er bij zijn broer op aan het driemanschap in de Palts de mond te stoppen of tot verzoening te komen. En nog in het voorjaar van 1583 wilde hij zeer graag een verzoening bereiken tussen Oranje aan de ene en Johan Casimir en Datheen aan de andere kant 48. Later, toen verhalen over verraad en afvalligheid van Datheen aan de orde waren, liet hij hem helemaal vallen. In een brief uit 1587 noemde hij hem: de onrustige en goddeloze Datheen 49.

V

De gedachte had geleidelijk post gevat, dat een synode zou moeten bemiddelen. "Hier sal ergens een Synodus geleyt worden om de sake te oordelen", schreef Thomas Tilius, predikant in Antwerpen, ook hofprediker van Oranje, al in het najaar van 1579 50. Maar wist men wel hoe gecompliceerd de zaak lag? Datheen had de nodige medestanders binnen het Nederlandse verzet tegen Spanje, in 1578, ook in 1581.

In Vlaanderen waren in 1578 velen het met hem eens, maar dat was ook het geval in Holland en Zeeland. Na de geuswording en na de satisfacties in Hollandse en Zeeuwse steden zette vaak een ontwikkeling in ten voordele van het calvinisme. In die situaties betekende religievrede gelijkberechtiging van het rooms-katholicisme. Waarom zou men daarvoor zijn? Men was ook niet gecharmeerd van de hulp van Anjou. Men gaf de voorkeur aan hulp van Elizabeth en Johan Casimir. In 1581 was men ook niet onverdeeld enthousiast over de aan Anjou aangeboden positie. Toen was de andere tegenstelling, over de religievrede, al minder actueel. En omdat zich een zekere consensus gevormd had - zelfs Genève vond religievrede aanvaardbaar. En omdat de Keulse vredehandel en het -verraad" van Rennenberg de antipapistische gevoelens zo versterkt hadden, dat, nu de staat in gevaar was, de religievrede onaanvaardbaar was 51. Datheen zelf schreef in 1581, dat er "infinitos... viros" waren, die gunstig over hem oordeelden 52. Zou men trouwens ook geen moeite gehad hebben binnen de kerk om de man, wiens vertaling van de Heidelberger Catechismus men gebruikte en wiens Psalmen men zong, te laten vallen?

Op de synode van Middelburg waren, mogen wij aannemen, zeer waarschijnlijk steunpunten voor Datheen aanwezig, omdat zij achter hem stonden of omdat zij neigden naar een compromis. Aan wie te denken?

In de eerste plaats aan de voorzitter van de synode, Arent Cornelisz. Deze was vanaf 1573 tot zijn dood in 1605 predikant in Delft, betrokken in alle belangrijke landelijke

kerkelijke kwesties, bescheiden, zorgvuldig, uiterst bekwaam, niet-origineel, bedachtzaam, evenwichtig, compromisbereid, "mijn natuere selfs voor twist een schuwe heeft" 53.

Was hij misschien soms te superieur, was zijn vlucht misschien soms te hoog? Uitdrukkingen als "Paus van Delft" en "hoochvliegende Arendt" zouden daarop kunnen wijzen⁵⁴. Hij kende Datheen al lang. Die had hem bijvoorbeeld in 1570 mede geëxamineerd en die had ook in 1573 bemiddeld in zijn losmaking van de gemeente in Frankenthal, waar Datheen ook gestaan had. En na de synode van Middelburg was de relatie ook niet verbroken, dat bleek in 1583. Hij had wel twijfels over Datheens betrokkenheid bij de onderhandelingen van Gent met Parma. Maar in 1584, toen Datheen vanwege zijn activiteiten in Gent en in Holland en Zeeland, gevangen was gezet, deed hij onmiddellijk zijn best hem weer vrij te krijgen. En in 1586 liet hij van grote zorg blijken, toen er zoveel kwade geruchten waren over de man die hij beschouwde "gelijck als onser aller vader". Hij had dus een persoonlijke verhouding met Datheen, maar hij was het in 1581 ook met diens opvatting met betrekking tot Anjou eens⁵⁵.

Zou hij in Middelburg niet de oude kwestie van de politieke invloed in de kerk, ook al was de politiek nu vertegenwoordigd door Oranje, hebben overwogen? Zonder twijfel heeft hij overwogen, dat de synode zo moest handelen, dat er geen nadeel voor de kerk en geen nadeel voor het gemenebest ontstond. Onenigheid in het internationale calvinistische kamp moest niet vergroot worden. Een veroordeling van Datheen zou heilloos polariserend werken. Er moest eenheid zijn in de kerk en in het land. De verhouding Oranje-Johan Casimir mocht niet verslechteren⁵⁶. Met zulk soort opvattingen kon Hendrik van de Corput, secundus van de synode, de bedachtzame en bekwame kerkbestuurder uit Dordrecht, het eens zijn⁵⁷. En zou Michel Panneel, scriba van de synode, die in 1579 medeondertekenaar was geweest van de vermanende brief aan de Staten van Holland en Zeeland, Datheen hebben laten vallen⁵⁸? En Herman Moded uit Utrecht, de evangelische agitprop, "Immoded" naar de woordspeling van Charlotte de Bourbon, met wie Datheen in Gent gelijk aan het werk ging⁵⁹?

Johannes Capito uit Brugge was anti-Oranje, hij bad later voor "den hinkenden Prins"⁶⁰. Johannes Fontanes uit Arnhem, de hervormer van Gelderland in het spoor van Jan van Nassau, had ook contact met Johan Casimir. Men mag aannemen, dat hij niet tegen Datheen zonder meer was⁶¹. En zou Petrus Hardenberg uit Zwolle, over de man die hem in 1578 tot predikant bevestigd had in Amsterdam, toch ook een compromisfiguur, niet voorzichtig zijn geweest in zijn oordeel⁶²?

Datheen had ook tegenstanders in de synode. Johannes Bollius was het in Gent niet met Datheens houding tegenover Oranje eens geweest. Zou dat in Middelburg anders zijn geweest⁶³?

En Jean Taffin, vertegenwoordiger van de Waalse kerken, een oude bekende van Datheen, had hem gewaarschuwd in verband met Gent. Zou hij nu achter Datheen staan⁶⁴?

Meer mensen, maar geen lid van de synode, hadden hem gewaarschuwd: Gaspard van der Heyden, ook een oude bekende, Marnix, Villiers. Hun invloed in de kerk was niet onbelangrijk. Zeer negatief over Datheen dachten Marnix en Villiers. De laatste was gegriefd, omdat Datheen niet duidelijk gemaakt had, waarom men in de Palts indertijd zijn "Theses" over de kerk niet orthodox had gevonden, terwijl Beza wel akkoord was gegaan". Beiden wilden trouwens een bekentenis van Datheen, niet alleen voor een kerkelijke, maar ook voor een wereldlijke instantie. Beiden wilden ook genade voor recht laten gelden, eventueel zou hij gestraft moeten worden. Oranje zei dat hij

Datheen geen kwaad toe wenste; zijn raden bevestigden da 65. Hij wilde wel een veroordeling van Datheen zonder de verhouding met Johan Casimir te verslechteren. Zou een veroordeling van Datheen door de synode ook niet indirect een kerkelijke zegen zijn voor de Anjou- politiek?

VI

De persoonlijkheid van Datheen stelt ons voor een aantal onduidelijkheden. Zijn biograaf Th. Ruys stelde in zijn conclusie, dat hij een stoer calvinist was, maar met gemis aan zelfbeheersing. Hij stelde ook, dat hij het slachtoffer was van zijn naïviteit en van Hembyze, de bedriegelijke geslepen volksleider. Datheen was de volkomen eerlijke strijder voor heilige beginselen⁶⁶. Is dat oordeel terecht?

In 1578 hoorde Datheen tot de rekwestranten, die vanuit de synode van Dordrecht Matthias verzochten te komen tot een religievrede. Hoe is dat te rijmen met zijn houding enkele maanden later in Gent? Kan dat verklaard worden door erop te wijzen, dat men uit was op erkenning in rooms-katholieke gebieden? Of moet eerder aangenomen worden, dat Datheen zich sterk heeft laten beïnvloeden door Hembyze en meer nog door Beutterich⁶⁷? Hij liet zich meeslepen door zijn temperament en zei dan dingen die niet door de beugel konden. Hij noemde dat zelf zijn vrije manier van zeggen, maar een ander mocht dat anders noemen⁶⁸. Er zijn aanwijzingen voor zijn onoprechtheid. Het vermijden van een ontmoeting met Oranje en Jan van Nassau in december 1578 was geen recht-door-zee-houding. Hij deed beloften, maar hield ze niet. Villiers vooral vond dat. Ook Oranje vertrouwde zijn beloften niet⁶⁹. Marnix meende, dat hij contact had met de vijanden van de kerk.

In Gent was hij in 1584 betrokken bij onderhandelingen met de vijand. Weer onder invloed van Hembyze? Of, omdat hij de Franse heerschappij erger vond dan de Spaanse? De vraag is ook, waarom hij na zijn gevangenschap in Utrecht 1584, naar Sleeswijk-Holstein is gegaan en niet terug naar de Palts, zoals hij aanvankelijk van plan was⁷⁰.

Er kwamen al snel kwade geruchten uit Duitsland overwaaien. Arent Cornelisz vroeg aan Datheen een duidelijke reactie. Die kwam niet. De synode van 's-Gravenhage maakte er werk van. Een delegatie met Christoforus Pezelius en Johannes Gerobulus, beiden uit Bremen, en Menso Alting, uit Emden, begaf zich naar Datheen om opheldering te krijgen⁷¹. Hij gaf uiteindelijk zijn dwalingen toe. Hij zei, dat hij door het aangedane onrecht, door een ernstige ziekte en door de zucht naar een verborgen leer in een toestand terecht was gekomen, waarin hij zich door Chunradus op een dwaalspoor had laten brengen. Hij kon moeilijk anders, want de delegatie beschikte over bewijsstukken, "litteras ipsas, manu eius striptas ad Chunradum"⁷².

Uit die, onlangs teruggevonden, bewijsstukken is met zekerheid te concluderen, dat hij wilde "ontleeren" wat hij geleerd had, dat hij in 't Wonderbouck van David Joris gelezen had, dat hij contact had met Hermanns Herberts⁷³. Dat wil zeggen dat hij bekoord was door vrijgeesterij, door symbolische voorstellingen, door heterodoxie. Want David Joris en Hendrik Niclaes van *het Huis der Liefde*, ook die had Datheen gelezen, waren spiritualisten of libertijnen, die uitgingen van het innerlijk licht, die de Bijbel uitlegden naar eigen inzicht, voor wie de zichtbare kerk geen betekenis had. David Joris en Hendrik Niclaes beschouwden zich als door God gezonden profeten, als "vergodet". Herman Herberts had zich gekant tegen het bindend gezag van belijdenis en catechismus en was ook betrokken geweest bij de heruitgave van 't Wonderbouck.

Datheen stelde tegenover de delegatie, dat hij vroeger een te letterlijke interpretatie

van de oorlogen in de Bijbel had gegeven, dat hij te vurig was geweest in het aanraden van oorlogen en dat hij nu de oorlog niet meer zag als middel tot bevordering van de godsdienst.

De delegatie was er niet gerust op. Juist in die tijd was Herberts voortdurend in de clinch met de kerk en over Davidjorisme en familisme kwamen juist in deze jaren steeds klachten uit kerkelijke vergaderingen 74.

Datheen kwam echter tot een schuldbelijdenis en bekeerde zich weer tot de orthodoxie.

Waren die verschijnselen - dat steeds veranderen, dat draaien, dat gemakkelijk te beïnvloeden zijn, dat niet-houden van beloften - van incidentele of van structurele aard? In elk geval krijgen wij in 1581 en later de indruk, dat hij uitvluchten zocht en niet tot een oplossing wilde komen van het conflict. Zijn argumenten om niet zelf naar de synode van Middelburg te komen - hij was niet officieel geciteerd, de reis was bezwaarlijk, zijn gemeente was tegen, Johan Casimir was tegen, het was de Prins misschien niet aangenaam, de synode kon wellicht niet tot een oplossing komen - geven niet de indruk van een volkomen oprecht heid 75.

VII

De synode van Middelburg kwam er niet uit. Oranje was bereid te komen. Datheen kwam niet. Men kon de regel *audi et alteram partem* niet schenden. Er werden deputaten aangewezen om een oplossing voor te bereiden. Die oplossing is er nooit gekomen.

De vraag was: Waarom mislukte een bemiddelingspoging van de Nationale Synode van Middelburg 1581 "inder saecken der excellentie tegen Petrum Dathenum"?

De volgende conclusies zijn mogelijk:

1. Johan Casimir van de Palts beschermde Datheen. Johan Casimir was een factor van belang in de internationale protestantse samenwerking. Dat besefte Oranje. Door een bestraffing van Datheen zou zijn verhouding met Johan Casimir kunnen verslechteren".
2. Jan van Nassau, de aangewezen *trait d' union*, wilde een oplossing, maar verkeek zich op de bereidheid van Datheen en kon een oplossing niet forceren.
3. De synode wilde geen polarisatie, intern, in de kerk en in het gemeenbest.
4. De synode wilde geen polarisatie, extern, binnen de internationale protestantse samenwerking.
5. Datheen was niet altijd oprecht en waarheidsgetrouw. Hij blokkeerde bewust een oplossing in 1581.

NOTEN

1. In deze bundel, 72.
2. De commissiebrief van 30-8-1572 in Ruys, Dathenus, 309 vlg., zie ook 109 vlg.
3. Veronderstelling en kritiek erop bij Ruys Dathenus, 116.
4. Enno van Gelder, "De godsdienst", 85.
5. Brief van Zuleger aan Th. Beza, 26-4-1579, in De Vries de Heekelingen, Genève, II, 213 vlg. Zie ook Van Schelven, "De opkomst", 47 vlg., en Boer, Hofpredikers, 75.
6. Enno van Gelder, "De godsdienst", 85.
7. Boer, Hofpredikers, 107, III.
8. Brief van Datheen aan H. Bullinger, 9-5-1570, in Van Schelven, Vluchtelingenkerken, 413 vlg.; zie ook Ruys, Dathenus, 93.
9. Datheen in zijn verantwoordynghen tijdens zijn gevangenschap in Utrecht 1584 in 's-Gravezande, Gedachtenis, 156.

10. Datheen, ook anderen, bleven Frans van Anjou Alençon noemen, die zelf de voorkeur gaf aan de titel hertog van Anjou, die hij van zijn broer gekregen had toen deze koning Hendrik 111 werd.
11. Brief van 8-5-1577 in Ruys, Dathenus, 320.
12. Citaat in Neale, Elizabeth, 231.
13. Brief van 20-2-1577 in Ruys, Dathenus, 316 vlg.
14. Brief van 1-9-1579 aan A. van Kleef, geciteerd bij Janssen, Dathenus, 16, zie ook Ruys, Dathenus, 157 vlg.
- 15 ' s-Gravezande, Gedachtenis, 159.
16. Over hem Press, Calvinismus; over zijn buitenlandse politiek in deze periode K reiger, Die Beziehungen.
17. Over zijn vijandbeeld Press, Calvinismus, 238.
18. Ook Datheen was op dat Convent van Frankfort, 26-28 september 1577, aanwezig. Vrijwel alle calvinisten waren vertegenwoordigd, de Zwitsers niet. Men streefde naar een gemeenschappelijke confessie, op een tweede convent te realiseren. Er kwam niets van. Zie Bakhuizen van den Brink, "Convent te Frankfort", 235 vlg. Zie ook Krüger, Die Beziehungen, 57.
19. Over hem Glawischnig, Niederlande; Paul, Unionspläne.
20. Citaat bij Paul, Unionspläne, 29.
21. Glawischnig, Niederlande, 123 bestrijdt de stelling, dat Jan van Nassau zijn politiek uitsluitend door staatsrason liet bepalen. Hij wijst op zijn godsdienst, zijn verhouding van trouw niet Oranje en het Duitse Rijk. Over het huwelijk van Oranje Glawischnig, Niederlande, 134.
22. Over zijn vijandbeeld Paul, Unionspläne, 18 vlg. en Glawischnig, Niederlande, 147 vlg.
23. Over Gent, Desprez, "De instauratie", 119 vlg. Zie ook Enna van Gelder, Revolutionaire Reformatie, 45 vlg., en Ruys, Dathenus, 140 vlg.
24. Oordeel over Hembyze: Desprez, "De instauratie", 156.
25. Over hem Press, Calvinismus, 311 vlg.
26. Press, Calvinismus, 311.
27. Press, Calvinismes, 314, 318.
28. Brief van Zuleger aan Jan van Nassau, met wie hij een goede verstandhouding had. 10-7-1582, in Von Bezold, Briefe, II, 7.
29. Bericht van de Keursaksische agent Abr. Bock in Press, Calvinismus, 316.
30. Walsingshams oordeel bij Krüger, Die Beziehungen, 97. Oordelen van Oranje, resp. Jan van Nassau bv. in Groen van Prinsterer, Archives, 548, 571.
31. Krüger, Die Beziehungen, 97.
32. Krüger, Die Beziehungen, 102.
33. Pamflet K.392 Le Vray Patriot Aux Bons Patriots. Zie ook Geurts, Pamfletten, 96 vlg., 202.
34. Pamflet K.379 Wachtgeschrey; Allen liefhebberen der eeren Gods, des Vaderlandts ende der Privilegien ende Vryheden des celven tot waerschouwinghe ghestelt. Zie ook Ruys, Dathenus, 283. In s-Gravezande, Gedachtenis, 158 stelde Datheen het voor alsof hij Oranje slechts wilde prijzen. Ruys is het daarmee eens. Zie echter Van Schelven, "De opkomst", 46.
35. Over Datheens woorden in Gent, Te Water, Hervormde Kerke Gent, 199. Zie ook Janssen, Dathenus, 8 en Ruys, Dathenus, 147.
36. Brief van Jan van Nassau, 4-12-1578, aan G. von Schwanzburg in Von Bezold, Briefe, 1, 330 vlg.
37. Datheen ontkende in feite dit pamflet Een korte openinghe, waerom het niet raedt-

zaarn zy, dat de Prince van Oraignen nu ter tyde komen zoude binnen der stadt van Gendt geschreven te hebben; 's-Gravezande, Gedachtenis, 158. In dit pamflet werd o.a. gezegd, in het vierde argument, dat Oranjes optreden de stad onder Anjou zou brengen. En de Franse tirannie was nog onverdragelijker dan de Spaanse. Zie ook Ruys, Dathenus, 151 vlg.

38. Af te leiden uit passage van een brief aan Oranje, 26-8-1579, geciteerd bij Janssen, Dathenus, 15 en Ruys, Dathenus, 157.

39. In brief van Oranje aan de burgerij van Gent, 31-7-1579, Groen, Archives, VII, 34.

40. Press, Calvinismus, 315.

41. Groen, Archives, resp. in brieven Willem van Oranje aan Jan van Nassau, 20-6-1581, VII, 582, JvN aan WvO, 28-11-1581, VIII, 28, WvO aan JvN, 22-4-1582, VIII, 92 vlg. en WvO aan JvN, 10-7-1583, VIII, 223 vlg.

42. Voor onderlinge contacten zie Glawischnig, Niederlande, 104, 118 vlg. en Ruys, Dathenus, 111, 117, vooral echter Van Schelven, "Briefwisseling van Graaf Jan", 115 vlg.

43. Van Schelven, "Briefwisseling van Graaf Jan", 129 vlg., zie ook 120.

44. Glawischnig, Niederlande, 168.

45. Van Schelven, "De opkomst", 59 vlg., 67 vlg. en Boer, Hofpredikers, 104 vlg.

46. Groen, Archives, VII, 548.

47. Groen, Archives, VII, 571 vlg.

48. Groen, Archives, VIII-28 vlg., VIII, 199 vlg., instructie van mei 1583.

49. In brief van 6-1-1587 aan O. von Grünrade in Von Bezold, Briefe, III, 2.

50. In een brief, 19-11-1579, aan A. Cornelisz, in Van Schelven, "Briefwisseling 154.

51. Van Schelven, "De opkomst", 64 vlg. Een voorbeeld is het advies van Villiers aan Oranje om de rooms-katholieken in Utrecht hun kerken niet terug te geven, hoewel zij daar krachtens een overeenkomst recht op hadden: Boer, Hofpredikers, 106.

52. In brief aan Synode van Middelburg, 1-5-1581, bij Janssen, Dathenus, 110.

53. Over hem Jaanus, Hervormd Delft, citaat 222.

54. Deze kwalificaties in Van Schelven, "Briefwisseling Tilius", 175.

55. Jaanus, Hervormd Delft, 100, 103, 144 vlg.

56. Jaanus, Hervormd Delft, 147.

57. Over hem NNBW IV, 336 vlg., BWPGN III, 257 vlg. Zijn bemoeienis met de zaak blijkt ook uit Werken der Marnix-Vereniging, (3e serie, II, ed. H.Q. Janssen en J.J. van Toorenenbergen; Utrecht, 1878), 108, 150, 195, 199.

58. Over hem NNRW IV, 1066. Zie ook J. Borsius in "Onuitgegeven brief van de afgevaardigden der Hervormde Gemeenten in Vlaanderen tot de onderlinge samenkomst te Gent, in 1579; houdende klagte aan de Gedeputeerden der Staten van Holland en Zeeland over Prins Willem I in Zeeland, Jaarboekje voor 1852 (Middelburg), 55.

59. NNBW III, 862 vlg.; Brutel de la Rivière, Hermannus Moded, 96 vlg.

60. NNBW VII, 277 vlg.; Janssen, Kerkhervorming Vlaanderen, II, 111 vlg.

61. NNBW I, 873 vlg., BWPGN III, 89 vlg.

62. NNBW I, 1026, Ruys, Dathenus, 139.

63. NNBW 11, 198 vlg., Te Water, Hervormde Kerke Gent, 54 vlg.

64. Zijn waarschuwing blijkt uit brief van Villiers aan de Synode van Middelburg, 5-6-1581, in Janssen, Dathenus, 119 vlg. Zie ook brief van Taffin aan A. Comelisz in Janssen, Dathenus, 131 vlg.

65. Brieven van Marnix, 5-5-1581, en Villiers, 5-6-1581, in Janssen, Dathenus, 113 vlg. en 119 vlg.

65a. Janssen, Dathenus, 120; De Vries de Heekelingen, Genève, II, 208; Boer. Hof

predikers, 110.

66. Ruys, Dathenus, 286, 153 vlg. Ruys lette niet op de rol van Beutterich. Hij liet bv. in het citaat uit brief van Jan van Nassau aan Willem van Oranje van april 1581 in Groen, Archives VII, 548 de naam van Beutterich weg: Ruys, Dathenus, 181.

67. Van Schelven, "De opkomst", 47, 56 vlg.

68. Datheen in zijn brief aan de Synode van Middelburg, 1-5-1581, in Janssen, Dathenus, 110.

69. Janssen, Dathenus, 127 vlg., Groen, Archives, VII, 582.

70. Brief aan Walsingham, 1-10-1584, in Ruys, Dathenus, 325.

71. Over dat bezoek Janssen, "Petrus Dathenus aan den avond", 1 vlg., 73 vlg. Zie ook Janssen, Dathenus, 83 vlg., 140 vlg. en Ruys, Dathenus, 202 vlg.

72. In een brief van Pezelius, 4-8-1586, aan de Synode van 's-Gravenhage, Janssen, "Petrus Dathenus aan den avond", 79.

73. Brieven van Petrus Montanus van 28-7-1585 en 5-11-1585 aan Chunrad von Halewijn/ Allewijn in Archief Ned. Herv. Kerk, Oud-Synodaal Archief H30. Uit deze brieven blijkt, dat hij *'trachte... om te ontleeren alles watt hij buyten end tegen datt waere wesenth, historischer end letterlicker wijze jdeliken geleert end geweeten'* had. Treffend is ook de passage *"Desen dach hab ich das opus mirabilium schon eingebunden bekhommen mit schreiben auss Middelburch, Gouden und Amsterdam, darum ich hartslich erfreuweth, wie ir gedencken kondt. Das vertrauwete stuck habe ich nhu offt und vill uberlesen"*.

74. Over de klachten La Fontaine Verwey, "Het Huis der Liefde", 102 vlg. In *Classicale Acta ... Dordrecht heet het*, 502, dat mensen zijn afgevallen naar de "grouwelicke secte der David Joristen of Huys der Iieffde", later, 534, "de schadelicke secte der Libertijnen" genoemd. In het zelfde werk, 129 vlg., is sprake van een conflict tussen Herman Herberts en de drukker Jan Canin over het drukken van 't *Wonderbouck*.

75. Janssen, Dathenus, 108 vlg.

76. Taffin in brief aan Cornelisz, 6-6-1582, Janssen, Dathenus, 132: "Cur vero non urserimus variae fuerunt causae, atque haec imprimis, quod haec Datheni causa maxima ex parte Illustrissimum ducem Casimirum attingeret".

Voor de hofprediker en synode-afgevaardigde was dus duidelijk, hoezeer de zaak van Datheen in betrekking stond tot Johan Casimir.